

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

=====

ગુજરાત ઉચ્ચ ન્યાયાલય, અમદાવાદ

લેટર્સ પેટન્ટ અપીલ નં. ૪૭૩/૧૯૯૬

માં

પ્રથમ અપીલ નં. ૫૯૫૨/૧૯૯૫

મંજૂરી અને સહી માટે:

માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ જે. બી. પારડીવાલા

=====

૧	શું સ્થાનિક સમાચારપત્રોના પત્રકારોને ચુકાદો જોવાની મંજૂરી આપવામાં આવી શકે?	હા
૨	રિપોર્ટરને સંદર્ભ માટે મોકલવું કે નહીં ?	હા
૩	શું ન્યાયમૂર્તિઓ ચુકાદાની આખરી નકલ જોવા માંગે છે?	ના

૪	શું આ કેસમાં ભારતના બંધારણના અર્થઘટન અંગે અથવા તે હેઠળ કરવામાં આવેલ કોઈ આદેશના અર્થઘટને સંબંધિત કાયદાનો કોઈ નોંધપાત્ર પ્રશ્નનો સમાવેશ થાય છે ?	ના
	આ ચુકાદાને તાબાની કોર્ટોના ન્યાયાધીશોને પરિપત્રીત કરવો.	

=====

મૂતક ઉમેદમિયા આર. રાઠોડના કાનૂની વારસદારો અને પ

અન્ય....અપીલકર્તા(ઓ)

વિરુદ્ધ

ગુજરાત રાજ્ય....પ્રતિવાદી(ઓ)

=====

ઉપસ્થિતિ :

અપીલકર્તા(ઓ) નં. ૧ – ૧.૨ , ૨ – ૬ માટે શ્રી એ.જે. મેમણ, વકીલ

પ્રતિવાદી(ઓ) નં. ૧ માટે શ્રી મૌલિક જી. નાણાવટી, એ.જી.પી.

પ્રતિવાદી નં.૧ માટે સુશ્રી નિશા ઠાકોર સાથે શ્રી ઉત્કર્ષ શર્મા, સહાયક સરકારી

વકીલો

=====

કોરમ : માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ જે.બી. પારડીવાલા

તારીખ : ૦૪/૦૮/૨૦૧૭

સી.એ.વી. ચુકાદો

૧ આ લેટર્સ પેટન્ટ અપીલ માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા કરાયેલા આદેશથી મારા સમક્ષ મૂકવામાં આવી છે, કારણ કે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ જયંત પટેલ (તે સમયે જેમને લોર્ડશીપ હતા તે રીતે) અને માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ એસ.આર. બ્રહ્મભટ્ટ વચ્ચે, જ્યારે તેમણે પ્રથમ દ્રષ્ટિએ આ લેટર્સ પેટન્ટ અપીલની સુનાવણી કરી હતી, ત્યારે મતભેદ થયો હતો. માનનીય ન્યાયાધીશોની બનેલી વિભાગીય ખંડપીઠે, તા. ૭મી માર્ચ ૨૦૧૧ના ચુકાદા અને આદેશ આપતાં, વર્તમાન અપીલમાં ઊભા થયેલા મુદ્દાઓ અંગે ભિન્ન અભિપ્રાયો વ્યક્ત કર્યા છે અને નીચે મુજબ જણાવ્યું છે:

અમારા બન્ને વચ્ચે ઉપરોક્ત મતભેદને ધ્યાને લેતાં, કાર્યાલયને નિર્દેશ કરવામાં આવે છે કે માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિશ્રી પાસેથી વહીવટી પક્ષે યોગ્ય આદેશો પ્રાપ્ત કર્યા પછી, મામલો યોગ્ય અદાલત સમક્ષ મુકવા માટે આ મામલો માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિશ્રી સમક્ષ રજૂ કરે.

૨ હું એવું જણાવી શકું છું કે લેટર્સ પેટન્ટ અપીલ, પ્રથમ અપીલ ક્રમાંક ૫૯૫૨/૧૯૯૫ માં તા. ૧૬મી માર્ચ ૧૯૯૬ના રોજ આપવામાં આવેલ ચુકાદા અને આદેશ વિરુદ્ધ છે, જેના દ્વારા આ અદાલતના વિદ્વાન એકલ ન્યાયમૂર્તિ (કોરમ: વાય.બી. ભટ્ટ, જ.) એ દીવાની પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૯૬ હેઠળ મૂળ વાદીઓ/અપીલકર્તાઓ દ્વારા દાખલ કરાયેલ અપીલ નામંજૂર કરી હતી, જેમાં

તા. ૧૦મી જુલાઈ ૧૯૯૫ના સિટી સિવિલ અદાલત દ્વારા આપવામાં આવેલ તે ચુકાદા અને આદેશને પડકારવામાં આવ્યો હતો, જેના દ્વારા ૨૦મી જૂન ૧૯૯૫ના રોજ સૈન્યના એક કર્મચારી દ્વારા કરાયેલા ગોળીબારમાં મૃત્યુ પામનારના કુટુંબજનોને તેના મૃત્યુના કારણે થયેલ નુકસાન બાબતે ગુજરાત રાજ્ય વિરુદ્ધ દાખલ કરાયેલ નુકસાનીનો દાવો નામંજૂર કરવામાં આવ્યો હતો.

૩ માનનીય ન્યાયમૂર્તિ શ્રી એસ.આર. બ્રહ્મભટ્ટે લેટર્સ પેટન્ટ અપીલને ફગાવી દીધી હતી અને તે રીતે નીચલી અદાલત તેમજ વિદ્વાન એકલ ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા પસાર કરાયેલ આદેશને સમર્થન આપ્યું હતું, જ્યારે માનનીય ન્યાયમૂર્તિ શ્રી જયંત પટેલે દાવાને ફગાવવાના ચુકાદા અને ડિક્રી તથા પ્રથમ અપીલમાં વિદ્વાન એકલ ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા તેની પુષ્ટિને રદ કરી હતી અને રૂ.૬૦,૦૦/- ના વળતરની ડિક્રી સાથે તથા વાર્ષિક ૭% ના દરે વ્યાજ સહિત દાવો મંજૂર કર્યો હતો.

૪ ૩૧મી ઓગસ્ટ ૨૦૧૨ના રોજ, ખંડપીઠે નીચેનો આદેશ કર્યો:

“આ અદાલતના તૃતીય માનનીય ન્યાયમૂર્તિ (ન્યાયમૂર્તિ જે.બી. પારડીવાલા) દ્વારા તા. ૦૧.૦૮.૨૦૧૨ના રોજ પારિત કરાયેલા આદેશ પછી, મતભેદના મુદ્દાઓ નિર્ધારિત કરવા માટે આ મામલો ફરીથી અમારી સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યો છે. અમે બંને દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલ અભિપ્રાયનું પરિચિંતન કર્યું છે. તેથી, નીચેના મતભેદના મુદ્દાઓ –

૧. જો લેખિત જવાબ દાખલ કર્યા પછી પ્રતિવાદી દ્વારા નાગરિક દાવામાં કોઈ પુરાવો રજૂ કરવામાં ન આવે, તો તેનો શું પ્રભાવ પડશે; અને લેખિત જવાબમાં લેવામાં આવેલ બચાવને દાવાના અંતિમ નિર્ણય સમયે અદાલત દ્વારા વિચારણા માટે લઈ શકાય કે નહીં?

૨. જ્યારે રાજ્ય સરકારની વિનંતી પર રાજ્યની અંદર કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા માટે સેનાને તૈનાત કરવામાં આવે અને સેનાની બેદરકારી અથવા અન્યથા કારણે કોઈ જવાબદારી ઊભી થાય, ત્યારે આવી જવાબદારી સેનાની પોતાની ગણાશે કે ભારત સંઘની ગણાશે, અથવા એવી જવાબદારી રાજ્ય સરકારે વહન કરવાની રહેશે?

૩. કાયદો અને વ્યવસ્થાની સ્થિતિ જાળવતી વખતે રાજ્ય દ્વારા ગોળીબાર કરવામાં આવેલ હોય તેવી બાબતમાં, ગોળીબાર કરવાનો ન્યાયસંગત આધાર સાબિત કરવાની જવાબદારી કોના પર આવશે, શું તે રાજ્ય પર રહેશે કે પછી જ્યારે દિવાની દાવો દાખલ કરવામાં આવે ત્યારે રાજ્યના અધિકારી અથવા કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા માટે રાજ્યના આગ્રહે તહેનાત કરાયેલા સૈન્યના અધિકારીના ભાગે બેદરકારી હતી તે નાગરિકે સાબિત કરવાનું રહેશે?

કાર્યાલય દ્વારા હવે આ મામલો યોગ્ય આદેશ માટે માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સમક્ષ વહીવટી પક્ષે મૂકવામાં આવશે.”

૫ હવે હું હકીકતો વિગતે રજૂ કરું છું. અપીલકર્તાઓ મૂળ વાદીઓ છે (મૂળ વાદી ક્રમાંક ૩ ના અવસાન પામેલા પતિના કાનૂની વારસદારો તરીકે), જેમણે અમદાવાદના માનનીય સિટી સિવિલ જજની અદાલતમાં બેદરકારીપૂર્વક ગોળીબાર કરવામાં આવેલ કથિત કૃત્યના પરિણામે ત્રીજા વાદીના પતિનું

અવસાન થતાં અપકૃત્યજન્ય વળતર માટે સિવિલ દાવો ક્રમાંક ૩૬૦૫/૧૯૮૬ દાખલ કર્યો હતો અને જે ૧૯૮૬ ના સિવિલ દાવો ક્રમાંક ૩૬૦૫ માંથી ઉદ્ભવતી પ્રથમ અપીલ ક્રમાંક ૫૯૫૨/૧૯૯૫ માં અપીલકર્તા છે.

૬ ઘટનાના દુર્ભાગ્યપૂર્ણ દિવસે, એટલે કે ૨૦મી જૂન ૧૯૮૫ના રોજ, જ્યારે 'રથયાત્રા' એટલે કે ભગવાન જગન્નાથજીની રથયાત્રા પ્રેમ દરવાજા માર્ગે દિલ્હી દરવાજા તરફ જઈ રહી હતી, ત્યારે મૃતક જોર્ડન રોડની પશ્ચિમ બાજુએ આવેલ, તેના પોતાના ઘરથી પર થી ૬૦ ફૂટ દૂર આવેલ પોતાના પાડોશીની ઇમારતની ટેરેસ ઉપર સુકવવા માટે મૂકવામાં આવેલી રજાઈ ઉતારવા ગયો હતો. તે સમયે, એવો દાવો કરવામાં આવ્યો છે કે, સેનાએ બેદરકારીપૂર્વક અને ગફલતભેર ગોળીબાર કર્યો અને તે પ્રક્રિયામાં મૃતકને ગંભીર ગોળીની ઇજા પહોંચી અને તેનું મૃત્યુ થયું. અપીલકર્તાઓનો કેસ એવો છે કે સેનાએ કોઈ ચેતવણી આપ્યા વિના, કોઈ વાજબી કારણ વિના અને શાંતિ જાળવવા માટે કોઈ અપીલ કર્યા વિના, મનમાની રીતે અને ભેદભાવ વિના ગોળીબાર કર્યો. એવો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે કે સેનાના કર્મચારીઓએ અવિવેકી મનોદશામાં આસપાસના વિસ્તારના રહેવાસીઓને મારી નાખવાના ઇરાદાથી ગોળીબાર કર્યો. વધુમાં, દાવાપત્રમાં એવો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે ૨૦મી જૂન ૧૯૮૫ના રોજ અમદાવાદ શહેરના કોટ વિસ્તારની અંદર કચ્છું લાદવામાં આવ્યો હતો, અને તે તારીખે રથયાત્રા કાઢવા માટે સરકારી સત્તાધિકારીઓ દ્વારા કોઈ પરવાનગી આપવામાં આવી નહોતી. તેમ છતાં, રથયાત્રા સાથે સંકળાયેલ વ્યક્તિઓએ

પરવાનગી વિના જ યાત્રા કાઢી હતી. યાત્રા ભગવાન જગન્નાથજીના મંદિરેથી શરૂ થઈ હતી. પ્રેમ દરવાજાની બહારથી યાત્રા કાઢવાને બદલે, સેનાની દેખરેખ હેઠળ યાત્રા પ્રેમ દરવાજા મારફતે કોટ વિસ્તારની અંદર પ્રવેશી હતી અને અચાનક, એવો આક્ષેપ છે કે, સેનાએ ગોળીબાર કર્યો, જેના પરિણામે અત્રેની અપીલકર્તા ક્રમાંક ૩ના પતિનું મૃત્યુ થયું.

૭ નુકસાનભરપાઈ માટે દાખલ કરાયેલા દીવાની દાવામાં, નીચલી અદાલતે નીચે મુજબના મુદ્દાઓ ઘડ્યા હતા:

“મુદ્દાઓ:

- (૧) શું વાદીઓ એ સાબિત કરે છે કે અવસાન પામેલ ગુલામ રસૂલ ઉમેદમિયા રાઠોડનું પોલીસ દ્વારા કરવામાં આવેલ ગોળીબારમાં ૩૦.૬.૧૯૮૫ના રોજ મૃત્યુ થયું હતું?
- (૨) શું વાદીઓ સાબિત કરે છે કે કેસની પરિસ્થિતિઓમાં પોલીસ દ્વારા ગોળીબાર કરવામાં બેદરકારી દાખવવામાં આવી હતી?
- (૩) જો વાદીઓ સફળ થાય, તો વળતર કેટલી રકમનું હોવું જોઈએ?
- (૪) શું પ્રતિવાદી રાજ્ય સાબિત કરે છે કે કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા માટે પોલીસ તરફથી ગોળીબાર શરૂ કરવાની કાર્યવાહી કેસની પરિસ્થિતિઓમાં ન્યાયસંગત અને યોગ્ય હતી?
- (૫) કયો આદેશ અને કયું પુરસ્કાર?”

૮ ઉપરોક્ત મુદ્દાઓ અંગેના નિષ્કર્ષો નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યા હતા:

ઉપરોક્ત મુદ્દાઓ અંગેના નિષ્કર્ષો નીચે મુજબ છે:

(૧) હકારાત્મકમાં.

(૨) નકારાત્મકમાં.

(૩) વાદીઓ નિષ્ફળ ગયા અને તેથી કોઈ ખર્ચનો આદેશ નહીં.

(૪) હકારાત્મકમાં.

(૫) અંતિમ આદેશ મુજબ.

૯ અંતે, દાવો તા. ૧૦મી જુલાઈ ૧૯૯૫ના ચુકાદા અને આદેશ દ્વારા નામંજૂર કરવામાં આવ્યો. તે પછી, અત્રેના અપીલકર્તાઓએ દીવાની પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૯૬ હેઠળ આ અદાલતમાં ૧૯૯૫ની પ્રથમ અપીલ ક્રમાંક ૫૯૫૨ દાખલ કરી. પ્રથમ અપીલ તા. ૧૬મી માર્ચ ૧૯૯૬ના ચુકાદા અને આદેશ દ્વારા નામંજૂર કરવામાં આવી. વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશે, પ્રથમ અપીલ નામંજૂર કરતી વખતે, નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

“૮. પ્રથમ જે પાસું વિચારણા માંગે છે તે એક સ્વીકારેલ હકીકત પર આધારિત છે, જેના સંદર્ભમાં નીચલી અદાલતે દેખીતે પૂરતું ધ્યાન આપ્યું નથી. તેમ છતાં, નીચલી અદાલતને માત્ર આ સરળ કારણસર દોષારોપણ કરી શકાય નહીં કે પક્ષકારોએ પોતે જ તેમની અરજીઓમાં આ સ્વીકારેલ હકીકત પર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું નહોતું. આ એક સ્વીકારેલ હકીકત છે કે જેના કારણે ત્રીજા વાદીના પતિનું મૃત્યુ થયું તે ગોળીબાર પોલીસ સત્તાધિકારીઓ દ્વારા કરવામાં આવેલો નહોતો, પરંતુ સેનાના દળ દ્વારા કરવામાં આવેલો હતો. હું એમ કહું છું કે આ માત્ર ચુકાદામાં કરાયેલ ઉદ્દેખોને આધારે જ સ્વીકારેલ સ્થિતિ નથી, પરંતુ દસ્તાવેજ પુરાવામાંથી દેખાતી પક્ષકારોની અનુક્રમે સ્થિતિ પરથી પણ આ

એક સામાન્ય રીતે સ્વીકારેલ બાબત જણાય છે. વધુમાં, સુનાવણી દરમિયાન અપીલકર્તાના વિદ્વાન વકીલને આ વિશિષ્ટ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હતો અને યથોચિત વિચારણા પછી તેમણે આ સ્વીકાર્યું છે કે નિર્વિવાદ રીતે હકીકતમાં ગોળીબાર પોલીસ દ્વારા નહીં પરંતુ સેનાએ કર્યો હતો.

૯. આ સ્વીકારેલ હકીકતનું સીધું પરિણામ એ છે કે તે અનેક અન્ય મુદ્દાઓ ઊભા કરશે, જે હકીકતના મુદ્દાઓ હોઈ શકે અને/અથવા કાનૂનના મુદ્દાઓ હોઈ શકે અને/અથવા હકીકત અને કાનૂનના મિશ્ર મુદ્દાઓ હોઈ શકે, જે દુર્ભાગ્યવશ અરજદારોની તરફથી ખામીયુક્ત અરજલેખન અને/અથવા અરજદારોની તરફથી અપૂર્ણ અને અસ્પષ્ટ પુરાવાના કારણે ઉઠાવવામાં આવ્યા નથી. માત્ર ઉદાહરણરૂપે, હું દર્શાવી શકું છું કે આ સ્વીકારેલ હકીકત કેવી રીતે અનેક અન્ય પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. પ્રથમ, સંબંધિત સમયગાળા દરમિયાન સૈન્ય દળના ટુકડીપ્રમુખ હોવાનું આક્ષેપિત સૈન્ય સત્તાધિકારીઓ અથવા કેપ્ટનને દાવામાં પક્ષકાર-પ્રતિવાદી બનાવવામાં આવ્યા નથી. તેથી, બેદરકારી અને/અથવા ગોળીબાર માટે કોઈ ન્યાયસંગત કારણ ન હતું તે સંબંધિત તેમના વિરુદ્ધ કરાયેલ આક્ષેપો અંગે પોતાનું પ્રતિરક્ષણ કરવાની તેમને તક નકારી દેવામાં આવી છે. જો અપકૃત્ય કરનાર, જે અપકૃત્યથી થતા વળતર માટેના દાવામાં માત્ર યોગ્ય પક્ષકાર જ નહીં પરંતુ આવશ્યક પક્ષકાર પણ છે, તેને બેદરકારી માટે અને પરિણામે વળતર માટે જવાબદાર ઠરાવી શકાય નહીં, તો નિશ્ચિતપણે પ્રતિવાદી-ગુજરાત રાજ્યને પ્રતિનિધિ જવાબદારીના સિદ્ધાંત પર જવાબદાર ઠરાવી શકાય નહીં. આ સ્પષ્ટપણે કહેવાય તેવી બાબત છે, અને નિશ્ચિતપણે અરજદારોનો કેસ એ જ છે કે રાજ્ય તેની અધિકારીઓ, એજન્ટો, અધીનસ્તો વગેરે દ્વારા કરાયેલા કૃત્યોના કારણે ફરિયાદ કરાયેલા કૃત્યો માટે જવાબદાર છે. પરંતુ,

ગોળીબારનો આશ્રય પોલીસએ નહીં પરંતુ સૈન્યએ લીધો હતો, તેથી નિશ્ચિતપણે એ સ્વયંસિદ્ધ અથવા અનુમાનથી સ્વીકારી લેવામાં આવી શકે નહીં કે સૈન્ય સત્તાધિકારીઓ ગુજરાત રાજ્યના સેવકો, એજન્ટો અથવા અધિકારીઓ હતા. આ અરજલેખન અને પુરાવા બન્નેનો વિષય બનતો મુદ્દો છે, અને સ્પષ્ટપણે નોંધપર એવો કોઈપણ પુરાવો નથી જે કોઈપણ રીતે સૂચવે કે સૈન્ય સત્તાધિકારીઓ સ્થળ પર હક્કસર હાજર હતા કે નહીં, અથવા તેમની હાજરી પોલીસને સહાય કરવા માટે હતી કે નહીં, અથવા પોલીસ દળનું સ્થાન લેવાના હેતુથી હતી કે નહીં, અને તેઓ નાગરિક વહીવટીતંત્રની વિનંતી પર ત્યાં હતા કે નહીં, તેઓ નાગરિક વહીવટીતંત્ર અને/અથવા કારોબારી મેજિસ્ટ્રેટના નિયંત્રણ હેઠળ હતા કે નહીં, તેમણે સ્વતંત્રપણે અને/અથવા સ્થળ પર હાજર સૈન્ય કેપ્ટનની વિચારશક્તિ અનુસાર કાર્ય કર્યું હતું કે નહીં, અથવા સૈન્ય ટુકડી અને કેપ્ટન કારોબારી મેજિસ્ટ્રેટના દિશાનિર્દેશ અને નિયંત્રણ હેઠળ હતા કે નહીં, વગેરે. આથી, એ અનુમાન અથવા કાનૂની અનુમાનનો વિષય નથી (અને એવો ક્યારેય હોઈ પણ શકે નહીં) કે ગુજરાત રાજ્ય (એકમાત્ર પ્રતિવાદી) પ્રતિનિધિ જવાબદારીના સિદ્ધાંત પર સૈન્ય સત્તાધિકારી દ્વારા કરાયેલા કૃત્યો બાબતે અપકૃત્ય હેઠળના વળતર માટે આપોઆપ જવાબદાર બની જશે (ભલે પુરાવાથી સૈન્ય ટુકડીએ બેદરકારીપૂર્વક વર્ત્યું હોવાનું દર્શાવવામાં આવ્યું હોય).

૯.૧ અહીં ઉપર મારા દ્વારા ચર્ચાયેલ દષ્ટિકોણની યોગ્ય મૂલવણી માટે, એ ધ્યાનમાં રાખવું આવશ્યક છે કે વાદીઓનો કેસ, જેમ દાવાપત્રમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે અને જેમ ત્રીજા વાદીના પુરાવા દ્વારા સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, તે મુજબ બેદરકારીનો આક્ષેપ માત્ર ગુજરાત રાજ્ય (એકમાત્ર પ્રતિવાદી) સામે જ એક અસ્પષ્ટ અને સામાન્ય સત્તારૂપ એકમ તરીકે કરવામાં આવ્યો છે, અને સ્થળ પર

હાજર રહેલા કાર્યપાલક મેજિસ્ટ્રેટ વિરુદ્ધ અને/અથવા હકીકતમાં ગોળીબાર કરનાર સેનાદળની ટુકડી વિરુદ્ધ અને/અથવા સેનાદળની ટુકડીના પ્રભારમાં રહેલા તથા સ્થળ પર હાજર રહેલા આર્મી કેપ્ટન વિરુદ્ધ કોઈ વિશિષ્ટ આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો નથી. હકીકતમાં, દાવાપત્રમાં દર્શાવાયેલ દલીલોની સમગ્રીરૂપ વ્યાખ્યા અને ત્રીજા વાદીના મૌખિક પુરાવા દ્વારા જે સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, તે પરથી એવું સૂચિત થાય છે કે વાદીઓએ બેદરકારી પોલીસને આભારી ઠેરવી છે, સેનાદળની ટુકડીને નહીં. તેથી, તેઓએ પરોક્ષ જવાબદારીના સિદ્ધાંતના આધારે ગુજરાત રાજ્ય (એકમાત્ર પ્રતિવાદી) ને જવાબદાર બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જોકે નિર્વિવાદ રીતે પુરાવા દર્શાવે છે કે ગોળીબાર સેનાદળની ટુકડીએ કર્યો હતો.

૧૦. ઉપર અહીં પહેલાં જ જણાવ્યા મુજબ, વાદીઓએ જરૂરી આક્ષેપો રજૂ કર્યા ન હોવાને કારણે અને/અથવા વાદીઓએ સેનાના સત્તાધિકારીઓને દાવામાં પક્ષકાર-પ્રતિવાદી બનાવવાનું પસંદ ન કર્યું હોવાને કારણે, આ પાસાઓ અભિલેખ પર લાવવામાં આવ્યા નથી. તેમ છતાં, મારી તરફથી વધુ કોઈ ટિપ્પણી આવશ્યક નથી, સિવાય એટલું જણાવવાનું કે, ગુજરાત રાજ્ય સામે બેદરકારીના આધાર પર આ કેસમાં વાદીઓને સફળતા મળી શકે નહીં, જ્યાં સુધી વાદીઓ પ્રથમ એ સ્થાપિત ન કરે કે આવા કૃત્યો કરનાર વ્યક્તિ અથવા એકમ પ્રતિવાદી ગુજરાત રાજ્યની સત્તા હેઠળ અને/અથવા દિશાનિર્દેશ હેઠળ અને/અથવા નિયંત્રણ હેઠળ હતો અથવા તે પ્રતિવાદી ગુજરાત રાજ્યની સંસ્થા હતી. હું આ પરિસ્થિતિનો ઉદ્દેખ માત્ર એટલું દર્શાવવા માટે કરું છું કે આ તો ફક્ત એક વધારાનો આધાર છે, જેના આધારે આ દાવો નામંજૂર થવો જરૂરી છે.

૧૧. આ બાબત પણ ધ્યાનમાં રાખવી આવશ્યક છે કે આ દાવો અપકૃત્યો માટેના હર્જાના માટે છે, અને પ્રતિવાદી દ્વારા કરવામાં આવેલા એવા

ગેરકાયદેસર કૃત્યો માટે છે કે જે બેદરકારી અને/અથવા જરૂરી કાળજીના પ્રમાણનું પાલન કરવામાં નિષ્ફળતા સમાન ઠરે. વિષય સંબંધિત ન્યાયનિર્ણયો અંગે વિગતવાર ચર્ચામાં ગયા વિના, એટલું કહેવું પૂરતું છે કે પ્રતિવાદી અને/અથવા તેના સેવકો, એજન્ટો વગેરે દ્વારા કેસના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓમાં જરૂરી કાળજી લેવામાં નિષ્ફળતા રહી હતી તે દર્શાવવાનો પુરાવાનો ભાર વાદીઓ પર છે. પૂરતી કાળજી લેવામાં આવી હતી કે નહીં અથવા યોગ્ય કાળજી લેવાની ફરજનો સ્પષ્ટ પરિત્યાગ થયો હતો કે નહીં, તે અવશ્ય જ તથ્યનો પ્રશ્ન છે, અને તથ્યોના આ સમગ્ર સમૂહને વાદીઓએ અભિલેખ પર યોગ્ય પુરાવો લાવીને અવશ્ય સ્થાપિત કરવો પડે. અપીલકર્તાના વિદ્વાન વકીલ તરફથી એવો સંકેત કરવો નિર્ણયક રહેશે કે મુદ્દા ક્રમાંક ૨ અને મુદ્દા ક્રમાંક ૪ ના સંયુક્ત અર્થઘટનથી એ પરિણામ આવશે કે એ જ તથ્યોના સમૂહના ભિન્ન ભાગો અથવા પાસાઓ અંગે દરેક પક્ષે જુદાજુદા રીતે પુરાવાનો ભાર વહન કરવો પડશે.

૧૨. એ પણ નોંધવામાં આવી શકે છે કે નોંધ પરનો પુરાવો સ્થાપિત કરે છે કે ગોળીબાર વાસ્તવમાં થયો તે સમયે અને તે સ્થળે કાર્યપાલક મેજિસ્ટ્રેટ, તેમજ આર્મી કેપ્ટન, હાજર હતા. આ કોઈ વ્યક્તિ અથવા સત્તાવાર હેસિયતમાં કાર્યરત કોઈ સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવેલ સત્તાવાર કાર્ય હતું અને તેથી અરજદાર દ્વારા વિરુદ્ધનો પુરાવો રજૂ ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી એવી કાર્યવાહી કાયદેસર રીતે કરવામાં આવી હોવાનું અનુમાન દોરવા માટે મને પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૧૪ ની જોગવાઈઓનો આશ્રય લેવાની પણ આવશ્યકતા નથી. તે સિવાય પણ, આવા અનુમાનનો આશ્રય લીધા વગર, નોંધ પર નિર્વિવાદ પુરાવો ઉપલબ્ધ છે કે ઉપરોક્ત બે અધિકારીઓ સ્થળ પર હાજર હતા, અને જો આર્મી દ્વારા ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો હતો, તો પ્રચલિત હકીકતો અને પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લેતા, તેમજ જે કારણોસર આર્મીના

કર્મચારીઓને હાજર રાખવામાં આવ્યા હતા અને તેઓ "રથ યાત્રા " સાથે હતા તે જોતા, નિશ્ચિતપણે એક સામાન્ય અનુમાન દોરી શકાય, અને તે જરૂરી નથી કે માત્ર આ કેસની હકીકતોના આધાર પર જ, કે જો ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે સારા અને ચથાર્થ કારણોસર જ કરવામાં આવ્યો હોવો જોઈએ, વિશેષ કરીને કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાના હેતુસર અને વિશેષ કરીને નાગરિકોના વધુ મોટા પ્રમાણમાં થતા મૃત્યુ અને/અથવા મિલ્કતને વધુ મોટા પ્રમાણમાં થતા નુકસાનને રોકવાના હેતુસર, ભલે તે નાગરિકોની હોય કે રાજ્યની માલિકીની હોય.

૧૨.૧ અન્યથા પણ, જ્યારે વાદી અપકૃત્યના કાયદા હેઠળ બેદરકારી બદલ અપરિમિત નુકસાનભરપાઈ માટે દાવો દાખલ કરે છે, ત્યારે પ્રતિવાદી બેદરકારીનો દોષી હતો અને/અથવા જરૂરી કાળજી રાખવાની તેની લઘુત્તમ ફરજનું પાલન કરવામાં નિષ્ફળ ગયો હતો, તે સાબિત કરવાનો ભાર વાદી પર રહે છે. આ સુસ્થાપિત કાનૂની સ્થિતિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં, વાદીએ નોંધ પરના પુરાવાથી આ સ્થાપિત કરવામાં નિષ્ફળતા દર્શાવી છે કે ગોળીબારનો આશ્રય લેનાર આર્મીના કર્મચારીઓ હકીકતમાં આવી કક્ષાની બેદરકારીના દોષી હતા. આ બાબત અંગે નોંધ પર તત્પસભર પુરાવો ઉપલબ્ધ નથી, ત્રીજી વાદીએ પોતાના જુબાનીમાં કરેલા આધારવિહોણું વિધાન સિવાય; અને તે ઘર અંદર હતી, તેથી તે પ્રતિષ્ઠદર્શી સાક્ષી નહોતી.

૧૩. વધુ એક એવો મુદ્દો અથવા પાસું છે જેના આધારે દાવો યોગ્ય રીતે નામંજૂર થઈ શક્યો હોત અને નામંજૂર કરવામાં આવ્યો છે. વાદીએ દાવો કરાયેલ વળતરની રકમ અંગે કોઈ મૌલિક પુરાવા રજૂ કરવામાં નિષ્ફળ ગયો છે, સિવાય કે ત્રીજા વાદી દ્વારા મૃતકની કથિત આવક અંગે કરાયેલા માત્ર સાદા દાવા; તેથી દાવો કરાયેલ વળતરની રકમ માટે કોઈ ચુક્તિપૂર્ણ આધાર ઉપલબ્ધ નથી. કથિત આવક અંગેનો આ દાવો પણ હકીકતમાં

માંગવામાં આવેલી વળતરની રકમ માટે પૂરતો આધાર સ્થાપિત કરતો નથી, કારણ કે પુરાવામાં અન્ય આવશ્યક કડીઓ ગેરહાજર છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આવક અંગેનો માત્ર દાવો, ભલે તે સ્વીકાર્ય માનવામાં આવે, છતાં કેસના વિશિષ્ટ તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓમાં હકીકતમાં દાવો કરાયેલ વળતરની રકમ માટે પૂરતું ચુકિતપૂર્ણ સમર્થન સ્થાપિત કરવામાં અસફળ જાય છે.

૧૪. અપીલકર્તાના વિદ્વાન વકીલ સર્વોચ્ચ અદાલતના જે લક્ષ્મી સોલ્ટ વર્ક્સ લિ. વિ. ગુજરાત રાજ્ય (૧૯૯૫ (૧) જી.એલ.એચ. પાનું ૩૭) ના કેસમાં આપેલા નિર્ણય પર આધાર રાખવા માંગે છે. અપીલકર્તાઓના વિદ્વાન વકીલ ખાસ કરીને ઉક્ત નિર્ણયના પરિચ્છેદ ૧૧, ૧૪ અને ૧૫ માં કરવામાં આવેલી ટિપ્પણીઓ અને પ્રતિપાદિત કાનૂની સિદ્ધાંત પર આધાર રાખે છે. તેને સાવચેતીપૂર્વક અવલોકન કર્યા બાદ, હું આ મતનો છું કે કેસના વિશિષ્ટ તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓને તેમજ નોંધ પર રહેલા પુરાવાની સ્થિતિને જોતા, તે અપીલકર્તાઓને કોઈ મદદ કરતું નથી અને કરી પણ શકતું નથી. કહેવાની જરૂર નથી કે તેમાં પ્રતિપાદિત કાનૂની સિદ્ધાંત અંગે કોઈ વિવાદ હોઈ શકતો નથી. તેમ છતાં, જ્યારે આ સિદ્ધાંતોનો કેસના તથ્યો પર અમલ કરવાનો પ્રશ્ન આવે છે, ત્યારે એવું જણાય છે કે વાદીઓ યોગ્ય પુરાવા દ્વારા જરૂરી અને આવશ્યક તથ્યો સ્થાપિત કરવામાં નિષ્ફળ ગયા છે.

૧૫.૧ એ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે કે ઉક્ત નિર્ણયમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે કરેલ અવલોકનો મર્યાદા અધિનિયમની કલમો ૨૬, ૩૬, ૪૮ અને ૧૧૫ વગેરેની વ્યાપ્તિ અને અસરના સંદર્ભમાં કરવામાં આવ્યા છે. તેથી, એ સ્પષ્ટ છે અને તેને સમજવા માટે અતિશય ભાર મૂકવાની જરૂર નથી કે સર્વોચ્ચ અદાલતના અવલોકનો તે પ્રશ્નના સંદર્ભમાં જ વાંચવા

જોઈએ, જે વિચારાધીન હતો, અને તેને તે જ સંદર્ભ સુધી મર્યાદિત રાખવા જોઈએ.

૧૫.૨ સર્વોચ્ચ અદાલતે સી.આઈ.ટી. વિ. સન એન્જી. વર્ક્સ (૧૯૯૨(૪) એસ.સી.સી. ૩૬૩) ના કેસમાં, તેના પરિચ્છેદ ૩૯ માં, એવો સિદ્ધાંત નિર્ધારિત કર્યો છે, જે પોતે જ કાનૂનનો એક સિદ્ધાંત છે, કે સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણયો તે નિશ્ચિત નિર્ણયમાં સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ વિચારાધીન રહેલા નિશ્ચિત મુદ્દાના સંદર્ભમાં જ વાંચવા, સમજવા અને લાગુ કરવા જોઈએ. તેથી, સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા કરાયેલા અવલોકનો અથવા તો નિર્ધારિત કરાયેલા સિદ્ધાંતો પણ તે નિશ્ચિત નિર્ણયમાં તે અદાલત સમક્ષ રહેલા નિશ્ચિત મુદ્દાના સંદર્ભથી બહાર અથવા સંદર્ભવિહોણા રીતે વાંચી શકાતા નથી. આ કારણસર, અપીલકર્તાના વિદ્વાન વકીલ દ્વારા આધારરૂપે ઉદ્ધેખિત કરવાના પ્રયત્નમાં આવેલ નિર્ણય અંગે હું વિસ્તૃત ચર્ચામાં પ્રવેશવા ઈચ્છુક નથી.

૧૬. અપીલકર્તાઓ તરફથી હાજર વિદ્વાન વકીલે પણ આ અદાલતના એકલ ન્યાયમૂર્તિના તા. ૨૧મી ઓગસ્ટ ૧૯૯૫ના પ્રથમ અપીલ ક્રમાંક ૧૭૧૬/૧૯૯૫ના અપ્રકાશિત નિર્ણય પર આધાર રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મેં અપીલકર્તાઓના વિદ્વાન વકીલે તેના ઉપર શક્ય તેટલો ભાર મૂક્યો હોય તે તમામ ભારસહિત આ નિર્ણયનું વિગતે પરીક્ષણ કર્યું છે, અને તેમ છતાં હું આ મતનો છું કે તે તે કેસની વિશિષ્ટ હકીકતો પર આધારિત નિર્ણય છે, અને તેમાં કાયદાનો એવો કોઈ સિદ્ધાંત સામેલ નથી, જેના કારણે મને ભિન્ન દૃષ્ટિકોણ અપનાવવો જરૂરી બને.

૧૭. અપીલકર્તાના વિદ્વાન વકીલ અલ્હાબાદ વડી અદાલતના બાબુ સિંહ વિ. ચંપા દેવી (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૪ અલ્હાબાદ ૯૦) ના કેસમાં અપાયેલા નિર્ણય પર પણ આધાર રાખવા માંગે છે. તેઓ ઉક્ત નિર્ણયના

ફક્ત ૯ માં કરાયેલા નિરીક્ષણો પર વિશેષ ભાર મૂકે છે, જેનો અર્થ એવો છે કે બેદરકારી એટલે એવી કોઈ બાબત ન કરવી, જે કોઈ વિવેકી માણસ, માનવીય વ્યવહારોના આચરણને સામાન્ય રીતે નિયમિત કરતી વિચારણાઓના માર્ગદર્શન હેઠળ, કરત, અથવા એવી કોઈ બાબત કરવી, જે કોઈ સમજદાર અને વિવેકી માણસ ન કરત. બેદરકારી પુરાવાનો પ્રશ્ન નથી, પરંતુ સાબિત થયેલ તથ્યોમાંથી દોરવાનો અનુમાન છે. બેદરકારી કોઈ નિરપેક્ષ શબ્દ નથી, પરંતુ સાપેક્ષ શબ્દ છે અને ખરેખર તે તુલનાત્મક શબ્દ છે. જે બાબત એક કેસમાં બેદરકારી ગણાય તે બીજી બાબતમાં તેમ ગણાય જ એવું જરૂરી નથી.

૧૭.૧ ઉક્ત નિર્ણયના પરિપ્રેક્ષ્યમાં અને આધારરૂપ માનવામાં આવેલ અવલોકનોને ધ્યાનમાં લેતાં, કહેવાની જરૂર નથી કે, તેમાં પ્રતિપાદિત મૂળભૂત સિદ્ધાંત સાથે હું સંપૂર્ણ સહમત છું. તેમ છતાં, મારા મત મુજબ, તે જ વાત અપીલકર્તાઓના વિદ્વાન વકીલને કોઈ મદદરૂપ થવાની નથી, કારણ કે આ નિર્ણયમાં પ્રતિપાદિત બેદરકારીની આ વ્યાખ્યા અનુસાર પણ પ્રશ્ન તો એ જ રહે છે કે, "કેસના અભિલેખ પર સાબિત થયેલ તથ્યોથી કયો અનુમાન કાયદેસર રીતે કાઢી શકાય?". ઉપરોક્ત રીતે અગાઉથી ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેમ, અભિલેખ પરના પુરાવાની અછત પ્રતિવાદી ગુજરાત રાજ્ય અને/અથવા તેના સેવકો, અધિકારીઓ, પ્રતિનિધિઓ વગેરેની કથિત બેદરકારીભરી કાર્યવાહી અંગે કોઈ હકારાત્મક અનુમાન કાઢવાની મંજૂરી આપતી નથી. એવું કહેવું કે બેદરકારી પુરાવાનો પ્રશ્ન નથી, પરંતુ તેવા પુરાવામાંથી કાઢવાનું અનુમાન છે, એ માત્ર વાળની ખાલ કાઢવા જેવું છે. મારા મનમાં તો સ્પષ્ટ છે કે, સૌપ્રથમ અભિલેખ પર યોગ્ય, પૂરતા અને પર્યાપ્ત પુરાવા હોવા જ જોઈએ, ત્યારબાદ જ તેની મૂલવણી થઈ શકે (અને લાગુ પડતા કાયદાના પ્રકાશમાં યોગ્ય રીતે મૂલવણી થઈ શકે), અને ત્યારબાદ જ તેવા પુરાવામાંથી કોઈપણ પ્રકારનું

અનુમાન કાઢી શકાય. તેથી, જ્યારે નીચલી અદાલત આ નિષ્કર્ષે પહોંચે છે કે વાદીઓ પ્રતિવાદી-ગુજરાત રાજ્ય તેની કાર્યવાહી(એસ) માં બેદરકાર હતું તે સાબિત કરવામાં નિષ્ફળ ગયા છે, ત્યારે તે નિષ્કર્ષનું સાર અને/અથવા અર્થ માત્ર એટલું જ થાય છે કે અભિલેખ પરનો પુરાવો, જેવો છે એવો, કેસના નિર્દિષ્ટ તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓમાં પ્રતિવાદી-ગુજરાત રાજ્ય બેદરકારી માટે દોષિત હતું એવું કોઈ અનુમાન શક્ય જ બનાવતો નથી.

૧૮. ઉપરોક્ત ચર્ચાના પ્રકાશમાં, હું આ મતનો છું કે આક્ષેપિત ચુકાદો અને હુકમનામું સંપૂર્ણપણે ટકાઉ છે અને વર્તમાન અપીલમાં, હકીકતોના આધારે હોય કે કાયદાના આધારે, હસ્તક્ષેપ કરવા માટે કોઈ યોગ્યતા નથી. તેથી, આ અપીલ સંક્ષિપ્ત રીતે નામંજૂર કરવામાં આવે છે.”

૧૦ અપીલ ફગાવી દેવાતા માનનીય એકલ ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા આપેલ ચુકાદા અને આદેશથી અસંતોષ અનુભવી, વર્તમાન લેટર્સ પેટન્ટ અપીલ દાખલ કરવામાં આવી હતી. વિભાગીય ખંડપીઠના બે માનનીય ન્યાયાધીશો વચ્ચે મતભેદ હતો. એક માનનીય ન્યાયાધીશે નીચે મુજબ ઠરાવી પ્રથમ અપીલ ફગાવી દેવાતા માનનીય એકલ ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા આપેલા આદેશની પુષ્ટિ કરવી યોગ્ય માની હતી:

૨૦. “નાગરિકને સેનાના જવાન દ્વારા ચલાવેલી ગોળી વાગી હતી, જ્યારે ઉત્તરોક્ત જવાન કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાની પોતાની ફરજ બજાવી રહ્યો હતો અને જ્યારે તે કાર્યપાલક મેજિસ્ટ્રેટના આદેશો હેઠળ કાર્ય કરી રહ્યો હતો. આવો, આપણે તપાસીએ કે આવી પરિસ્થિતિમાં ઉક્ત કૃત્યને નાગરિક અદાલતમાં દાવાપાત્ર અયોગ્ય કૃત્ય તરીકે ગણવામાં આવી શકે

કે કેમ. 'રાજ્ય કૃત્ય' અને 'સર્વભૌમ કાર્યવાહી' વિષયક કાયદો ઘણો વિકસિત છે.

૨૧. સર્વોચ્ચ અદાલતે એન. નાગેન્દ્ર રાવ એન્ડ કો. વિ. સ્ટેટ ઓફ એ.પી. ના એ.આઈ.આર. ૧૯૯૪ એસ.સી. ૨૬૬૩ માં અહેવાલિત કેસમાં, સ્વતંત્રતા-પૂર્વ અને સ્વતંત્રતા-પશ્ચાતના યુગમાં બચાવ તરીકે જેનો આશ્રય લેવાયો હતો તેવા 'રાજ્ય કૃત્ય' અને 'સર્વભૌમ કાર્યવાહી' ના સંકલ્પનાનું વિસ્તૃત રીતે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. સંબંધિત અવલોકન નીચે મુજબ ઉદ્ઘૃત કરવા યોગ્ય છે :

“૨૩. આધુનિક અર્થમાં સર્વસત્તાધિકારી અથવા અસર્વસત્તાધિકારી સત્તા વચ્ચેનો ભેદ આ રીતે અસ્તિત્વમાં નથી. તે સંપૂર્ણપણે સત્તાના સ્વરૂપ અને તેના ઉપયોગ કરવાની રીત પર નિર્ભર છે. સંવિધાન હેઠળની વિધાનસત્તાની સર્વોચ્ચતા સંવિધાનિક જોગવાઈઓમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. વિધાનમંડળને તેના માટે અલગ પાડવામાં આવેલા વિષયો અને મુદ્દાઓ પર કાયદેસર વિધાન કરવા સ્વતંત્રતા છે. તેવી જ રીતે, કાર્યપાલિકા કાયદાનો અમલ કરવા અને તેનું વહીવટ ચલાવવા માટે સ્વતંત્ર છે. વિધાનમંડળ દ્વારા બનાવેલો કાયદો દોષિત હોઈ શકે અથવા અતિઅધિકારિતાની બહારનો હોઈ શકે, પરંતુ કારણ કે તે વિધાનસત્તાના ઉપયોગનું પરિણામ છે, તેથી તેના કારણે અસરગ્રસ્ત વ્યક્તિ તેની માન્યતાને પડકારી શકે, પરંતુ કાયદો બનાવવામાં થયેલી બેદરકારી માટે તે કાયદાની અદાલતનો આશરો

લઈ શકતી નથી. તેવી જ રીતે, સરકારને તેની કાર્યપાલક કાર્યવાહીનો ઉપયોગ કરતાં રાજકીય અથવા નીતિ સંબંધિત મુદ્દાઓમાં લેવાયેલા નિર્ણય માટે દાવો કરી શકાતો નથી. જાહેર હિતમાં એ જરૂરી છે કે રાજ્યએ તેની વિધાનકારી અથવા કાર્યપાલક સત્તામાં કર્યોલા કૃત્યો માટે અપકૃત્યના દાવાઓમાં જવાબદાર ન ઠરવું જોઈએ. અન્યથા તે અતાર્કિક અને અવ્યવહારુ બનશે. તે તો સર્વસત્તાધિકારના આધુનિક સિદ્ધાંતો સાથે પણ વિરુદ્ધ જશે. કોઈ વિધાનકારી અથવા કાર્યપાલક કાર્ય સ્વરૂપે સર્વસત્તાધિકારી છે કે નહીં તે નક્કી કરવાની એક કસોટી એ છે કે આવા કાર્યો માટે રાજ્ય કાયદાની અદાલતો સમક્ષ જવાબદાર છે કે નહીં. ઉદાહરણ તરીકે, દેશની રક્ષા, સશસ્ત્ર દળો ઊભા કરવું અને તેમનું જતન રાખવું, શાંતિ કે યુદ્ધ કરવું, વિદેશી બાબતો, પ્રદેશ હસ્તગત કરવાની અને જાળવી રાખવાની સત્તા — આ બધાં કાર્યો બાહ્ય સર્વસત્તાધિકાર દર્શાવતા અને રાજકીય સ્વરૂપ ધરાવતા કાર્યો છે. તેથી, તે સામાન્ય દીવાની અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને આધીન નથી. તેના સંબંધે દીવાની પ્રક્રિયા સંહિતા હેઠળ કોઈ દાવો ચાલી શકતો નથી. આવા વિષયોમાં અદાલતોનું અધિકારક્ષેત્ર નિહિત રીતે અવરોધિત હોવાથી, રાજ્ય સામે દાવો ચલાવવાથી રાજ્ય મુક્ત છે. રજ. પરંતુ એ જ ત્યાં સુધીની મુક્તિ છે. કોઈ પણ સંસ્કારી વ્યવસ્થા કાર્યપાલિકાને પોતાના દેશના લોકો સાથે મનમાની કરવા અને તે

સર્વસત્તાધિકારી હોવાથી જેમ ઇચ્છે તેમ વર્તવાનો અધિકાર ધરાવે છે એવો દાવો કરવાની પરવાનગી આપી શકતી નથી. સમાજની બંધારણીય રચનામાં થયેલા પરિવર્તન સાથે જાહેર હિતની સંકલ્પનામાં પણ ફેરફાર આવ્યો છે. આજે કોઈ કાનૂની અથવા રાજકીય વ્યવસ્થા રાજ્યને કાયદાથી ઉપર મૂકી શકતી નથી, કારણ કે રાજ્યના અધિકારીઓની બેદરકારીપૂર્ણ કૃત્યથી કોઈ નાગરિકને તેની મિલકતથી ગેરકાયદેસર રીતે વંચિત કરવામાં આવે અને તેને કોઈ ઉપાય ન મળે, તો તે અન્યાયી અને અયોગ્ય છે. ઓગણીસમી સદીમાં રાજ્યને કાનૂની વ્યક્તિ તરીકેની નિષ્ઠા, કાર્યક્ષમતા અને ગૌરવને રાજ્યમુક્તિના સશક્ત સમાજશાસ્ત્રીય આધાર તરીકે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ સમયનો ચક્ર ફરી ગયો છે અને હવે ભાર સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને કાયદાના શાસન પર વધુ છે. પ્રગતિશીલ સમાજોની આધુનિક સામાજિક વિચારસરણી અને ન્યાયિક અભિગમ એ છે કે રાજ્યને મળતું જૂનું રક્ષણ દૂર કરવું અને રાજ્ય અથવા સરકારને અન્ય કોઈ પણ કાનૂની વ્યક્તિ સમકક્ષ સ્થાન પર મૂકી દેવું. રાજ્યના કાર્યોને "સર્વસત્તાધિકારી અને અસર્વસત્તાધિકારી" અથવા "શાસકીય અને અશાસકીય" એવા સંપૂર્ણપણે અલગ અને જળરોધક વિભાગોમાં વહેંચવું યોગ્ય નથી. તે આધુનિક ન્યાયશાસ્ત્રીય વિચારસરણીના વિરોધમાં છે. રાજ્યને વિશિષ્ટ સત્તાઓની જરૂરિયાત અંગે કોઈ

શંકા નથી. પરંતુ સમાજ અને જનહિત માટે કાયદાથી પ્રાપ્ત સત્તા કાયદેસર ફરજમાં પરિણમે છે એવી ધારણાત્મક પરિવર્તના પછી, કોઈ સામાન્ય માણસ અથવા સામાન્ય નાગરિકનો દાવો માત્ર એટલા માટે ફગાવી શકાતો નથી કે તે કાર્ય રાજ્યના અધિકારીએ કર્યું હતું, ભલે તે કાયદાના વિરોધમાં અને બેદરકારીપૂર્વક કરવામાં આવ્યું હોય. કલ્યાણકારી રાજ્યમાં કાયદાનું શાસન અસ્થિર ન થાય તે માટે રાજ્યની જરૂરિયાતો, તેના અધિકારીઓની ફરજો અને નાગરિકોના અધિકારો વચ્ચે સમન્વય સ્થાપિત કરવો આવશ્યક છે. અમેરિકા જેવા દેશમાં પણ, જ્યાં સર્વસત્તાધિકારનો આ સિદ્ધાંત અથવા તો 'નવજાત અમેરિકન રાજ્યોની આર્થિક અસ્થિરતા, સિદ્ધાંતની તત્ત્વજ્ઞાનિક પાયાની સ્થિરતા કરતાં વધુ કારણભૂત હતી' અથવા તો 'તાર્કિક અને વ્યવહારુ આધાર'ને કારણે, અથવા 'રાજ્ય વિરુદ્ધ કોઈ કાનૂની અધિકાર હોઈ જ શકે નહીં કારણ કે કાયદો બનાવનાર તો રાજ્ય જ છે' એવા વિચારોને આધારે સ્થાન પામ્યો હતો, ત્યાં પણ ક્રમે 'રાજ્યની બેજવાબદારીથી રાજ્યની જવાબદારી' તરફનો પ્રવાહ વિકસ્યો. કલ્યાણકારી રાજ્યમાં રાજ્યના કાર્યો ફક્ત દેશની રક્ષા, ન્યાયના વહીવટ અથવા કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવી રાખવા પૂરતા મર્યાદિત નથી, પરંતુ શિક્ષણ, વેપાર, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને અહીં સુધી કે વૈવાહિક ક્ષેત્રો સહિત લગભગ દરેક ક્ષેત્રમાં લોકોની પ્રવૃત્તિઓને

નિયમિત અને નિયંત્રિત કરવા સુધી વિસ્તરે છે. સર્વસત્તાધિકારી અને અસર્વસત્તાધિકારી સત્તાઓ વચ્ચેની રેખા, જેના માટે હવે કોઈ ચુક્તિસંગત આધાર બચ્યો નથી, મોટા પ્રમાણમાં લુપ્ત થઈ ગઈ છે. તેથી, ન્યાયના વહીવટ, કાયદો અને વ્યવસ્થાની જાળવણી અને અપરાધનું દમન વગેરે જેવા કાર્યો, જે સંવિધાનિક સરકારના પ્રાથમિક અને અપરિહારીય કાર્યોમાં આવે છે, તેને બાદ કરતાં રાજ્ય કોઈ મુક્તિનો દાવો કરી શકતું નથી. રાજ્યની પરોક્ષ જવાબદારી તેના અધિકારીઓની બેદરકારી સાથે સંકળાયેલી હોવા કારણે, અને જ્યારે તેઓ વ્યક્તિગત રીતે દાવાને પાત્ર થઈ શકે છે — જેના સમર્થનમાં પૂરતા અધિકારપ્રસંગો ઉપલબ્ધ છે — તથા જાહેર ફરજના નિર્વહમાં કરાયેલ દુર્વર્તનની કાનૂની સંકલ્પના આગળ વધી ચૂકી છે, ત્યારે અધિકારી જવાબદાર હોવા છતાં રાજ્ય સામે દાવો થઈ ન શકે એવો મત તર્કસંગત નથી. અધિકારીઓની વ્યક્તિગત જવાબદારી અંગે વિસ્કાઉન્ટ કેન્ટરબરી (ઉપરોક્ત) માં પણ શંકા વ્યક્ત કરવામાં આવી નહોતી. પરંતુ સર્વસત્તાધિકારી મુક્તિના સિદ્ધાંતના આધારે કાઉનને મુક્ત માનવામાં આવ્યું હતું. હવે જ્યારે આ સિદ્ધાંત જુનો પડી ગયો છે અને સર્વસત્તાધિકાર હવે પ્રજામાં નિવાસ કરે છે, ત્યારે રાજ્ય કોઈ મુક્તિનો દાવો કરી શકતું નથી, અને જો અધિકારી સામે વ્યક્તિગત રીતે દાવો ચલાવી શકાય, તો રાજ્ય સામે એવો દાવો ચલાવી ન શકાય એવું માનવા

માટે કોઈ કારણ રહેતું નથી. રપ. ઉપર ચર્ચાયેલ બાબતોના પ્રકાશમાં એવું સ્પષ્ટપણે કહી શકાય કે ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની સર્વસત્તાધિકારી સંસ્થા નહોતી અને તેથી કડક અર્થમાં તે દ્વારા ચલાવવામાં આવતી પ્રવૃત્તિઓ પર સર્વસત્તાધિકારી મુક્તિનો સિદ્ધાંત લાગુ પડતો નહોતો. કારણ કે તે કાઉનની પ્રતિનિધિ હતી અને ચાર્ટર હેઠળ તેને કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવેલી પ્રવૃત્તિઓ રાજકીય સ્વભાવથી ચિહ્નિત હતી, તેથી રાજ્ય અથવા તેના અધિકારીઓ તેના સમાનતાના આધારે તેમની કાયદેસર ફરજોનું નિર્વહ કરતી વખતે થયેલી બેદરકારી માટે સર્વસત્તાધિકારી મુક્તિના રક્ષણાત્મક આવરણ હેઠળ કોઈ મુક્તિનો દાવો કરી શકતા નથી. કંપનીને પ્રાપ્ત મર્યાદિત સર્વસત્તાધિકારી સત્તાનો આધાર લઈ રાજ્ય ખાનગી કાયદા હેઠળના અપકૃત્ય સંબંધિત કોઈ કાર્યવાહીમાં બચાવ રજૂ કરી શકતું નથી. રાજ્યની જવાબદારી આજે પણ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની જેવી જ હોવાથી, રાજ્યના અધિકારીઓની બેદરકારી માટે કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા દાખલ કરાયેલ દાવો માત્ર એટલા આધારે ફગાવી શકાય નહીં કે તે સર્વસત્તાધિકારી સત્તાના ઉપયોગમાં કરવામાં આવેલ કાર્ય હતું. કસ્તુરીલાલ (ઉપરોક્ત) નો અનુપાત નિર્ણય એવા દુર્લભ અને મર્યાદિત કેસોમાં જ લાગુ પડે છે, જ્યાં કાયદેસર સત્તાવાળું પ્રાધિકરણ એવા કાર્યનો પ્રતિનિધિ તરીકે કાર્ય કરે છે જેના માટે તેની સામે કાયદાની

અદાલતમાં દાવો થઈ શકતો નથી. કસ્તુરીલાલના કેસમાં, જેના નુકસાન અંગે દાવો કરવામાં આવ્યો હતો તે મિલકત ગુનાહિત પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૫૪(૧)(૪) હેઠળ ધરપકડની સત્તાનો ઉપયોગ કરતી વખતે પોલીસ અધિકારીઓ દ્વારા જપ્ત કરવામાં આવી હતી. ગુનાહિત પ્રક્રિયા સંહિતા હેઠળ શંકાસ્પદ વ્યક્તિની શોધખોળ અને પકડવાની સત્તા રાજ્યની અપરિહારીય સત્તાઓમાંથી એક છે. સંભવતઃ આ કારણસર અદાલતે સંરક્ષણવાદી અર્થમાં સર્વસત્તાધિકારી મુક્તિના સિદ્ધાંતને વિસ્તૃત કર્યો હતો. પરંતુ એ જ સિદ્ધાંત રાજ્ય દ્વારા તેની વિધાનક્ષમતામાં કાયદો બનાવીને હાથ ધરાતી અનેક અન્ય પ્રવૃત્તિઓ માટે ઉપલબ્ધ રહેશે નહીં.

૨૬. રાજ્યના પ્રાથમિક અથવા અપરિહાર્ય કાર્યોના નિર્વહ માટે કાયદો બનાવવામાં આવી શકે છે. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા એવો જ એક કાયદો છે. આવા કાયદા હેઠળ કરવામાં આવેલી તપાસ અથવા જપ્તિ અપરિહાર્ય કાર્યક્ષેત્રમાં આવતી સત્તાના ઉપયોગરૂપ માનવામાં આવી શકે. આવી સત્તા જેને સોંપવામાં આવી છે, તે સત્તાધિકારી આવા કાર્યો કરતી વખતે ફરજના નિર્વહમાં બેદરકારી માટે જવાબદાર ઠરે કે નહીં, તે અલગ મુદ્દો છે. પરંતુ જ્યારે સમાન સત્તાઓ અન્ય અધિનિયમ હેઠળ અધિનિયમના હેતુ અને ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે અનુસંગિક અથવા સહાયક સત્તા તરીકે આપવામાં

આવે છે, ત્યારે તે રાજ્યના એવા કાર્યનો ઉપયોગ બને છે જે પ્રાથમિક અથવા અપરિહાર્ય નથી, અને તેવા સંજોગોમાં બેદરકારીપૂર્વક કાર્ય કરનાર અધિકારી વ્યક્તિગત રીતે અને રાજ્ય પરોક્ષ રીતે જવાબદાર બને છે. કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવી અથવા ગુનાના દમનનું કાર્ય અપરિહાર્ય કાર્ય હોઈ શકે, જેના યોગ્ય નિર્વહ માટે રાજ્ય કાયદો બનાવી શકે અને તેની ફરજો સોંપી શકે, અને જેના ભંગ બદલ અપકૃત્યના દાવામાં વાદ લાવી શકાતો ન હોય, જો સુધી તે બંધારણ દ્વારા ખાતરી અપાયેલા જીવન અને સ્વતંત્રતાના મૂળભૂત અધિકારોમાં હસ્તક્ષેપ કરતું ન હોય અને તેમાં અતિક્રમણ કરતું ન હોય. પરંતુ જ્યાં સમાન સત્તાઓ એવા અધિકારીઓને આપવામાં આવે છે કે જેઓ કાયદાસર્જિત સત્તાઓનો ઉપયોગ કરે છે અને જે આધુનિક અર્થમાં સમજાતી સાર્વભૌમ સત્તાઓ સિવાયની હોય છે, ત્યાં આ સિદ્ધાંત લાગુ પડતો નથી. આ અધિનિયમ જથ્થાબંધ સંગ્રહ અને કાળાબજારીમાં પ્રવૃત્ત વ્યક્તિઓ વિષે છે. આવશ્યક ચીજવસ્તુઓના નિયમન અને નિયંત્રણ માટેની કોઈ પણ સત્તા અને રાજ્યના હેતુને સિદ્ધ કરવા માટે અધિકૃત અધિકારીઓને નિરીક્ષણ, તપાસ અને મિલકત જપ્ત કરવાની સત્તા સોંપવી એવી સત્તા ગણાઈ શકતી નથી કે જેના બેદરકારીપૂર્વકના ઉપયોગ માટે રાજ્ય મુક્તિનો દાવો કરી શકે. કોઈ પણ બંધારણીય પ્રણાલી, રાજ્યની આવશ્યકતા કે જાહેર નીતિના

નામે પણ, રાજ્ય અથવા તેના અધિકારીઓની બેદરકારીપૂર્ણ કાર્યપદ્ધતિને માન્ય ઠરાવી શકતી નથી. આ નિયમ લોર્ડ બ્લેકબર્ન ગેડિસ વિ. પ્રોપ્રાયટર્સ ઓફ બોન રિઝર્વોયર (૧૮૭૮) ૩ એપ કેસિસ પૃષ્ઠ ૪૩૦ માં પૃષ્ઠ ૪૩૫ પર સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે વ્યક્ત કર્યો હતો:—

વિધાનમંડળે જે બાબતને અધિકૃત કરી છે તે કાર્ય જો બેદરકારી વિના કરવામાં આવ્યું હોય, તો તેનાથી કોઈને નુકસાન થયું હોવા છતાં તેના માટે કોઈ દાવો ચાલશે નહીં; પરંતુ વિધાનમંડળે જે બાબતને અધિકૃત કરી છે તે કાર્ય જો બેદરકારીપૂર્વક કરવામાં આવ્યું હોય, તો તેના માટે દાવો ચાલશે.

૨૭. બાબતનું હજુ એક અન્ય દૃષ્ટિકોણથી પરીક્ષણ કરી શકાય. ભારતના સંવિધાનનો અનુચ્છેદ ૩૦૦ નીચે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે :—

"કલમ ૩૦૦. દાવાઓ અને કાર્યવાહી. —(૧) ભારત સરકાર, ભારત સંઘના નામે, દાવો દાખલ કરી શકે અથવા તેના વિરુદ્ધ દાવો દાખલ થઈ શકે અને કોઈ રાજ્યની સરકાર, તે રાજ્યના નામે, દાવો દાખલ કરી શકે અથવા તેના વિરુદ્ધ દાવો દાખલ થઈ શકે અને આ બંધારણ દ્વારા પ્રદાન કરાયેલ સત્તાઓના બળે સંસદના અધિનિયમથી અથવા તે રાજ્યના વિધાનમંડળના અધિનિયમથી કરવામાં આવનાર જોગવાઈઓને આધિન રહીને, પોતાના પોતાના

કારભાર સંબંધે, તેવા જ પ્રસંગોમાં દાવો દાખલ કરી શકે અથવા તેના વિરુદ્ધ દાવો દાખલ થઈ શકે, જેમ આ બંધારણ અમલમાં લાવવામાં આવ્યું ન હોત તો ભારત ડોમિનિયન અને તેનાં અનુરૂપ પ્રાંતો અથવા અનુરૂપ ભારતીય રાજ્યો દાવો દાખલ કરી શકતાં અથવા તેમના વિરુદ્ધ દાવો દાખલ થઈ શક્યો હોત.

(૨) જો આ બંધારણના પ્રારંભ સમયે (એ) કોઈ કાનૂની કાર્યવાહી બાકી હોય જેમાં ડોમિનિયન ઓફ ઈન્ડિયા પક્ષકાર હોય, તો તે કાર્યવાહીમાંથી ડોમિનિયનના સ્થાને યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા પ્રતિસ્થાપિત થયેલ ગણાશે; અને (બી) કોઈ કાનૂની કાર્યવાહી બાકી હોય જેમાં કોઈ પ્રાંત અથવા કોઈ ભારતીય રાજ્ય પક્ષકાર હોય, તો તે કાર્યવાહીમાંથી તે પ્રાંત અથવા ભારતીય રાજ્યના સ્થાને અનુરૂપ રાજ્ય પ્રતિસ્થાપિત થયેલ ગણાશે." વિધાવતી (ઉપરોક્ત) માં એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો કે આ અનુચ્છેદ ત્રણ ભાગોથી બનેલો હતો : (૧) કે રાજ્ય રાજ્યના નામે દાવો કરી શકે અથવા તેના વિરુદ્ધ દાવો થઈ શકે; (૨) કે રાજ્ય, તેની બાબતો સંબંધે, તેવા જ કિસ્સાઓમાં દાવો કરી શકે અથવા તેના વિરુદ્ધ દાવો થઈ શકે, જેમ અનુરૂપ પ્રાંતો અથવા અનુરૂપ ભારતીય રાજ્યો આ બંધારણ અમલમાં આવ્યું ન હોત તો દાવો કરી શક્યાં હોત અથવા તેમના વિરુદ્ધ દાવો થઈ શક્યો હોત; અને

(૩) કે બીજો ભાગ, રાજ્યના સંબંધિત વિધાનમંડળ દ્વારા, તેના વિધાનકારી કાર્યોના યોગ્ય પ્રયોગમાં અને બંધારણ દ્વારા પ્રદાન કરાયેલ સત્તાઓના અનુસરણમાં, બનાવવામાં આવતી કોઈપણ જોગવાઈઓને આધીન છે. વિધાવતી (ઉપરોક્ત) અને કસ્તુરી લાલ (ઉપરોક્ત) માં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે, કારણ કે વિધાનમંડળ દ્વારા કોઈ કાયદો બનાવવામાં આવ્યો ન હતો, તેથી અધિકારીઓની બેદરકારી બદલ વળતર ચૂકવવા અંગે રાજ્યની જવાબદારીનો નિર્ણય સામાન્ય સિદ્ધાંતના આધારે કરવો હતો. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જો સક્ષમ વિધાનમંડળ તેના દ્વારા અથવા તેના અધિકારીઓ દ્વારા તે વૈધાનિક ફરજના પાલનમાં કરાયેલ કોઈપણ કૃત્ય માટે વળતર અથવા નુકસાન અંગે કાયદો ઘડે, તો તે માટેનો દાવો ચલાવી શકાય એવો રહેશે. અગાઉ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે અધિનિયમ પોતે જ જોગવાઈ કરે છે કે જો કોઈપણ કારણસર માલ જમ્મ કરવામાં ન આવે તો તે પરત કરવામાં આવે. અને જો કોઈપણ કારણસર માલ પરત કરી શકાય તેમ ન હોય, તો માલિક માલની કિંમત સાથે વ્યાજ મેળવવા હકદાર છે.

૨૩. સર્વોચ્ચ અદાલતે સુશ્રી નીલાબતી બેહેરા વિ. ઓડિશા રાજ્ય, જેનો ઉલ્લેખ એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ એસ.સી. ૧૯૬૦ માં આવેલ છે, તે કેસમાં દઢપણે પુનરોચ્ચાર કર્યો છે કે જ્યારે મૂળભૂત અધિકારોના ભંગનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે, ખાસ કરીને ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૧ અને ૧૪

હેઠળ, ત્યારે 'રાજ્યની કાર્યવાહી' અને 'સર્વભૌમ પ્રતિરક્ષા'નો બચાવ ગૌણ બની જાય છે. તેથી, જ્યારે કોઈ નાગરિક ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળના પોતાના અધિકારોના ભંગનો દાવો કરે છે, ત્યારે તે આધારિત કાર્યવાહી માત્ર 'રાજ્યની કાર્યવાહી' અથવા 'સર્વભૌમ પ્રતિરક્ષા' જેવા વ્યાપક બચાવના આધારે નિષ્ફળ બનાવી શકાય નહીં.

૨૪. અનુચ્છેદ ૨૧ના ભંગ અંગેની ફરિયાદ અને તેના આધારિત કાર્યવાહીયોગ્ય અન્યાયને માત્ર જાહેર કાનૂનની પરિધીમાં અને તે હેઠળના ઉપાય તરીકે જ રજૂ કરવાની જરૂર નથી, પરંતુ રાજ્ય અથવા તેના પ્રતિનિધિ અને સેવકના અપકૃત્ય માટે નાગરિક અદાલતમાં દાવો દાખલ કરીને ખાનગી કાનૂનની જોગવાઈઓ હેઠળ પણ તેનો અમલ કરાવી શકાય છે, કારણ કે સી.પી.સી.ની કલમ ૮ કોઈપણ હકો, જેમાં મૂળભૂત હકોનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેના આધારિત કોઈપણ દાવાને વિશેષરૂપે પ્રતિબંધિત કરતી નથી. તેથી નાગરિકને રિટ અરજી દાખલ કરીને જાહેર કાનૂનનો ઉપાય અપનાવવાનો અથવા સક્ષમ અદાલતમાં નાગરિક દાવો દાખલ કરવાનો હક છે, પરંતુ તેવી સ્થિતિમાં તે દાવાનું પરીક્ષણ એવું માનીને કરવાનું રહેશે કે તે હકોના અમલીકરણ અને દીવાની પ્રક્રિયા સંહિતાની જોગવાઈઓ અનુસાર નિવારણ મેળવવા માટે દાખલ કરવામાં આવ્યો છે, અને વાદી નાગરિક ઉપર દીવાની પ્રક્રિયા સંહિતાની જોગવાઈઓ અનુસાર રાજ્ય અથવા તેના સેવકની બેદરકારી અથવા

અપકૃત્ય સાબિત કરવાની ફરજ રહેશે, તેમજ તે પુરાવા અધિનિયમની કડકતાઓથી પણ બધાયેલો રહેશે.

૨૫. સર્વોચ્ચ અદાલતે સુબે સિંહ વિ. હરિયાણા રાજ્યના એ.આઈ.આર.

૨૦૦૬ એસ.સી. ૧૧૧૭ માં અહેવાલિત પ્રકરણમાં નીચે મુજબ

અવલોકન કર્યું છે:

૨૦. જ્યાં અટકાયત દરમિયાન મૃત્યુ અથવા યાતના સંકળાયેલી કલમ ૨૧ની ઉલ્લંઘન સ્થાપિત થઈ હોય અથવા નિર્વિવાદ હોય તેવા કેસો, આવી ઉલ્લંઘન શંકાસ્પદ હોય અથવા સ્થાપિત ન થઈ હોય તેવા કેસોની સરખામણીએ, જુદી સ્થિતિ પર ઊભા રહે છે. જ્યાં અટકાયત દરમિયાન યાતનાનો કોઈ સ્વતંત્ર પુરાવો ન હોય અને જ્યાં અટકાયત દરમિયાન યાતનાના પરિણામે થયેલી કોઈ ઈજા અથવા અક્ષમતા અંગે વૈધકીય પુરાવો પણ ન હોય, તેમજ કોઈ નિશાન કે દાગ પણ ન હોય, ત્યાં ગુનાહિત પૂર્વવૃત્ત ધરાવતા વ્યક્તિઓ દ્વારા કરવામાં આવેલા માનવ અધિકારના ઉલ્લંઘનના દાવાઓને વળતર આપવાના હેતુસર રૂઢિપ્રાય રીતે સ્વીકારવું વિવેકસંગત ન ગણાય. તે રાજ્ય પાસેથી નાણાં પડાવવાના હેતુથી કે આગળની તપાસને અટકાવવા અથવા નિષ્ફળ બનાવવા માટે ખોટા દાવાઓ માટે માર્ગ મોકળો કરી શકે. તેથી, અદાલતો એ ગેરકાયદેસર રીતે અટકાયત કરાયેલા અથવા અટકાયત દરમિયાન હિંસાને આધીન બનાવાયેલા વ્યક્તિઓના મૂળભૂત અધિકારોનું કડક સંરક્ષણ કરતી વખતે, સમાજના હિતમાં

અને પોલીસને તેમની ફરજો નિર્ભયતાથી અને અસરકારક રીતે નિભાવવામાં સક્ષમ બનાવવા માટે, ખોટા, પ્રેરિત અને નિરર્થક દાવાઓ સામે પણ સતર્ક પ્રહરી તરીકે ઊભી રહેવી જોઈએ. અટકાયત દરમિયાન યાતના અસામાન્ય નથી, છતાં એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે દરેક ધરપકડ અને અટકાયત અટકાયત દરમિયાન યાતનામાં પરિણમે જ એવું નથી.

૨૧. એવા કેસોમાં, જેમાં અટકાયત દરમિયાન થયેલું મૃત્યુ અથવા અટકાયત દરમિયાન થયેલી યાતના અથવા અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ બાંહેધરી આપવામાં આવેલા અધિકારોના અન્ય ભંગની સ્થાપના થાય છે, અદાલતો અનુચ્છેદ ૩૨ અથવા ૨૨૬ હેઠળની કાર્યવાહી દરમિયાન વળતર ફાળવી શકે છે. તેમ છતાં, વળતર ફાળવતા પહેલાં, અદાલતે પોતાને નીચેના પ્રશ્નો પૂછવાના રહેશે: (એ) શું અનુચ્છેદ ૨૧ નો ભંગ સ્પષ્ટ અને નિર્વિવાદ છે, (બી) શું તે ભંગ ગંભીર છે અને એવો પ્રબળ છે કે અદાલતનું અંતરાત્મા ઝંઝોળી ઉઠે, (સી) શું આક્ષેપિત અટકાયત દરમિયાન થયેલી યાતનાના પરિણામે મૃત્યુ થયું છે અથવા અટકાયત દરમિયાન થયેલી યાતનાને વૈધકીય અહેવાલ અથવા દૃશ્યમાન નિશાનો અથવા ડાઘો અથવા અશક્તતા દ્વારા આધાર મળે છે. જ્યાં કોઈ વ્યક્તિએ ભોગવેલી અટકાયત દરમિયાન થયેલી યાતના અંગે તેના પોતાના નિવેદન સિવાય કોઈ પુરાવો ન હોય, અને જ્યાં આવા આક્ષેપને કોઈ વૈધકીય અહેવાલ અથવા અન્ય

પુષ્ટિકારક પુરાવાથી આધાર મળતો ન હોય, અથવા જ્યાં આક્ષેપો સંપૂર્ણપણે અથવા અંશતઃ ખોટા અથવા અતિશયોક્તિપૂર્ણ હોવાનું સ્પષ્ટ સંકેતરૂપ હોય, ત્યાં અદાલતો અનુચ્છેદ ૩૨ અથવા ૨૨૬ હેઠળ જાહેર કાયદાકીય ઉપચાર તરીકે વળતર ફાળવે નહીં, પરંતુ પીડિત પક્ષકારને યોગ્ય દીવાની/ફોજદારી કાર્યવાહી દ્વારા પરંપરાગત ઉપચાર મેળવવા દોરી શકે.

૨૬.હવે ઉપરોક્ત ચર્ચાના પ્રકાશમાં, હવે આપણે આ બાબતનું પરીક્ષણ કરીએ કે ગોળીબાર ચલાવવામાં અને ફરીયાદી નં. ૩ ના પતિનું મૃત્યુ નિપજાવવામાં રાજ્ય તથા આર્મીમેન તરફથી થયેલી સ્પષ્ટ બેદરકારી અને બેધ્યાનતાનો મામલો ફરીયાદીઓએ કેટલી હદ સુધી સાબિત કર્યો છે.

૨૭.આ તબક્કે એ નોંધવું આવશ્યક છે કે વાદીઓએ દીવાની પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૯ હેઠળ ઉપાય મેળવવાનો માર્ગ પસંદ કર્યો છે અને એવો દાવો કર્યો છે કે રાજ્ય દ્વારા કાયદો અને વ્યવસ્થાની પરિસ્થિતિ જાળવવા માટે મુકાયેલા સૈનિક દ્વારા ચલાવવામાં આવેલી ગોળીના ઇજાના પરિણામે મૃત્યુ પામેલ ઉમેદમિયા રાઠોડ, જે વાદી ક્રમાંક ૩ના પતિ હતા, તેમના મૃત્યુને કારણે તેઓએ જે નુકસાન સહન કર્યું તે માટે વળતર મળવું જોઈએ. બેદરકારી અને અસાવધાનીના અપકૃત્યનો આક્ષેપ એજન્ટ સામે કરવામાં આવ્યો છે જેથી મુખ્ય વ્યક્તિ પર જવાબદારી નિશ્ચિત કરી શકાય; અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, નોકરના આક્ષેપિત બેદરકારીભર્યા અને બેફામ કૃત્યને દાવામાં માલિક પાસેથી હર્જાના વસૂલવા માટેના

દાવાના વિષય તરીકે બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. નીચલી અદાલતે નીચે મુજબના મુદ્દાઓ ઘડ્યા હતા અને તેમનો નીચે મુજબ જવાબ આપ્યો હતો:

મુદ્દાઓ:

(૧) શું વાદીઓ સાબિત કરે છે કે મૃતક ગુલામ રસૂલ ઉમેદમિયા રાહોડનું ૩૦.૬.૧૯૮૫ના રોજ પોલીસના ગોળીબારમાં મૃત્યુ થયું હતું?(૨) શું વાદીઓ સાબિત કરે છે કે કેસની પરિસ્થિતિઓમાં પોલીસ દ્વારા ગોળીબાર શરૂ કરવામાં બેદરકારી રાખવામાં આવી હતી?(૩) જો વાદીઓ સફળ થાય, તો વળતરની રકમ કેટલી હોવી જોઈએ?(૪) શું પ્રતિવાદી રાજ્ય એ સાબિત કરે છે કે કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા માટે કેસની પરિસ્થિતિઓમાં પોલીસ દ્વારા ગોળીબાર શરૂ કરવાની કાર્યવાહી ન્યાયસંગત અને યોગ્ય હતી?(૫) શું આદેશ અને એવોર્ડ?

ઉપરોક્ત મુદ્દાઓ અંગેના નિષ્કર્ષો નીચે મુજબ છે:

(૧) હકારાત્મક.(૨) નકારમાં.(૩) વાદીઓ નિષ્ફળ ગયા અને તેથી કોઈ પુરસ્કાર નહીં.

(૪) હકારાત્મક.(૫) અંતિમ આદેશ મુજબ.

૨૮. નીચલી અદાલતે પોતાના ચુકાદામાં મુદ્દા ક્રમાંક ૧, ૨ અને ૪ની સાથે મળીને ચર્ચા કરી છે. નીચલી અદાલત એ નિષ્કર્ષે આવી છે કે

રાજ્યને કોઈપણ રીતે બેદરકાર ગણાવી શકાય નહીં અને અરજદારોએ તે સાબિત કરવામાં નિષ્ફળ ગયા છે કે રાજ્યની એજન્સીએ કાનૂની સત્તાઓનો ઇમાનદારીપૂર્વક અને સદ્ભાવથી ઉપયોગ કર્યો નહોતો. રાજ્યની એજન્સીએ પોતાની કાનૂની ફરજોનું નિર્વહન કરતાં કાર્યવાહી કરી હતી, જે અંતે રાજ્યની સર્વભૌમ સત્તાઓના પ્રત્યાયોજન પર આધારિત હોવાનું માન્ય થાય છે.

૨૯. પુરાવાના આ સમૂહમાં, એ બાબતનું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે કે વાદીઓ ઉપર તેમની ફરીયાદમાં કરાયેલ રજૂઆતો મુજબ પોતાનો જ કેસ સ્થાપિત કરવાનો કર્તવ્ય હતો. આ ખરેખર દુર્ભાગ્યપૂર્ણ છે કે વાદીઓએ સંબંધિત સૈનિકને, જેણે ગોળીબાર કર્યો હતો અથવા જેણીની ગોળી વાદી નં. ૩ ના પતિને લાગી હતી અને જેના પરિણામે તેમનું દુખદ અવસાન થયું, પક્ષકાર તરીકે જોડવાનું પસંદ કર્યું નથી. પક્ષકારને ન જોડવાની બાબત, કોઈ વિશિષ્ટ વાંધો ન હોય ત્યારે, વાદીઓ તેમના કેસને સાબિત કરવામાં રહેલી ખામીના દૃષ્ટિકોણથી જોવાની રહે છે, કારણ કે વાદીઓએ માત્ર રાજ્ય તેના સેવક અને પ્રતિનિધિ દ્વારા કરાયેલા ગોળીબારના કૃત્યના આધારે પરોક્ષ જવાબદારી ધરાવે છે એટલા પર પોતાનો કેસ આધારિત રાખ્યો નથી. વર્તમાન મામલે, જેમ કે નીચલી અદાલતના ચુકાદા અને હુકમનામામાંથી સ્પષ્ટ થાય છે, સૈન્ય કર્મચારીઓને રાજ્યના કહેવા પર એવા સંવેદનશીલ વિસ્તારમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા જ્યાંથી સરઘસ પસાર થવાનું હતું, અને જે વિસ્તાર મુસ્લિમ રહેવાસીઓથી ઘેરાયેલો હતો; તેથી

એવું કહી શકાય નહીં કે સેના અથવા સૈન્ય કર્મચારીઓ રાજ્યના નિયંત્રણ હેઠળ નહોતા. પરંતુ પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે શું માત્ર આ એક બાબત જ વાદી નં. ૩ ના પતિના મૃત્યુ બદલ રાજ્યને પરોક્ષ રીતે જવાબદાર ઠેરવવા માટે પૂરતી ગણાય. કારણ કે તે ઉપરોક્ત ચર્ચાયેલ વિવિધ પરિબલો પર આધાર રાખે છે. રાજ્યએ તેના લેખિત જવાબમાં જુદો અભિગમ અપનાવ્યો છે, જે આ અદાલતના મત મુજબ, વાદીઓના દાવા સંબંધે એ પ્રકારની નિશ્ચિત સ્વીકારોક્તિ કહી શકાય કે વાદી નં. ૩ ના પતિનું મૃત્યુ ૩૦.૬.૧૯૮૫ ના રોજ જોર્ડન રોડ પર થયેલા તોફાન દરમિયાન અથવા ગોળીબાર દરમિયાન થયું હતું. તેની સામે, સરળતાથી એવું કહી શકાય કે વાદીઓએ પોતાનો કેસ એવો રાખ્યો નથી કે તેઓ માત્ર ગોળીબારના કારણે નુકસાન વળતરની માંગ કરવા હકદાર છે; તેઓ આગળ વધ્યા છે અને તેમણે સ્પષ્ટપણે એવી રજૂઆત કરી છે તથા પુરાવા દ્વારા તેને સાબિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે કે આસપાસના વિસ્તારના રહેવાસીઓને મારી નાખવાના હેતુથી અનિયંત્રિત અને બેફામ ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો હતો, જેના પરિણામે વાદી નં. ૩ ના પતિનું મૃત્યુ થયું. હવે જ્યારે આવી વિશિષ્ટ રજૂઆત કરવામાં આવી છે, ત્યારે તેને સાબિત કરવાનો ભાર વાદીઓ ઉપર હતો. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જ્યારે રાજ્ય સમય દરમિયાન પાંચ રાઉન્ડ ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો હતો અને તેના પરિણામે વાદી નં. ૩ ના પતિનું મૃત્યુ થયું હતું તેવી બાબતનું સચેતપણે સ્વીકાર કરતું હતું, અને જ્યારે આવી પરિસ્થિતિ રજૂ કરવામાં આવી છે

તથા એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે કાર્યપાલક મેજિસ્ટ્રેટે યોગ્ય ચેતવણી આપ્યા પછી ગોળીબાર કરાવ્યો હતો, ત્યારે તેના વિરુદ્ધ કંઈ દર્શાવતું કોઈ દબ પુરાવું ન હોય, ત્યારે એવું સારી રીતે કહી શકાય કે રાજ્યના લેખિત જવાબને ભાગે સ્વીકારી અને ભાગે નકારી શકાય નહીં. તેથી રાજ્ય તરફના વિદ્વાન વકીલે યોગ્ય રીતે રજૂ કર્યું છે કે વાદીઓનો કેસ અન્યથા રાજ્યના લેખિત જવાબ પર જ આધારિત છે, જેથી ગોળીબારની ઘટના રાજ્યએ સ્વીકારી છે અને ગોળીબાર દરમિયાન વાદી નં. ૩ ના પતિનું મૃત્યુ પણ રાજ્યએ સ્વીકાર્યું છે, તે સાબિત થાય. અન્યથા, દબ પુરાવા દ્વારા મૃત્યુ સાબિત કરવાનો અનિવાર્ય કર્તવ્ય વાદીઓ ઉપર હતો; અને તેથી, જ્યારે વાદીઓએ ગોળીબાર અને તે ગોળીબાર દરમિયાન વાદી નં. ૩ ના પતિના મૃત્યુ અંગે રાજ્યના લેખિત જવાબ પર આધાર રાખ્યો હતો, ત્યારે નિવેદનનો બાકીનો ભાગ, એટલે કે ગોળીબાર સંપૂર્ણપણે આવશ્યક હતો અને જીવન તથા સ્વતંત્રતાની રક્ષા કરવા અને મિલકતને નુકસાનથી બચાવવા માટે ન્યાયસંગત હતો અને સ્થળ પર હાજર કાર્યપાલક મેજિસ્ટ્રેટે આદેશ આપ્યા પછી જ તે કરવામાં આવ્યો હતો, વગેરે, તેનો પ્રતિબંધન વાદીઓએ દબ પુરાવા દ્વારા કરવાનું આવશ્યક હતું. ઉક્ત લેખિત જવાબને વિદ્વાન નીચલી અદાલતે અવગણવો યોગ્ય નહોતો. તેથી વિદ્વાન નીચલી અદાલતે એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યું છે કે રાજ્યએ સાબિત કર્યું છે કે ગોળીબાર કરવો ન્યાયસંગત હતો અને ગોળીબારનો આશરો લેવામાં કોઈ અતિરેક

કરવામાં આવ્યો નહોતો. સમગ્ર પરિસ્થિતિને જોતા ચલાવવામાં આવેલા રાઉન્ડોની સંખ્યા પણ રાજ્યના કેસને સમર્થન આપે છે.

૩૦. આથી, અભિલેખ પરના પુરાવાઓ પરથી સ્પષ્ટપણે કહી શકાય છે કે ગોળીબારમાં થયેલ જે ઘટનામાં મૂળવાદી ક્રમાંક ૩ના પતિનું મૃત્યુ થયું, તે કોઈ પ્રગટ શત્રુતાપૂર્ણ કૃત્ય, સત્તાની મર્યાદા વટાવવાના કૃત્ય અથવા કોઈને જાનથી મારી નાખવાના ઇરાદાપૂર્વકના કૃત્યના કારણે થયેલું નહોતું. રાજ્યને તેના સેવકો અથવા પ્રતિનિધિઓના કૃત્યો માટે જવાબદાર અથવા પરોક્ષ રીતે જવાબદાર ઠેરવતાં પહેલાં, તે કૃત્ય એટલું પ્રત્યક્ષ અને એટલું તાત્કાલિક રીતે ખોટું સાબિત થવું આવશ્યક છે કે જેથી પીડિત વ્યક્તિને દાવાનું કારણ પ્રાપ્ત થાય, એવી કાનૂની પ્રસ્તાવનાને અદાલતે ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે. વર્તમાન મામલામાં, જેમ દેખાય છે, તેમ મૂળવાદીઓએ તે વિસ્તારમાં વસવાટ કરતી વિશિષ્ટ સમુદાયને નિશાન બનાવી સેનાએ ઇરાદાપૂર્વક કૃત્ય કર્યું હતું એવો મામલો રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોવા છતાં તે સાબિત કર્યો નથી. મૂળવાદપત્રોમાં જ રજૂ કરાયેલ હકીકતો દર્શાવે છે કે દુર્ભાગ્યપૂર્ણ ભોગ બનેલો વ્યક્તિ પોતાના પડોશીના મકાનની છત પર ગયો હતો; અન્ય શબ્દોમાં, સમગ્ર વિસ્તારમાં કફરું લાગુ હતો તે સમયે તે ભોગ બનેલો વ્યક્તિ વાસ્તવમાં પોતાના નિવાસસ્થાનમાંથી બહાર નીકળી પોતાના પડોશીની છત પર ગયો હતો. જ્યારે કફરું લાદવામાં આવ્યો હતો અને કાયદો અને વ્યવસ્થાની સ્થિતિ જાળવવા માટે સેનાના કર્મચારીઓ તહેનાત કરવામાં આવ્યા હતા અને જ્યારે સરઘસ તે

વિસ્તારમાંથી પસાર થઈ રહ્યું હતું, ત્યારે આ દુર્ભાગ્યપૂર્ણ ઘટના બની હતી. આવી પરિસ્થિતિઓના સમૂહમાં, ગોળીબાર જરૂરી ન હોવા છતાં કરવામાં આવ્યો હતો અને આ પરિસ્થિતિઓમાં જે વિશેષ કાળજી લેવાય તે રાજ્ય દ્વારા લેવામાં આવી નહોતી, તે બાબત શંકાથી પરે સાબિત કરવાની ફરજ મૂળવાદીઓ પર હતી. આવા પુરાવાના અભાવે, નીચલી અદાલત પાસે દાવો નામંજૂર કરવાનો સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નહોતો.

૩૧. પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે શું આવા કૃત્ય માટે, જે ગુનાહિત કૃત્ય પણ બને છે અને જેના માટે સ્પષ્ટપણે રાજ્ય તેના અધિકારીને અધિકૃત ન કરે, રાજ્યને જવાબદાર ઠરાવી શકાય? આવી પરિસ્થિતિમાં રાજ્યને જવાબદાર ઠરાવતી વખતે અદાલતે આ બાબતે ચોક્કસ નિષ્કર્ષે પહોંચવું પડે કે તે કૃત્ય સત્તાવાર ફરજના નિર્વહમાં કરવામાં આવ્યું હતું અને તેથી તે માટે રાજ્યને પરોક્ષ રીતે જવાબદાર બનાવવામાં આવતું હતું.

૩૨. કેસના ઉપરોક્ત તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લેતાં અને ઉપસ્થિત પરિસ્થિતિઓ મુજબ ગોળીબારના પાંચ રાઉન્ડ થયા હતા તે હકીકતને તથા જોર્ડન રોડ વિસ્તાર આવા કૃત્યો માટે જાણીતો અને સંવેદનશીલ વિસ્તાર છે તે હકીકતને જોતા, તે દર્શાવે છે કે ગોળીબાર અયોગ્ય અથવા અસમર્થનીય નહોતો; તેના પરિણામે મૃત્યુની દુર્ભાગ્યપૂર્ણ ઘટના બની છે, જેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ થવી સ્વાભાવિક છે, તેમ છતાં અપકૃત્ય કાયદા હેઠળનો દાવો સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. અપીલકર્તાઓ તરફથી વિદ્વાન વકીલે ઉદ્દેખેલા સત્તાધિક નિર્ણયો હાલના કેસના તથ્યો

અને પરિસ્થિતિઓમાં કોઈ ઉપયોગી ઠર્યા નથી. નોંધવું આવશ્યક છે કે ગોળી ચલાવનાર સંબંધિત સૈનિકને પક્ષકાર તરીકે ન જોડવો, ફરીયાદીઓ તરફથી ખામી ગણાવી શકાય, અને આ આધાર પર વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશે કરેલ અવલોકન કાયદા વિરુદ્ધ હોવાનું કોઈ રીતે કહી શકાય તેમ નથી જેથી તેમાં કોઈ હસ્તક્ષેપ કરવો જરૂરી બને.

૩૩. વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશે આ પાસાઓ અંગે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. તેથી, નીચલી અદાલત દ્વારા તેમજ વિદ્વાન એકલ ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા પસાર કરાયેલ આદેશમાં કોઈ હસ્તક્ષેપ કરવાની આવશ્યકતા નથી અને લેટર્સ પેટન્ટ અપીલ નિષ્ફળ જાય છે તથા તેથી આ દ્વારા ફગાવી દેવામાં આવે છે.”

૧૧ અન્ય એક વિદ્વાન ન્યાયાધીશે લેટર્સ પેટન્ટ અપીલ મંજૂર કરવી યોગ્ય માની અને નીચે મુજબ ઠરાવ કરીને દાવો ફરમાવ્યો:

૫. “સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ કોઈપણ નાગરિકને જીવનનો જે અધિકારની ખાતરી આપવામાં આવી છે, તે મુજબ કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત પ્રક્રિયા અનુસાર સિવાય જીવનથી વંચિત કરી શકાય નહીં. આ કહેવાની તો ખૂબ જ જરૂર નથી કે જે મુદ્દામાં નાગરિકની સ્વતંત્રતા અથવા જીવન સંકળાયેલું હોય, તેમાં અધિકારીઓએ કાયદાની ફરજિયાત જોગવાઈઓની અપેક્ષા મુજબ અને કડક પાલના સાથે કાર્ય કરવું આવશ્યક છે, કારણ કે

આવા કેસોમાં અધિકારીઓની બેદરકારી અથવા ચૂક અંગે ઉદાર અથવા ઢીલું દષ્ટિકોણ અપનાવવું માન્ય નથી. આ સંદર્ભે સર્વોચ્ચ અદાલતના હેમ લાલ ભંડારી વિ. સ્ટેટ ઓફ સિક્કિમ, અહેવાલિત એ.આઈ.આર. ૧૯૮૭ એસ.સી. ૭૬૨ ના નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરી શકાય.

૬. દેશની અદાલતો પર દેશના કોઈપણ નાગરિકના જીવનના અધિકારનું રક્ષણ કરવા પૂરતો ઉત્સાહ અને સતર્કતા દર્શાવવાની ફરજ છે, અને અદાલત તરફથી કોઈ શિથિલ અભિગમ અપનાવવામાં આવે જેથી રાજ્ય અથવા તેના કોઈ અધિકારી તરફથી બેદરકારીભર્યો અથવા ઉડાઉ અભિગમ રાખવા માટે અવકાશ રહે, તો તે દેશના બંધારણ દ્વારા ન્યાયતંત્રને સોંપવામાં આવેલી સત્તા સાથે જોડાયેલ ફરજના નિર્વહમાં અદાલતની નિષ્ફળતા ઠરે. રાજ્ય અથવા તેના અધિકારી દ્વારા જીવનથી વંચિત કરવામાં આવવું કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત પ્રક્રિયા મુજબ કડક રીતે ન હોય, ત્યાં સુધી અદાલત દરેક નાગરિકના જીવનના મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ અને સંરક્ષણ કરવા સજાગ રહેશે. જો રાજ્ય અથવા તેના અધિકારીઓ દ્વારા કોઈ નાગરિકનું જીવન હરણ કરવામાં આવ્યું હોય, તો રાજ્ય પર આ બાબત સાબિત કરવાનો ભારે ભાર રહેશે કે આવા જીવનહરણ માટે કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત પ્રક્રિયાનું કડક પાલન કરવામાં આવ્યું હતું, અને તે ગેરહાજર હોય ત્યારે રાજ્ય અથવા તેના અધિકારીઓની બાજુએથી થયેલી કોઈપણ શિથિલતા બદલ યોગ્ય વળતર આપવાનું થવું જોઈએ અને આવશ્યકપણે થવું જ જોઈએ. જ્યારે

રાજ્ય પોતે જ સ્વીકારી ચૂક્યું હોય કે પોલીસ ફાયરિંગમાં જીવન ગુમાયું હતું, ત્યારે જે સંબંધિત અધિકારીએ કોઈ નાગરિકને જીવનથી વંચિત કર્યો હોય તેને પક્ષકાર તરીકે જોડવાની કહેવાતી તકનીકી બાબતોના દષ્ટિકોણથી આ મુદ્દાને જોવામાં આવી શકે નહીં. રાજ્યએ દઢ સામગ્રી દ્વારા આ સાબિત કરવાનું રહેશે કે કાયદો અને વ્યવસ્થાની પરિસ્થિતિ જાળવવા માટે જરૂરી તમામ કાળજી અને સાવચેતી રાખ્યા પછી આ દુર્ભાગ્યપૂર્ણ ઘટના બની હતી. રાજ્ય તરફથી અપનાવવામાં આવેલ કોઈપણ બેદરકારીભર્યો અથવા ઉડાઉ અભિગમને ન તો શિથિલતાથી જોવો શક્ય છે અને ન તો અદાલત તેને માન્યતા આપી શકે; તેના વિરુદ્ધ, એવો અભિગમ માત્ર કડક નિંદાને પાત્ર જ નથી, પરંતુ નાગરિકને જીવનથી વંચિત કરવામાં આવ્યો હોય તે બદલ ભારે વળતર આપવાનું પણ પરિણામ સ્વરૂપ થવું જોઈએ.

૭. આ એવો વિષય નથી કે જેમાં કાયદો અને વ્યવસ્થાની સ્થિતિ જાળવતી વખતે રાજ્યને કોઈ નાગરિકનું જીવન હરપ કરી લેવાની સત્તા પ્રાપ્ત થયેલી હોય, પરંતુ કાયદો અને વ્યવસ્થાની સ્થિતિ જાળવવા માટે રાજ્યના સંબંધિત અધિકારીઓ દ્વારા સર્વ યોગ્ય કાળજી અને સાવચેતી રાખવામાં આવે તો તેના અનુસંધાનમાં કોઈ નાગરિકનું જીવન ગુમાઈ શકે છે. રાજ્યના કોઈપણ અધિકારી દ્વારા કોઈપણ નાગરિકના જીવનના અપહરણને માત્ર તેમના પોતાના નિવેદનના આધાર પર કે કોઈ પુરાવા વિના કરાયેલ ખાલી લેખિત દલીલના આધાર પર તેવો દરજો આપવાનો

કોઈપણ પ્રયાસ સ્વીકાર્ય થઈ શકતો નથી. જો રાજ્યએ એ સાબિત કરવાનું હતું કે પોલીસ અથવા સેનાની ઉપર પથ્થરમારો થવાને કારણે ગોળીબાર કરવો અનિવાર્ય હતો, તો રાજ્ય માટે પહેલાં એ સાબિત કરવું જરૂરી હતું કે પથ્થરમારો થયો હતો. રાજ્ય માટે એ પણ સાબિત કરવું જરૂરી હતું કે પથ્થરમારો શરૂ થયા પછી ટોળાને યોગ્ય ચેતવણી આપવામાં આવી હતી. રાજ્ય માટે એ પણ સાબિત કરવું જરૂરી હતું કે યોગ્ય ચેતવણી છતાં પથ્થરમારાની પ્રવૃત્તિ બંધ થઈ નહોતી. રાજ્ય માટે એ પણ સાબિત કરવું જરૂરી હતું કે ત્યારબાદ પોલીસ ગોળીબાર શરૂ કરવા માટે કાર્યપાલક મેજિસ્ટ્રેટની મંજૂરી લેવામાં આવી હતી અને રાજ્ય માટે એ પણ સાબિત કરવું જરૂરી હતું કે પોલીસ ગોળીબાર ટોળાને પથ્થરમારો કરતા અટકાવવા માટે કરવામાં આવ્યો હતો, ન કે ગોળી નાગરિકનું જીવન લઈ લે તે હેતુથી નિશાન બનાવી ચલાવવામાં આવી હતી. આ નિર્વિવાદ સ્થિતિ છે કે કોઈપણ પ્રકારનો કોઈ દસ્તાવેજી પુરાવો રજૂ કરવામાં આવ્યો નથી અને રાજ્યનો કોઈપણ અધિકારી, ભલે તે પોલીસ અધિકારી હોય કે પોલીસ ગોળીબાર શરૂ કરવાની મંજૂરી આપવાની સત્તા ધરાવતા કાર્યપાલક મેજિસ્ટ્રેટ હોય, સાક્ષી પાંજરામાં હાજર થયો નથી. આવી પરિસ્થિતિઓમાં, જો રાજ્યએ માત્ર લેખિત જવાબ રજૂ કરીને પોતાને ત્યાં જ મર્યાદિત રાખ્યું હોય, તો નીચલી અદાલત દ્વારા દાવો નામંજૂર કરવાનો અભિગમ, તે પણ મુદ્દા નં. ૨ સાબિત થયો નથી એવો નિષ્કર્ષ નોંધાવીને, છતાં કે મૃતકની પત્ની સાક્ષી પાંજરામાં હાજર થઈ હતી અને

તેણી ઊલટતપાસ બાદ પણ દાવાપત્રમાં વર્ણવેલી દલીલો પર અડગ રહી હતી, તેમજ મુદ્દા નં. ૪ ને હકારમાં ઠરાવવાનો અભિગમ, છતાં કે લેખિત જવાબમાં ઉઠાવેલા બચાવના તથ્યો સાબિત કરવા માટે અથવા પોલીસ ગોળીબાર શરૂ કરવાની કડક પ્રક્રિયાનું પાલન થયું હતું તે સાબિત કરવા માટે રાજ્યનો કોઈ અધિકારી સાક્ષી પાંજરામાં આવ્યો નહોતો અને જેના પરિણામે મૃતકના જીવનનો અપહરણ થયો, મારા મત મુજબ, દેશના નાગરિકના જીવનના અધિકારનું રક્ષણ કરતી વખતે નીચલી અદાલતનો આ અભિગમ પ્રાથમિક દ્રષ્ટિએ તર્કવિરુદ્ધ કહેવાય અને પરિણામે રાજ્ય તથા તેના અધિકારીઓને વળતર ચૂકવવાની તેમની જવાબદારીમાંથી મુક્તિ આપતો કહેવાય.

૮. ઉપરોક્ત બાબત સાથે આ મહત્વપૂર્ણ પાસું પણ સંકળાયેલું છે કે ભગવાન જગન્નાથજીના રથયાત્રા માટે સક્ષમ સત્તાધિકારીએ અનુમતિ આપેલી નહોતી. ભગવાન જગન્નાથજીના એવા રથયાત્રાનું રક્ષણ કરતી વખતે પોલીસ અને સેનાને તહેનાત કરવામાં આવ્યા હતા અને નાગરિકના પ્રાણ હરણ થવાની દુર્ભાગ્યપૂર્ણ ઘટના બની હતી. તે જ સમયે, એ સાચું છે કે તે વિસ્તારમાં કફરું લાદવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ એવી સ્થિતિ હોય તો પણ કફરુંનો ભંગ થવાથી રાજ્ય અથવા તેના અધિકારીઓને નાગરિકના પ્રાણ લઈ લેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી, સિવાય કે દેખતાની સાથે ગોળી ચલાવવાના આદેશો હોય, અને રાજ્ય તરફથી

બચાવરૂપે દાખલ કરાયેલ લેખિત નિવેદનમાં એવો દાવો પણ કરવામાં આવેલો નહોતો.

૯. આ અદાલતના માનનીય એકલ ન્યાયાધીશે પ્રથમ અપીલમાં દુર્ભાગ્યવશ સેનાની તહેનાતીને અતિશય મહત્વ આપ્યું અને પરિણામે આવશ્યક પક્ષકારોને જોડવામાં ન આવ્યા હોવાનો નિષ્કર્ષ નોંધ્યો. હકીકતમાં, રાજ્ય તરફથી એવો કોઈ દાવો પણ કરવામાં આવ્યો ન હતો કે લોર્ડ જગન્નાથજીના રથયાત્રાના માર્ગનો સમગ્ર વિસ્તાર સેનાને સોંપવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ બચાવરૂપે લેખિત જવાબમાં એવો કેસ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો કે સેનાની તહેનાતી રાજ્યને સહાય કરવા માટે કરવામાં આવી હતી અને એ જ કારણસર લેખિત જવાબમાં કાર્યપાલક મેજિસ્ટ્રેટની પરવાનગી અંગેના નિવેદનો કરવામાં આવ્યા હતા. જો વિસ્તાર સેનાને સોંપવામાં આવ્યો હોત, તો સેનાના કમાન્ડન્ટની પરવાનગી આવશ્યક બનતી; પરંતુ જ્યાં રાજ્યએ રાજ્ય પોલીસને સહાય માટે અથવા રાજ્યના ચોક્કસ વિસ્તારમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા માટે સેનાની માગણી કરી હોય, ત્યાં સેનાના અધિકારીઓ અથવા સશસ્ત્ર દળોના સભ્યો એવી માગણી કરનાર રાજ્ય સરકાર તરફથી અને તેની તરફથી કાર્યરત ગણાય, અને એ જ કારણસર લેખિત જવાબમાં કાર્યપાલક મેજિસ્ટ્રેટે આપેલી પરવાનગી અંગેના દાવાઓ કરવામાં આવ્યા હતા. તેથી, જ્યારે સશસ્ત્ર દળોના સભ્યોએ કાર્યપાલક મેજિસ્ટ્રેટની પરવાનગી હેઠળ કાર્યવાહી કરી હતી, ત્યારે માત્ર એટલા આધાર પર કે સંબંધિત સેનાધિકારીને પક્ષકાર

તરીકે જોડવામાં આવ્યો ન હતો અથવા અન્યથા, દાવો ફગાવી દેવાનો આ કેસ નહોતો. જે નાગરિકે પોતાનું જીવન ગુમાવ્યું હોય અથવા જે નાગરિકના સગાએ યાતના ભોગવી હોય, તેને રાજ્ય સરકારના અધિકારીઓની પરવાનગી હેઠળ ગોળીબાર કરનાર સશસ્ત્ર દળના સભ્યનું નામ જાણીતું ન પણ હોય; પરંતુ અગાઉ નિરીક્ષણ કરાયું તેમ, નીચલી અદાલતે ઘડેલા મુદ્દાઓ મુજબ અને દલીલોમાં કરાયેલા નિવેદનો અનુસાર તેમજ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ના આદેશ અનુસાર પણ, નામ જાહેર કરવાનો અને જીવનથી વંચિત કરવાની નિર્ધારિત પ્રક્રિયાનું કડકપણે પાલન થયું હતું તે સ્થાપિત કરવાનો ભાર રાજ્ય ઉપર જ હતો.

૧૫.ઉપરોક્ત અવલોકનો અને ચર્ચાઓ મને નીચેનો નિષ્કર્ષ નોંધવા દોરી જાય છે

૧. વાદીની તરફથી, મૃત્યુ પામેલ વ્યક્તિના જીવનથી ગેરકાયદેસર રીતે વંચિત કરવામાં આવવાને કારણે વળતર ચૂકવવાની રાજ્યની જવાબદારીનું પરિણામ ઊભું થયું હોવા બાબતે, દાવાપત્રમાં પ્રકરણ ૨જૂ કરવામાં આવ્યું હતું અને તેના સમર્થનમાં પુરાવો દાવાપત્રમાં ૨જૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

૨. રાજ્યએ લેખિત નિવેદનમાં ઘટનાની કબૂલાત કરી હતી અને અમુક બચાવો ૨જૂ કર્યા હતા, પરંતુ તેણે પોતાના કોઈપણ અધિકારીની તપાસ કરાવીને જરાય પણ પુરાવો ૨જૂ કર્યો નહોતો,

તેમજ લેખિત નિવેદનમાં ઉઠાવવામાં આવેલા બચાવોના સમર્થનમાં કોઈપણ દસ્તાવેજ પુરાવો પણ જરાય રજૂ કર્યો નહોતો.

૩. મુદતીએ મુદ્દા ક્રમાંક ૨ ને હકારાત્મક રીતે સાબિત કરવા અંગે તેના પર રહેલો ભાર સંતોષકારક રીતે ઉતારી દીધો હતો.

૪. પ્રતિવાદી પોતાના પક્ષમાં મુદ્દા ક્રમાંક ૪ સાબિત કરવાનો ભાર ઉતારવામાં નિષ્ફળ ગયો હતો.

૫. લખિત નિવેદનમાં લેવામાં આવેલ બચાવના સમર્થનમાં અને મુદ્દા ક્રમાંક ૪ ની રચના થયા બાદ રાજ્ય તરફથી કરી પણ જાતનો પુરાવો રજૂ ન કરવાનો અભિગમ, વળતરની દાવામાં લેવામાં આવેલા બચાવોના અનુસરણમાં બેદરકાર અને ઉડાઉ કહી શકાય એવો હતો.

૬. નીચલી અદાલતે આ મૂળભૂત પાસાને ધ્યાનમાં લીધો નથી કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ કોઈપણ નાગરિકને મળેલો જીવનનો હક કડક રીતે સંરક્ષિત રાખવાનો અને અમલમાં મૂકવાનો છે, જ્યાં સુધી રાજ્ય અથવા તેના અધિકારી કડક પુરાવા દ્વારા એ સ્થાપિત ન કરે કે જીવનથી વંચિત કરવું કાયદાથી સ્થાપિત પ્રક્રિયા દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું.

૭. બંધારણીય આદેશ અનુસાર તેમજ પુરાવા અધિનિયમ અને દિવાણી પ્રક્રિયા સંહિતાની જોગવાઈઓ મુજબ, મુદ્દા નક્કી થયા પછી, નાગરિકના જીવનથી વંચિત કરવા માટે કાયદાથી સ્થાપિત

પ્રક્રિયાનું પાલન કરવામાં આવ્યું હતું તે સાબિત કરવાનો ભાર રાજ્ય ઉપર હતો, અને તેમાં તે નિષ્ફળ ગયું.

૮. વાજબી શંકાથી પર સાબિતીનો સિદ્ધાંત વળતરની ફાળવણીના હેતુસર કોઈ બાબતનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે લાગુ પડતો નથી, પરંતુ રાજ્ય દ્વારા અને/અથવા તેના અધિકારીઓ દ્વારા કોઈ નાગરિકના જીવનથી વંચિત કરવાની બાબતમાં, કાયદા અનુસાર અનુસરાયેલી પ્રક્રિયા સાબિત કરવાનો ભાર રાજ્ય પર રહેશે, ભલે તે રાજ્ય પોતે અથવા રાજ્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા તેના અધિકારીઓ મારફતે હોય.

૯. કાયદો અને વ્યવસ્થાની સ્થિતિ જાળવવા માટે સેનાની તૈનાતી રાજ્યની માંગણી પર રાજ્યને સહાય કરવા માટે હતી. જ્યારે સેના કાર્યપાલક મેજિસ્ટ્રેટના સૂચનો હેઠળ કાર્યરત હોય, જે રાજ્યનો અધિકારી છે, ત્યારે તેને પોતાની સૈનિક સત્તા હેઠળ સેનાની કાર્યવાહી કહી શકાય નહીં, પરંતુ રાજ્ય વતી તેની કામગીરી કહી શકાય અને કાયદો તથા વ્યવસ્થાની સ્થિતિ જાળવવાના હેતુસર આ રીતે તૈનાત કરાયેલ સશસ્ત્ર દળોના કોઈપણ સભ્ય તરફથી થયેલી કોઈ ત્રુટિ માટે વળતર ચૂકવવાની જવાબદારી રાજ્યની રહેશે, સિવાય કે સમગ્ર વિસ્તાર રાજ્ય દ્વારા સેનાને તેની સૈનિક સત્તાના સંપૂર્ણ નિયંત્રણ હેઠળ સોંપવામાં આવ્યો હોય.

૧૦. જ્યારે કાર્યવાહી દરમિયાન રાજ્યને પક્ષકાર તરીકે જોડવામાં

આવ્યું હોય અને વળતરની માગણી રાજ્ય પાસેથી કરવામાં આવી હોય, જે ગુજરાત રાજ્યના સચિવ, રાજ્ય સરકારના ગૃહ વિભાગ મારફતે પ્રતિનિધિત્વ પામે છે, ત્યારે આવશ્યક પક્ષકારને ન જોડવાના આધારે દાવો નિષ્ફળ જશે એવું કહી શકાય નહીં, ખાસ કરીને ત્યારે જ્યારે તે હેતુ માટે નીચલી અદાલતે આપો કોઈ મુદ્દો પણ ઘડ્યો ન હતો.

૧૧. વળતરની રકમના પ્રમાણના પ્રશ્ન અંગે કોઈ દલીલો રજૂ કરવામાં આવી નથી અને ન તો બચાવમાં એવી કોઈ રજૂઆત કરવામાં આવી છે. અરજદાર પક્ષ તરફથી આવેલા પુરાવા મુજબ તેના પતિ વ્યવસાયમાં પ્રતિ મહિને રૂ. ૭૦૦/- થી રૂ. ૭૫૦/- કમાતા હતા, તે રૂ. ૮૦,૦૦૦/- ના માગેલ વળતર આપવાના હેતુસર પૂરતું કહી શકાય. તેમ છતાં, પ્રતિ વર્ષ ૧૮% વ્યાજદર અતિશય છે અને વાજબી વ્યાજ પ્રતિ વર્ષ ૭% દાવાની તારીખથી લઈને અરજદારે રકમ વસૂલ કરે ત્યાં સુધી રહેશે.

૧૬. ઉપરોક્તને ધ્યાનમાં લેતા, મારા મત મુજબ, દાવાને નામંજૂર કરતો ચુકાદો અને હુકમનામું તથા પ્રથમ અપીલમાં વિદ્વાન એકલ ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા તેની પુષ્ટિ, દાવાને મંજૂર કરીને રૂપિયા ૮૦,૦૦૦/- ના વળતરના હુકમનામા સાથે અને દાવો દાખલ થયેલી તારીખથી રકમ વાસ્તવમાં વસૂલ થાય ત્યાં સુધી વાર્ષિક ૭% ના દરે વ્યાજ આપવાના હુકમ સાથે રદ

કરવામાં આવવા યોગ્ય છે અને પરિણામે, ખર્ચ સાથે આ અપીલ મંજૂર કરવામાં આવવા યોગ્ય છે તથા તે અનુસાર હુકમનામું દોરવામાં આવવું જરૂરી છે.

૧૭. તેથી, માનપૂર્વક, અપીલ નામંજૂર કરવા બાબતે મારા ભાઈ (એસ. આર. બ્રહ્મભટ્ટ, ન્યાયમૂર્તિ) દ્વારા લેવાયેલા અભિપ્રાય સાથે હું સહમત નથી, પરંતુ મારો અંતિમ અભિપ્રાય ઉપરોક્ત રીતે નિરીક્ષિત મુજબ અપીલ મંજૂર કરવાનો છે.”

વધુ આદેશ : ઉપરોક્ત બાબતે અમ બન્ને દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવેલ અસહમતિને ધ્યાનમાં રાખીને, કાર્યાલયને આદેશ આપવામાં આવે છે કે, માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ પાસેથી વહીવટી પક્ષે યોગ્ય આદેશો પ્રાપ્ત કર્યા પછી, આ મામલો યોગ્ય અદાલત સમક્ષ મૂકવા માટે માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સમક્ષ રજૂ કરે.

૧૨ મતભેદને ધ્યાનમાં રાખીને, આ અપીલ ત્રીજા ન્યાયમૂર્તિ તરીકે મારી સમક્ષ મુકવામાં આવી છે.

૧૩ શ્રી એ.જે. મેમણ, અપીલકર્તાઓ તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલે રજૂ કર્યું કે જીવનનો અધિકાર મૂળભૂત માનવ અધિકારોમાંનો એક છે. બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ દ્વારા તે દરેક વ્યક્તિને બાંધધરી આપવામાં આવેલ છે અને તે અધિકારનો ભંગ કરવાની સત્તા રાજ્યને પણ નથી. તેમણે રજૂ કર્યું કે રાજ્યએ

પોતાના બચાવમાં જે રાજ્યસ્વ પ્રતિરક્ષા સિદ્ધાંતનો આશરો લીધો છે, તે બંધારણીય આદેશાધીન છે, જે રાજ્ય પર એવો કર્તવ્ય લાદે છે કે કાયદાથી સ્થાપિત પ્રક્રિયાનું પાલન કર્યા વિના કોઈપણ વ્યક્તિને તેના જીવન અથવા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત ન કરવી. વિદ્વાન વકીલે રજૂ કર્યું કે જ્યારે કાયદાથી સ્થાપિત પ્રક્રિયા મુજબ સિવાય કોઈ વ્યક્તિને પોલીસ દ્વારા તેના જીવન અથવા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના મૂળભૂત અધિકારથી વંચિત કરવામાં આવે અને થયેલું અનીયમ કાયદેસર કાર્યવાહીને પાત્ર હોય, ત્યારે સંઘની પોલીસ દળના સભ્ય દ્વારા કરાયેલ ગેરકાયદેસર કૃત્યના પરિણામે થયેલા આવા વંચિતકરણ માટે રાજ્ય જવાબદાર બને છે. વિદ્વાન વકીલના જણાવ્યા મુજબ, તે સમયબિંદુએ પ્રવર્તમાન તંગદિલીની પરિસ્થિતિને પગલે રાજ્ય સરકારે સંઘને કરેલી વિનંતિના આધારે શહેરમાં સેનાને તહેનાત કરવામાં આવી હતી. કાર્યપાલક મેજિસ્ટ્રેટને પ્રભાર સોંપવામાં આવ્યો હતો. આવી પરિસ્થિતિમાં, સૈનિક કર્મચારીઓને ગોળીબાર કરવા કહેવું કે નહીં તે અંગેનો નિર્ણય તેઓ લેવાના હતા. શ્રી મેમલો રજૂ કર્યું કે રાજ્યએ લેખિત જવાબ રજૂ કરવાથી સિવાય પોતાના બચાવના સમથ નમાં કોઈ મૌખિક પુરાવા રજૂ કર્યા નહોતાં. તેમણે રજૂ કર્યું કે જ્યારે દાવામાંનો કોઈ પક્ષકાર સાક્ષીપેટીમાં હાજર થતો નથી અને સોગંદ હેઠળ પોતાનો જ કેસ રજૂ કરતો નથી તથા પોતાને બીજી બાજુ દ્વારા જરાહિત માટે ઉપલબ્ધ કરાવતો નથી, ત્યારે એવી ધારણા ઊભી થાય કે તેના દ્વારા રજૂ કરાયેલ કેસ સાચો નથી. સોગંદ હેઠળ લેખિત જવાબમાં કરાયેલા આક્ષેપો કાનૂની પુરાવા ગણાશે નહીં. આવી પરિસ્થિતિમાં, અદાલતે વાદી દ્વારા

રજૂ કરાયેલ કેસ સ્વીકારવો પડે. શ્રી મેમણે આગળ રજૂ કર્યું કે લેખિત જવાબમાં કરાયેલા આક્ષેપો ત્યારે જ કાનૂની પુરાવા ગણાય જ્યારે પ્રશ્ન નિર્વિવાદ કાયદાકીય પ્રશ્નનો હોય અથવા હકીકતો એવી હોય કે જેના સંબંધે અદાલત પુરાવા અધિનિયમની કલમો ૫૬ અને ૫૭ હેઠળ ન્યાયિક નોંધ લઈ શકે. શ્રી મેમણે રજૂ કરે છે કે જવાબદારી રાજ્ય સરકારની રહેશે, કારણ કે ઘટના ગુજરાત રાજ્યમાં બની હતી અને ગોળીબાર કાર્યપાલક મેજિસ્ટ્રેટના આદેશ અનુસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

૧૪ ઉપર દર્શાવેલ એવી પરિસ્થિતિઓમાં, શ્રી મેમણે પ્રાર્થના કરે છે કે આ દાવો વાદીના પક્ષે મંજૂર થવો જોઈએ.

૧૫ બીજી બાજુ, રાજ્ય તરફથી વિદ્વાન એ.જી.પી. શ્રી મૌલિક નાણાવટી દ્વારા આ અપીલનો જોરદાર વિરોધ કરવામાં આવ્યો છે. શ્રી નાણાવટીએ તેમની લેખિત રજૂઆતો દાખલ કરી છે. રજૂઆતો નીચે મુજબ છે:

“વાદપત્રમાં સમાવાયેલ અને વાદી દ્વારા રજૂ કરાયેલા પુરાવા મુજબ
વાદીનો કેસ

દાવાપત્રમાં આવેલા સંબંધિત કથનો, અંગ્રેજીમાં અનુવાદિત કરવાથી,
નીચે મુજબ વાંચાશે:

(એ) કોઈપણ પૂર્વચેતવણી વિના, કોઈપણ વાજબી કારણ વિના અને શાંતિ જાળવવા માટે કોઈપણ તૈયારી કર્યા વિના, સૈન્યએ મનમાની રીતે ગોળીબાર શરૂ કર્યો. વધુમાં, જે રીતે ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો તે દર્શાવે છે કે સૈન્યએ સંપૂર્ણ બેદરકારીપૂર્વક અને તે વિસ્તારના રહેવાસીઓને જાનથી મારી નાખવાના આશયથી ગોળીબાર કર્યો.

(બી) લશ્કરી કર્મચારીઓએ એવી રીતથી, જે દુષ્કર્મોને સામ્પ્રદાયિક બદલો લેવાની તેમની મનશા અને વર્તનમાં પ્રોત્સાહિત કરે તેવી હતી, ફક્ત મુસ્લિમોને નિશાન બનાવીને ગોળીબાર કર્યો હતો અને લશ્કર દ્વારા આવા ગોળીબારના કારણે વાદીના પિતાનું મૃત્યુ થયું છે, અને પરિણામે, આવા ગુનાહિત કૃત્ય માટે તે માટે જવાબદાર વ્યક્તિ જવાબદાર ઠરે છે.

(સી) સૈન્યના માણસો મનસ્વી અને ખુલ્લેઆમ ઘોર બેદરકારીભર્યા ઢબે વર્તી રહ્યા હતા અને છતાં રાજ્યએ તેમને રોકવા માટે કોઈ પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. તેથી, વાદીઓને થયેલ નાણાકીય નુકસાન માટે રાજ્ય સરકાર જવાબદાર છે. વાદપત્રનું વાચન કરતાં જાણવા મળે છે કે વાદીઓનો કેસ એવો છે કે સૈન્યે પરોક્ષ રીતે ગુંડાતત્વોને સામ્પ્રદાયિક બદલો લેવા માટે પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું અને ત્યારબાદ કોઈ પણ વાજબી કારણ વિના તથા મનસ્વી અને સંપૂર્ણ બેદરકારીપૂર્વક મુસ્લિમ સમુદાયના વ્યક્તિઓ સામે ગોળીબાર કર્યો હતો અને આ રીતે વાદીઓના પિતાની હત્યા કરી હતી,

અને તેમના પિતાને મારનાર વ્યક્તિએ ફોજદારી ફટ્કા કર્યું હતું. વાદપત્રમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું નથી કે સૈનિકોએ પોતાની ફરજના નિર્વહમાં અથવા પોતાના પદના બહાને, હુલ્લડખોર ટોળાને કાબૂમાં લેવા અને કાયદો તથા અન્ય પરિસ્થિતિ વધુ બગડે તે અટકાવવા માટે ગોળીબાર કર્યો હતો. તેવું પણ વિનંતિપત્રમાં રજૂ કરાયેલ નથી કે સૈન્યે રાજ્ય સરકારના અધિકારીઓના સૂચન હેઠળ ગોળીબાર કર્યો હતો. વિનંતિમાં રજૂ કરાયેલ એકમાત્ર કેસ એવો છે કે સૈન્ય કર્મચારી રાજ્ય સરકારના માણસો તરીકે કાર્ય કરી રહ્યા હતા અને તેથી, વાદીના પિતાની હત્યા કરવાના ફટ્કા માટે રાજ્ય સરકાર જવાબદાર છે. તે નિશ્ચિત છે કે વાદી પોતાની વિનંતિઓના વિરુદ્ધનો કેસ રજૂ કરી શકતો નથી. વાદીએ વાદપત્રમાં રજૂ કરાયેલા કેસના વિરુદ્ધ પુરાવા રજૂ કર્યા નથી અને કરી પણ શકતો નથી. વાદી દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલ પુરાવો એવો છે કે તે વિસ્તારમાં કંઈક લાદવામાં આવ્યો હતો, કે તે વિસ્તારના બધા રહેવાસીઓ પોતાના ઘરની અંદર હતા અને વાદી નં. ૩ ના પતિ સંબંધિત સમયે તેમના ઘરની છત પર ગાદલું સુકવવા ગયા હતા. તેમના વિસ્તાર તરફથી પોલીસ પર પથ્થરમારો થતો નહોતો. સૈન્યે ગોળીબાર કરતાં પહેલાં કોઈ પૂર્વચેતવણી આપી નહોતી. સૈન્યે વ્યક્તિઓને નિશાન બનાવી ગોળીબાર કર્યો હતો અને તે દ્વારા તેમના પિતાને મારી નાખ્યા હતા.

આવશ્યક પક્ષકારને ન જોડવો – દાવો નિષ્ફળ જવો અનિવાર્ય છે.

(સી.પી.સી. – આદેશ ૧, નિયમ ૯ ની જોગવાઈ)

દાવામાં કરવામાં આવેલા આક્ષેપો અને લેખિત દાવાપત્રના આક્ષેપોના સમર્થનમાં રજૂ કરાયેલ પુરાવા લશ્કર વિરુદ્ધ છે. આ આરોપ એવો છે કે લશ્કરે કોઈ ન્યાયસંગત કારણ વિના અને યોગ્ય પ્રક્રિયા અનુસર્યા વિના મનસ્વી તથા અવિચારી રીતે ગોળીબાર કર્યો હતો, અને એવો નથી કે તેમણે પોતાના સત્તાવાર કર્તવ્યના નિર્વહમાં અથવા કર્તવ્યના કથિત નિર્વહમાં એવું કર્યું હતું. દાવામાં કરાયેલા નિવેદનો મુજબ, તેઓ પોતાની મરજીથી કાર્ય કરી રહ્યા હતા અને કાયદા મુજબ નહીં. એવી રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે વાદીઓએ એવો કેસ રજૂ કર્યો હોય ત્યારે, તેમના પિતાની દિશામાં ગોળીબાર કરીને તેમની હત્યા કરનાર જવાબદાર વ્યક્તિને દાવામાં પ્રતિવાદી પક્ષકાર તરીકે જોડવું વાદીઓ માટે સંપૂર્ણપણે આવશ્યક હતું. છતાં, વાદીઓના પિતા પર ગોળી ચલાવનાર સૈનિક અથવા તે વિસ્તારમાં તહેનાત લશ્કરના અન્ય જવાબદાર અધિકારીને પક્ષકાર પ્રતિવાદી બનાવવામાં આવ્યો નથી. આવા પક્ષકારના અભાવે તેના વિરુદ્ધ કોઈ પ્રતિકૂળ નિષ્કર્ષ નોંધાઈ શક્યો હોત નહીં અને આવા પક્ષકારના કૃત્ય માટે રાજ્યને જવાબદાર ઠેરવી શકાય નહીં. આવો આવશ્યક પક્ષકાર દાવામાં પ્રતિવાદી તરીકે જોડવામાં આવ્યો ન હોવાથી,

માનનીય એકલ ન્યાયાધીશે યોગ્ય રીતે ઠરાવ્યા મુજબ દાવો નિષ્ફળ જવાનો હકદાર હતો.

રાજ્ય સરકારનો બચાવ

રાજ્યે લેખિત જવાબ રજૂ કરીને જણાવ્યું છે કે વિસ્તારમાં કફૂ લાદવામાં આવ્યો હતો અને કાયદો તથા વ્યવસ્થા જાળવવા માટે સૈન્ય તહેનાત કરવામાં આવ્યું હતું. રથયાત્રાના સરઘસ દરમિયાન જમ્માદાર મહોલ્લાની દિશામાંથી સૈન્ય પર પથ્થરમારો કરવામાં આવ્યો હતો અને કાયદો તથા વ્યવસ્થાની પરિસ્થિતિ એટલી બગડી ગઈ હતી કે પરિસ્થિતિને નિયંત્રણમાં લેવા માટે ત્યાં હાજર રહેલા કાર્યપાલક મેજિસ્ટ્રેટની મંજૂરી મેળવી સૈન્યએ પરિસ્થિતિ પર ફરી કાબૂ મેળવવા ગોળીબાર કર્યો હતો. વધુમાં એવો પણ દાવો કરવામાં આવ્યો છે કે સૈન્યએ ૫ રાઉન્ડ ફાયરિંગ કર્યું હતું અને તે જ ફાયરિંગમાં વાદીના પિતાનું અવસાન થયું હતું.

સ્વીકારોક્તિ – પુરાવાકીય મૂલ્ય

લખિત નિવેદનમાં કરાયેલ આક્ષેપ પણ પુરાવો નથી, જો સુધી તે સ્વીકારોક્તિ સ્વરૂપનું ન હોય. અહીં રાજ્ય તરફથી આ સ્વીકારોક્તિ છે કે ફરીયાદીના પિતાનું અવસાન સૈન્ય દ્વારા કરવામાં આવેલા ગોળીબારમાં થયું હતું, જે કાર્યકારી મેજિસ્ટ્રેટની મંજૂરી બાદ ખોલવામાં આવ્યો હતો

અને કારણ કે તે સમયે પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ કાયદો અને વ્યવસ્થાની સ્થિતિને નિયંત્રિત કરવા માટે ગોળીબારનો આશ્રય લેવો જરૂરી બનાવતી હતી. હવે આ સ્થિર કાનૂન છે કે સ્વીકારોક્તિનો સ્વીકાર સંપૂર્ણરૂપે અને તેની સમગ્રતામાં જ કરવો પડે. (દુધ નાથ પાંડે વિ. સુરેશ ચંદ્ર ભટ્ટાસલી – (૧૯૮૬) ૩ એસ.સી.સી. ૩૬૦). લખિત નિવેદન એ સ્વીકાર અને નિવારણ સ્વરૂપનું અભિવચન નથી, જેમાં પ્રતિવાદી સ્વીકારોક્તિથી બંધાયેલ ગણાય અને નિવારણ સાબિત કરવા માટે બાધ્ય બને; જો તેનો પ્રતિવાદી વિરુદ્ધ પુરાવા તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો સંપૂર્ણ નિવેદનને એકસાથે જ લેવું પડે. જો લખિત નિવેદનમાં કેટલાક એવા તથ્યોની સ્વીકારોક્તિ હોય જે ફરીયાદી માટે અનુકૂળ હોય, પરંતુ તે સાથે તેને અનુકૂળ એવા અન્ય તથ્યોનો ઈનકાર પણ કરવામાં આવ્યો હોય અથવા તેના પ્રતિકૂળ એવા અન્ય તથ્યોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હોય, તો ફરીયાદી જો તે સ્વીકારોક્તિનો લાભ લેવા માંગતો હોય, તો તેને માત્ર પ્રથમ સમૂહના તથ્યોને જ સરચ્યાઈપૂર્વક જણાવાયેલા માની લેવાના નહીં, પરંતુ તથ્યોના બીજા સમૂહને પણ સ્વીકારવા પડશે. જો ફરીયાદી બંને સ્વીકારવા માટે તૈયાર ન હોય, તો તેને પોતાના અભિવચનો અને પોતાની શક્તિના આધારે પોતાનો દાવો સાબિત કરવો પડશે. (ફતેહ ચંદ મુરલીધર વિ. જુગીલાલ કમલાપત – એ.આઈ.આર. ૧૯૫૫ કલ ૪૬૫). જો લખિત નિવેદન અને તેમાં સમાવાયેલ સ્વીકારોક્તિનો એકંદરે સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો રાજ્યએ સ્પષ્ટ રીતે એવો મામલો રજૂ કર્યો છે

કે પોલીસ પર પથ્થરમારો થવાને કારણે ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો હતો અને પરિસ્થિતિ ગોળીબાર ખોલવાની માંગ કરતી હતી તથા તે મેજિસ્ટ્રેટની મંજૂરી લીધા પછી કરવામાં આવ્યો હતો. એવો રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે આ પરિસ્થિતિઓમાં ઉક્ત કૃત્યને બેદરકારીપૂર્ણ અથવા અનાવશ્યક એમ પૈકી કોઈપણ કહી શકાય નહીં અને જેના માટે રાજ્યને જવાબદાર ઠરાવી શકાય નહીં. તેથી ફરીયાદી બેદરકારીનો મામલો તથા રાજ્યની અપકૃત્યજન્ય જવાબદારી સાબિત કરવામાં નિષ્ફળ ગયો છે. આ રજૂઆત રાજ્યના આ વાદને અપ્રભાવિત રાખીને કરવામાં આવે છે કે લખિત નિવેદનમાં કરાયેલા ઉપરોક્ત આક્ષેપને ધ્યાનમાં લેતાં, ગોળીબાર જે પરિસ્થિતિઓમાં કરવામાં આવ્યો હતો તે અંગેની સ્પીકારોકિત હોવાથી, તેના સમર્થનમાં રાજ્ય માટે પુરાવા રજૂ કરવું આવશ્યક ન હતું.

લખિત નિવેદનમાં રાજ્ય દ્વારા કરવામાં આવેલી આ કબૂલાતને બાદ કરતાં કે મૂળ વાદીઓના પિતા સૈન્ય દ્વારા કરાયેલા ફાયરિંગમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા, અભિલેખ પર એવું સ્થાપિત કરવા માટે કશું જ નથી કે તેમના પિતાનું મૃત્યુ સૈન્ય દ્વારા બેદરકારીપૂર્વક કરાયેલા ફાયરિંગને કારણે થયું હતું. તેથી, જો રાજ્ય દ્વારા દાખલ કરાયેલ લખિત નિવેદનને બહાર રાખવામાં આવે, તો વાદી સૈન્ય દ્વારા બેદરકારીપૂર્વક ફાયરિંગ થયું હતું અને તે કરતાં સમયે સૈન્ય પોતાની ફરજના નિર્વહનમાં કાર્યરત હતું એવો

મામલો સ્થાપિત કરવામાં દયનીય રીતે નિષ્ફળ ગયો છે. વિપરીત રીતે, વાદીનું કથન અને પુરાવા એ છે કે જેમણે ફાયરિંગ કર્યું હતું તેઓ પોતાની સ્વેચ્છાથી અને કાનૂનનો સંપૂર્ણ અવગણના કરીને કાર્ય કરી રહ્યા હતા અને રાજ્યએ તેમને તે રીતે કાર્ય કરવાથી રોકવા માટે કોઈ પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. પરિસ્થિતિના આ દષ્ટિકોણે, સૈનિકના વ્યક્તિગત કૃત્ય માટે રાજ્યને પરોક્ષ રીતે જવાબદાર ઠેરવી શકાય નહીં.

રાજકીય સર્વસત્તાધિકાર મુક્તિનો સિદ્ધાંત

એવું માન્ય રાખીએ કે વાદીઓ દ્વારા રજૂ કરાયેલ પુરાવો વિશ્વસનીય છે, તો પણ તે એવો અપકૃત્યનો મામલો સ્થાપિત કરતો નથી કે જેના માટે ગુજરાત રાજ્યને હાનિપૂર્તિ માટે જવાબદાર ઠેરવી શકાય. રાજ્યના સેવકોના કૃત્યો માટે રાજ્યને પરોક્ષ રીતે જવાબદાર ઠેરવવા માટે, વાદીએ એ સ્થાપિત કરવું આવશ્યક છે કે મૃત્યુ રાજ્યના કોઈ અધિકારી દ્વારા પોતાની સત્તાવાર ફરજના નિર્વહ દરમિયાન અથવા પોતાના પદના આડશ હેઠળ કરવામાં આવેલ બેદરકારીના કારણે થયું હતું. ફક્ત આવું સ્થાપિત થયા પછી જ રાજ્યને પરોક્ષ રીતે જવાબદાર ઠેરવવાના પ્રશ્નનું પરીક્ષણ કરી શકાય.

કોઈ એવો કૃત્ય, જે નુકસાનભરપાઈ માટેનો દાવો ઊભો કરે, જો રાજ્યના કોઈ કર્મચારી દ્વારા તેની નોકરીના પ્રવાહ દરમિયાન કરવામાં આવ્યો

હોય, અને જો તે નોકરી એવી શ્રેણીની હોય કે જેને સાર્વભૌમ સત્તાના વિશિષ્ટ લક્ષણનો દાવો કરી શકાય, તો એવો દાવો ટકી શકતો નથી. રાજ્યના સેવક દ્વારા સાર્વભૌમ કાર્યના નિર્વહમાં કરાયેલા કૃત્ય માટે રાજ્યની અપકૃત્યજન્ય જવાબદારી ઊભી થતી નથી. માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણયો ની શ્રેણીમાં ઠરાવ્યા મુજબ, કાયદા બનાવવાના કાર્ય, ન્યાયના વહીવટનું કાર્ય, કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાનું કાર્ય તથા ગુનાઓનું દમન, યુદ્ધ ચલાવવાનું કાર્ય, શાંતિસંધિઓ કરવાનું કાર્ય અને તેનાથી અનુસંગી અન્ય કાર્યો વગેરે, બંધારણીય સરકારના પ્રાથમિક અને અહસ્તાંતરણીય કાર્યોમાં આવે છે, અને રાજ્ય રાજ્યના સાર્વભૌમ કાર્યના આધારે મુકિતનો દાવો કરી શકે છે. આ સાચું છે કે જ્યાં રાજ્યના સેવકના અપકૃત્યપૂર્ણ કૃત્યને કારણે કોઈ વ્યક્તિના જીવન અને સ્વાતંત્ર્યના મૂળભૂત અધિકારનો ભંગ થાય છે, ત્યાં અદાલતો તે વ્યક્તિને હાનિભરપાઈ અને વળતર મંજૂર કરે છે. જોકે, આવી જવાબદારી ભારતના સંવિધાનની જોગવાઈઓ પર આધારિત છે અને તે એક નવી પ્રકારની જવાબદારી છે, જે “સોવરીન ઇમ્યુનિટી”ના સિદ્ધાંત સહિત કોઈપણ મર્યાદાઓથી બંધાયેલી નથી. વર્તમાન કેસમાં, અરજદારે મૂળભૂત અધિકારના ભંગનો આક્ષેપ કરીને સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ અદાલતની સત્તાનો આશ્રય લીધો નથી, પરંતુ તેના વિપરીત, અપકૃત્યની ફરિયાદ કરીને અને રાજ્યના સેવકના કથિત બેદરકાર કૃત્ય બદલ રાજ્યની પરોક્ષ જવાબદારીના આધારે વળતર માગતાં ખાનગી

કાયદા હેઠળ દાવો દાખલ કર્યો છે. તેથી, વર્તમાન કેસમાં કાયદા તેમજ હકીકતો બંને દષ્ટિએ, સોપરીન ઇમ્યુનિટીના સિદ્ધાંતનો બચાવ રાજ્યને ઉપલબ્ધ રહેશે. (જુઓ: નિલાબતી બહેરા વિ. સ્ટેટ ઓફ ઓડિસા – (૧૯૯૩) ૨ એસ.સી.સી. ૭૪૬; એન. નાગેન્દ્ર રાવ એન્ડ કો. વિ. સ્ટેટ ઓફ એ.પી. – (૧૯૯૪) ૬ એસ.સી.સી. ૨૦૫; કોમન કોઝ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા –

(૧૯૯૯) ૬ એસ.સી.સી. ૬૬૭). તેથી, વૈકલ્પિક રીતે, એવી રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે, માન્ય રાખીએ કે એવો નિષ્કર્ષ આવે કે સૈન્ય તેની સત્તાવાર ફરજના નિર્વહમાં અને રાજ્યના નિર્દેશો હેઠળ કાર્યરત હતું, તો પણ રાજ્યને પરોક્ષ રીતે જવાબદાર ઠરાવી શકાય નહીં, કારણ કે સૈન્યનું ઉક્ત કૃત્ય તેની દ્વારા સર્વભૌમ કાર્યના નિર્વહમાં કરવામાં આવ્યું હતું.

નિષ્કર્ષ

આ પ્રત્યેક કારણ માટે, જુદાજુદા રીતે જોવામાં આવે કે સામૂહિક રીતે, વાદીઓનો દાવો નામંજૂર થવો યોગ્ય છે. આ માનનીય અદાલતના વિદ્વાન એકલ ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા પુષ્ટિ કરવામાં આવેલ નીચલી અદાલતનો ચુકાદો અને આદેશ, તે ચુકાદાઓમાં સમાયેલ કારણોસર હોય અથવા અહીં ઉપર જણાવેલ કારણોને આધારે સ્વતંત્ર રીતે પણ, પુષ્ટિ પામવા યોગ્ય છે, અને વર્તમાન અપીલ નામંજૂર થવા પાત્ર છે.”

૧૬ પક્ષકારોની તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલોની દલીલો સાંભળ્યા બાદ અને નોંધ પર રહેલી સામગ્રીનો વિચાર કર્યા બાદ, મારા વિચારાધીન માત્ર એક જ પ્રશ્ન આવે છે કે શું દાવો મંજૂર કરવામાં આવવાનો પાત્ર છે અને વાદીઓના હિતમાં યોગ્ય વળતર ફાળવવું જોઈએ કે નહીં.

● સાર્વભૌમ મુકિતનો સિદ્ધાંત :

૧૭ પ્રથમ હું રાજ્ય તરફથી ઉઠાવવામાં આવેલા રાજ્યસત્તાકીય મુકિતના મુદ્દા પર વિચાર કરું.

૧૮ ઇંગ્લેન્ડમાં અપકૃત્ય માટેની જવાબદારીમાંથી કાઉનને મળતી મુકિત આ સૂત્ર પર આધારિત હતી : 'રાજા કોઈ ભૂલ કરી શકતો નથી'. આપણું રાજ્ય સત્તાસંપન્ન સમાજવાદી ધાર્મિક નિરપેક્ષ લોકશાહી ગણરાજ્ય છે અને અમારા સંવિધાનનો અનુચ્છેદ ૨૧ કાયદાથી સ્થાપિત પ્રક્રિયા અનુસાર સિવાય, નાગરિકોના જીવન અને સ્વાતંત્ર્યનું સંરક્ષણ કરે છે. જ્યાં આ બાંધધરી આપેલ અધિકાર પર આક્રમણ થાય અથવા તેનો ભંગ થાય, ભલે તે રાજ્ય દ્વારા થયો હોય કે અન્ય કોઈ નાગરિક અથવા સંસ્થા દ્વારા, ત્યાં યોગ્ય ઉપચાર માટે કાયદા હેઠળ કાર્યવાહી જાળવી શકાય છે. નિશ્ચિતપણે, સંવિધાનનો અનુચ્છેદ ૩૦૦(૧) રાજ્યને કાર્યવાહી સામે મુકિત આપે છે, જો આવી મુકિત પ્રદાન કરતો કોઈ કાયદો બનાવવામાં આવ્યો હોય. એ બાબત વિવાદાસ્પદ નથી કે અત્યારે

સુધી ન તો આ રાજ્યએ અને ન તો સંસદે અનુચ્છેદ ૩૦૦ની ખંડ (૧) હેઠળની સત્તાઓના બળે એવો કોઈ કાયદો ઘડ્યો છે. તેમ છતાં, જો જે કૃત્ય અંગે ફરિયાદ કરવામાં આવી છે તે 'સર્વભૌમ કાર્યો'ના નિર્વહમાં કરવામાં આવેલું હોય, તો તેની સામે કોઈ કાર્યવાહી જળવાતી નથી, કારણ કે કાયદાથી સ્થાપિત પ્રક્રિયા અનુસાર કરાયેલાં કૃત્યો મુક્તિપ્રાપ્ત છે અને નાગરિકના જીવન અને સ્વાતંત્ર્ય સંબંધે અનુચ્છેદ ૨૧ દ્વારા બાંધધરી અપાયેલ સંરક્ષણમાંથી અપવાદરૂપ છે.

●સાર્વભૌમ કાર્યો:

૧૯ સાર્વભૌમ કાર્યો તેવા રાજ્યના કાર્યો છે, જેના માટે તે કાયદાની અદાલત સમક્ષ જવાબદાર ઠરી શકતું નથી. દેશની રક્ષા, સશસ્ત્ર દળોનું ગઠન તથા જાળવણી, શાંતિ સ્થાપિત કરવી, પ્રદેશ જાળવી રાખવો વગેરે બાબતો એવા કાર્યો છે, જે બાહ્ય સાર્વભૌમત્વના સૂચક છે અને સામાન્ય દીવાની અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને આધીન નથી. સાર્વભૌમ કાર્યો મૂળતઃ અવિનિમેય કાર્યો છે, જેનો ઉપયોગ માત્ર રાજ્ય જ કરી શકે. રાજ્ય વિવિધ કાર્યોમાં સંકળાયેલું છે, પરંતુ તે બધાંને મૂળભૂત અવિનિમેય કાર્યો તરીકે ગણાવી શકાય નહીં. કરવેરા વસૂલાત, પ્રભુપ્રધાન અધિકાર, પોલીસ કાર્યો જેમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાનો સમાવેશ થાય છે, કાયદેસર રચનાત્મક કાર્યો, કાયદાનું વહીવટ, માફીદાન આપવું વગેરે રાજ્યના સાર્વભૌમ કાર્યો તરીકે ગણાવી શકાય. આધુનિક અર્થમાં,

સાર્વભૌમ અને અસાર્વભૌમ સત્તા વચ્ચેનો ભેદ અનુરૂપ બેસતો નથી. તે સત્તાના સ્વરૂપ અને તેના ઉપયોગની રીત પર આધારિત છે.

૨૦ પેનિન્સ્યુલર એન્ડ ઓરિએન્ટલ સ્ટીમ નેવિગેશન કો. વિ. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિયા [(૧૮૬૮-૬૯) ૫ બોમ એચસીઆર એપ.૧], એ ઐતિહાસિક કેસ હતો, જેમાં રાજ્યની જવાબદારી અને મુકિતની વ્યાપ્તિ નક્કી કરતી વખતે સરકારના સાર્વભૌમ અને અસાર્વભૌમ કાર્યોનો સિદ્ધાંત રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. કલકત્તાની સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ માત્ર વ્યાપારી કાર્યોની હદ સુધી જવાબદાર છે અને સાર્વભૌમ સત્તાના ઉપયોગમાં કરવામાં આવેલા કોઈપણ કૃત્ય માટે જવાબદાર નથી. પેનિન્સ્યુલર કેસમાં અદાલત દ્વારા નિર્ધારિત “સાર્વભૌમ અને અસાર્વભૌમ કાર્યો” અંગેની જ્ઞેતતાનો સિદ્ધાંત, રાજ્યની જવાબદારીનો પ્રશ્ન ઊભો થયો ત્યારે સરકારના કાર્યોનું અર્થઘટન કરવામાં ન્યાયતંત્રને સહાયકારક બન્યો હતો. પરંતુ સાર્વભૌમ કાર્યો નક્કી કરવા માટે કોઈ એકરૂપ અને સ્થિર ધોરણ નથી. રાજ્યને જવાબદારીમાંથી મુકિત આપવા માટે નીચે મુજબના ન્યાયિક અર્થઘટનો વિવિધ કેસોમાં અદાલતો દ્વારા સાર્વભૌમ કાર્યો તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યા છે. જ્યારે રાજ્યના કાર્યો રાજ્યની જોગવાઈઓ હેઠળ તેના સેવકો દ્વારા બજાવવામાં આવે છે, ત્યારે તેના સેવકોના ગેરકાયદેસર કૃત્યો માટે વળતર ચૂકવવા રાજ્ય જવાબદાર રહેતું નથી.

●વૈધાનિક ફરજનું પાલન

૨૧ રાજ્યના સેવકોના ગેરકાયદેસર કૃત્યો માટે કેટલી હદ સુધી રાજ્ય દાયિત્વમાંથી મુક્ત છે તે માપવા માટે કોઈ નિશ્ચિત માપદંડ નથી. શિવભજન દુર્ગા પ્રસાદ વિ. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ [આઈએલઆર ૨૮ બોમ. ૩૧૪ (૧૯૦૪)] માં, માહિમના ચીફ કોન્સ્ટેબલે બેદરકારીપૂર્વક ઘાસના કેટલાક ગાંઠાં જમ કર્યા હતા, અરજદારની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી અને તેના વિરુદ્ધ ફરિયાદ ચલાવવામાં આવી હતી, ત્યારબાદ અદાલતે તેને નિર્દોષ છૂટકારો આપ્યો હતો. તેણે કોન્સ્ટેબલની બેદરકારી બદલ વળતર માટે સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ વિરુદ્ધ દાવો કર્યો. એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે અમલમાં રહેલી સરકારના આદેશના પાલનરૂપે નહીં, પરંતુ તેને સોંપવામાં આવેલી કાયદેસરની સત્તાના અમલમાં જમ કરાયેલા માલ અંગે ચીફ કોન્સ્ટેબલની બેદરકારીને કારણે સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ હાનિભરપાઈ માટે જવાબદાર નહોતો. ગુરુચરણ કૌર વિ. પ્રોવિન્સ ઓફ મદ્રાસ [એઆઈઆર ૧૯૮૦ એસસી ૧૩૬૨] પણ એવો જ બીજો કેસ હતો, જેમાં પોલીસના સબ-ઇન્સ્પેક્ટરે, તે મહારાણી ઓફ નાભાને અટકાયતમાં રાખવાનો છે એવી સદ્ભાવપૂર્ણ પરંતુ ભૂલભરેલી માન્યતા હેઠળ કાર્ય કરતાં, તેમને ગેરકાયદેસર રીતે બંધનમાં રાખ્યા હતા. વળતર અંગેના દાવા સંદર્ભે, સરકારને જવાબદાર ઠેરવવામાં આવી નહોતી, કારણ કે પોલીસ અધિકારીઓએ ભૂલભરેલા દષ્ટિકોણ હેઠળ હોવા છતાં કાયદેસરની ફરજના અનુસંધાને કાર્યવાહી કરી હતી. આ રીતે કાયદેસરની ફરજને સર્વભૌમ સત્તાનું રક્ષણ પ્રાપ્ત થયેલું માનવામાં આવ્યું. તેમજ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. સત પાલ [એઆઈઆર ૧૯૬૯ જે

એન્ડ કે ૧૨૮] માં, જમીન કસ્ટમ્સ સત્તાધિકારીએ ફટકારેલી દંડરકમ રૂપે રૂ. ૫૦૦/- માટે વાદીનો દાવો સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદાઓના આધાર પર નામંજૂર કરવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે દંડ વસૂલ કરવાની સત્તા કાયદા હેઠળ લેન્ડ કસ્ટમ્સ અધિકારીઓને સોંપવામાં આવેલી હતી.

● જાહેર માર્ગનું જતન:

૨૨ રાજ્ય સામાન્ય જનતાના કલ્યાણ માટે જાહેર માર્ગોનું જતન કરે છે અને તેમાં કોઈ વ્યાપારી હેતુ નથી. તેથી, જાહેર માર્ગ બિછાવવું અને તેનું જતન કરવું રાજ્યના સાર્વભૌમ કાર્યોનો ભાગ છે. મેક્લેનર્ની વિ. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ [(૧૯૧૧) ૩૮ આઈએલઆર કલ ૭૯૭] માં, કલકત્તા વડી અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે, સરકાર જાહેર માર્ગનું જતન કરતાં કોઈ વ્યાપારી કામગીરી કરતી નહોતી અને તેથી સરકાર દ્વારા જાહેર માર્ગ પર સ્થાપિત કરાયેલા થાંભલા સાથે અથડાતા ફરીયાદીને થયેલી ઈજા બદલ નુકસાનભરપાઈ માટે તે જવાબદાર નહોતી.

● સૈન્ય માર્ગનું જતન: ૨૩ સૈન્ય માર્ગનું જતન રાજ્યના સાર્વભૌમ કાર્યોમાંનું એક છે. તે રક્ષણના હેતુઓ માટે જાહેર નિર્માણ વિભાગ દ્વારા કરવામાં આવે છે. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ વિ. કોન્ક્રિટ [એઆઈઆર ૧૯૬૫ મદ. ૯૯૩] માં, જ્યાં સૈન્ય માર્ગ પર, જેના પરથી કોઈ ચાલતું નહોતું, ત્યાં કાંકરીનો ઢગલો છોડી દેનાર સેવકની બેદરકારીપૂર્ણ ક્રિયાથી ફરીયાદીને ઈજા પહોંચી હતી. સરકાર વિરુદ્ધ નુકસાનભરપાઈનો દાવો મદ્રાસ વડી અદાલતે ચલાવી શકાય એવો નથી એમ

ઠરાવ્યો હતો, કારણ કે માર્ગોનું જતન, ખાસ કરીને સૈન્ય માર્ગનું, સરકારના ખાનગી નહીં પરંતુ સાર્વભૌમ કાર્યોમાંનું એક હતું.

● યુદ્ધ દરમિયાન માલ પર નિયંત્રણ

૨૪ ઉપર જણાવ્યા મુજબ, યુદ્ધકાળ દરમિયાન માલસામાનનું કબજામાં લેવું રાજ્યના સર્વભૌમ કાર્યોમાં આવે છે. કેસોરામ પોદ્ધાર એન્ડ કો. વિ. સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ [એ.આઈ.આર. ૧૯૨૮ કલ. ૭૪] માં, અરજદાર કંપનીએ સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ વિરુદ્ધ, પ્રતિવાદી દ્વારા કમાન્ડિયરિંગ આદેશો હેઠળ તેની પાસેથી ખરીદવામાં આવેલા કેટલાક માલનો હવાલો ન લેવાથી તથા તેની કિંમત ન ચૂકવવાથી તેમને થયેલ નુકસાનની વસૂલી માટે દાવો દાખલ કર્યો હતો. આ દાવો નામંજૂર કરતાં, ચોટ્ઝનાર ન્યાયાધીશે ઠરાવ્યું હતું કે કમાન્ડિયરિંગ આદેશ એવો હતો કે જે સરકાર સિવાય બીજું કોઈ આપી શકતું નહોતું અને તે સર્વભૌમ સત્તાનો કૃત્ય હોવાથી, તેના સંબંધમાં સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ વિરુદ્ધ દાવો ચલાવી શકાય તેમ નહોતો. ● બચાવ માટેની તાલીમ: ૨૫ રાજ્ય દ્વારા બચાવના હેતુસર આપવામાં આવતી તાલીમ સામાન્ય જનતાની સુરક્ષા માટે હોય છે અને તે સર્વભૌમ કાર્ય છે. સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ વિ. નાગેરાવ લિંબાજી [એ.આઈ.આર. ૧૯૪૩ નાગ. ૨૮૭] માં, અરજદારે સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ વિરુદ્ધ, સૈનિક અધિકારીઓ દ્વારા પ્રેક્ટિસ બોમ્બિંગ મેદાન તરીકે ઉપયોગમાં લેવાતા વિસ્તારની નજીક પડેલા ઇન્ગ્લિશન શોટના વિસ્ફોટને કારણે તેની આંગળી ગુમાવવાના

નુકસાન બદલ વળતરની માંગ સાથે દાવો દાખલ કર્યો હતો. તેમાં એમ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે બોમ્બિંગ પ્રેક્ટિસ માટે સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવી એ સેનાને તાલીમ પૂરી પાડવા માટે રાજ્યએ હાથ ધરેલું જાહેર કર્તવ્ય હતું. આવા કર્તવ્યો રાજ્ય પોતાની જાતના લાભ માટે બજાવતું નથી, પરંતુ સમગ્ર જનસમુદાયના રક્ષણ માટે બજાવે છે.

● ધરપકડ અને અટકાયત

૨૬ કાયદો અને વ્યવસ્થાનું જતન કરવામાં ધરપકડ અને અટકાયતનો સમાવેશ થાય છે; જ્યારે તે સદ્ભાવપૂર્વક કરવામાં આવે ત્યારે તે રાજ્યનું સાર્વભૌમ કાર્ય છે. એમ.એ. કાદોર ઝૈલાની વિ. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ [એ.આઈ.આર. ૧૯૩૧ રંગ. ૨૯૪] માં, જ્યાં કેટલાક પોલીસ અધિકારીએ વાદીને ગેરકાયદેસર રીતે ધરપકડ કરી અને કેદમાં રાખ્યો હતો, ત્યાં તેણે સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ વિરુદ્ધ નુકસાનભરપાઈ માટે દાવો દાખલ કર્યો હતો. એવો નિર્ધાર કરવામાં આવ્યો હતો કે સરકાર તેના અધિકારીઓ દ્વારા કરાયેલા અયોગ્યો માટે જવાબદાર નથી, સિવાય કે ગેરકાયદેસર કૃત્ય અથવા તો તેના આદેશથી અથવા તેના વતી કરવામાં આવ્યું હોય અને ત્યારબાદ તેના દ્વારા અનુમોદિત અથવા સ્વીકારિત કરવામાં આવ્યું હોય. તેવી જ રીતે, ગુરુચરણ કૌર વિ. મદ્રાસ પ્રોવિન્સ [એ.આઈ.આર. ૧૯૪૨ મદ્રાસ ૫૩૯] માં, ડી.એસ.પી.એ પોલીસ સબ-ઇન્સ્પેક્ટરને સ્ટેશને જઈને કેટલાક મહારાજાને તે સ્ટેશન છોડતા અટકાવવાનો નિર્દેશ આપ્યો હતો. હકીકત,

જોકે, એવી હતી કે તે મહારાજા નહોતા, પરંતુ તેમની પત્ની મહારાણી અને તેમની પુત્રી જ તેમની પોતાની કારમાં ટ્રેનના આગમનની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. ટ્રેનના આગમન પર, સબ-ઇન્સ્પેક્ટરે સદ્ભાવનાપૂર્વક, ભલે ભૂલભર્યા વિશ્વાસ હેઠળ, કે તેને મહારાણીને અટકાવવાની હતી, માત્ર મહારાણીને ટ્રેનમાં ચઢતા અટકાવ્યા જ નહીં, પરંતુ લોખંડની વાડમાં આવેલ દરવાજો પણ બંધ કરાવ્યો અને તેની પાસે બે કોન્સ્ટેબલોને તહેનાત કર્યા. ગેરકાયદેસર બંધનમાં રાખવા બદલ મહારાણી અને તેમની પુત્રીએ દાવો દાખલ કર્યો હતો. એવો નિર્ધાર કરવામાં આવ્યો હતો કે “સદ્ભાવપૂર્વક” તેમની કાનૂની ફરજ બજાવતાં પોલીસ દ્વારા કરાયેલા કૃત્યો માટે સરકારને જવાબદાર ઠરાવી શકાય નહીં. આથી, જો સરકારી સેવક દ્વારા ગેરકાયદેસર અવરોધ “સદ્ભાવપૂર્વક” કરવામાં આવ્યો હોય, તો રાજ્ય જવાબદાર નથી. ●સૈનિક ફરજનું પાલન: ૨૭ યુનિયન ઑફ ઇન્ડિયા વિ. હરબંસ સિંહ [એ.આઈ.આર. ૧૯૫૯ પી એન્ડ એચ ૩૯] માં, જ્યાં ભારત સંઘના સૈનિક વિભાગના ટૂકના ડ્રાઇવરના ઉતાવળા અને બેદરકાર કૃત્યના પરિણામે, જે સૈનિક ફરજમાં નિયોજિત હતો અને ફરજ પર રહેલા સૈનિક કર્મચારીઓને ભોજન પહોંચાડવાનું કામ કરતો હતો, વાદીના પિતાને ઠોકર મારી નીચે પાડી અને તેમના ઉપરથી ટૂક પસાર થઈ ગયો. રાજ્યને જવાબદાર માનવામાં આવ્યું નહોતું, કારણ કે ડ્રાઇવરનું કૃત્ય તે સાર્વભૌમ કાર્ય બજાવી રહ્યો હતો ત્યારે કરવામાં આવ્યું હતું. થંગરાજન વિ. યુનિયન ઑફ ઇન્ડિયા [એ.આઈ.આર. ૧૯૭૫ મદ્રાસ ૩૨] માં, રક્ષણ વિભાગની એક લૉરી કાર્બન ડાયોક્સાઇડ ગેસને એક કારખાનેથી આઈ.એન.એસ. જમુના જહાજ સુધી લઈ

જતી હતી. ડ્રાઇવરની બેદરકારીના કૃત્યથી તે એક નાનકડા બાળકને અથડાઈ. રાજ્ય વિરુદ્ધના દાવામાં, અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે લોરી રક્ષણ વિભાગની હતી. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા સાર્વભૌમ કાર્યના અમલમાં વાહન ચલાવી રહી હતી. તેથી, રાજ્ય જવાબદારીમાંથી મુક્ત છે. જ્યારે રાજ્યના સેવક દ્વારા આવા કૃત્યો કાયદાની સત્તા વિના કરવામાં આવે છે, ત્યારે રાજ્ય તેના સેવકના કૃત્યો માટે જવાબદાર નથી. આવા કેસોમાં રાજ્યને જવાબદાર ઠરાવી શકાય નહીં, કારણ કે રાજ્યની તરફથી એવું કોઈ કૃત્ય હોતું નથી જે રાજ્યને જવાબદાર બનાવે. રાજ્યના અધિકારીઓ વિશાળ વિવેકાધીન સત્તાનો ઉપભોગ કરે છે, જે વ્યક્તિગત અધિકારોને અસર કરે છે. વિવેકસત્તાના અયોગ્ય ઉપયોગ અથવા દુરુપયોગ માટે તેમને જવાબદાર ઠરાવા જોઈએ. આ સંદર્ભે, ભારતીય કાનૂન આયોગે ભલામણ કરી છે કે રાજ્ય પર અથવા તેના કર્મચારીઓ પર લાદવામાં આવેલી કાનૂની ફરજોનું નિર્વહન કરતી વખતે, કર્મચારીઓ બેદરકારીપૂર્વક અથવા દ્વેષપૂર્વક વર્તે, તો આવી ફરજના અમલમાં વિવેકસત્તાનો સમાવેશ થતો હોય કે ન થતો હોય, રાજ્ય જવાબદાર હોવું જોઈએ. ●રાષ્ટ્રીય મહામાર્ગોનું જતન ૨૮ એક કલ્યાણકારી રાજ્યએ સામાન્ય જનતાના હિત માટે યોગ્ય માર્ગો જાળવવા પડે છે. તે તેના સાર્વભૌમ કાર્યનો ભાગ છે. કે. કૃષ્ણમૂર્તિ વિ. સ્ટેટ ઓફ એ.પી. [એ.આઈ.આર. ૧૯૫૬ એસ.સી. ૩૩૩] માં, મોટર રોડ રોલરના ડ્રાઇવરે બેદરકારીથી વાદીને અથડાવ્યો અને તેમનો જમણો હાથ આગળના પૈડાં નીચે આવી ગયો. ડ્રાઇવરે તરત જ એન્જિન બંધ કર્યું નહોતું. વાદીએ તેમના સેવકના ઉતાવળા અને બેદરકાર કૃત્યને કારણે થયેલા પોતાના અંગના કાયમી

ગુકસાન માટે રાજ્ય પાસેથી ગુકસાનભરપાઈ માંગી હતી. આંધ્ર પ્રદેશ વડી અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે રાષ્ટ્રીય મહામાર્ગોનું નિર્માણ અને જતન રાજ્યની વિશિષ્ટ ફરજ છે, અને તે કોઈ વાણિજ્યિક કાર્ય નથી.

● પોલીસ મલખાનામાં ચોરીનો માલ રાખવો:

૨૯ કસ્તુરીલાલ વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૧૦૩૯] માં, અપીલકર્તાને ત્રણ કોન્સ્ટેબલોએ ધરપકડ કરી હતી અને તેની પાસેની સોનું અને ચાંદી જેવી માલમિલકત, તે ચોરાયેલી મિલકત હોવાની શંકાના આધારે જપ્ત કરવામાં આવી હતી. જ્યારે તેને જામીન પર મુક્ત કરવામાં આવ્યો ત્યારે ચાંદી પરત કરવામાં આવી અને સોનું પોલીસ મલખાનામાં એક હેડ કોન્સ્ટેબલની કસ્ટડીમાં રાખવામાં આવ્યું. પરંતુ માલખાનાના પ્રભારી કોન્સ્ટેબલે તેનું ગબન કર્યું અને પાકિસ્તાન ભાગી ગયો. તેથી વેપારીએ ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય વિરુદ્ધ સોનું પરત આપવા માટે અથવા વિકલ્પરૂપે, સોનાની સંપૂર્ણ કિંમત મેળવવા માટે દાવો દાખલ કર્યો. એ સાબિત થયું કે સોનાને સુરક્ષિત કસ્ટડીમાં રાખવામાં સત્તાધિકારીઓ બેદરકાર રહ્યા હતા. ગજેન્દ્રગડકર સી.જે. એ નોંધ્યું હતું: જો કોઈ જાહેર સેવક દ્વારા કોઈ અપકૃત્યજન્ય કૃત્ય કરવામાં આવે અને તેનાથી વળતર માટેનો દાવો ઊભો થાય, તો પૂછવાનો પ્રશ્ન એ છે: શું એ અપકૃત્યજન્ય કૃત્ય એવો જાહેર સેવક તેની કાયદેસરની ફરજો બજાવતા વખતે કર્યું હતું, જે ફરજો એવા જાહેર સેવકને રાજ્યની સર્વભૌમ સત્તાઓના

પ્રતિનિયોજન સાથે સંબંધિત અને અંતે તેના પર આધારિત હોય. બેદરકારીનું કૃત્ય પોલીસ અધિકારીઓએ કસ્તુરીલાલની મિલકત સાથે વ્યવહાર કરતાં વખતે કર્યું હતું, જે તેમણે પોતાની કાયદેસરની સત્તાનો ઉપયોગ કરીને જમ કરી હતી. શંકાસ્પદ વ્યક્તિની ધરપકડ કરવી અને તેને અટકાયતમાં રાખવી તથા તેની શંકાસ્પદ માલમિલકત જમ કરવી, આ બધું કાયદા હેઠળ શાસકીય અધિકારીઓને સોંપવામાં આવેલી સર્વભૌમ સત્તાઓ છે. તેથી, રાજ્યને જવાબદારીમાંથી મુક્ત ગણવામાં આવ્યું. આ જ સ્થિતિ ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય વિ. છોટોય લાલ [એ.આઈ.આર. ૧૯૬૭ ઓલ. ૩૨૪૭] માં પણ અનુસરવામાં આવી હતી, જેમાં પોલીસે શંકાના આધારે વાદીની ધરપકડ કરી હતી અને ખાંડસારી ખાંડની ૧૬ બોરીઓ જમ કરી હતી, જેમના પરિવહન પર યુ.પી. કંટ્રોલ ઓફ સપ્લાયઝ (ટેમ્પરરી પાવર) ઓર્ડિનન્સ ૧૯૪૬ ના ૧૧ હેઠળ પ્રતિબંધ હતો. પરંતુ પોલીસ પોતાની કસ્ટડીમાં રહેલી અને ગાયબ થયેલી ખાંડની બોરીઓ વિશે હિસાબ આપી શકી નહોતી. એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે, વાદી-પ્રતિવાદીની માલમિલકત જમ કરનાર પોલીસ સ્ટેશન અધિકારીએ કાયદેસરની ફરજો બજાવવાના હેતુસર કાર્ય કર્યું હતું અથવા સર્વોચ્ચ અદાલતના શબ્દોમાં કહીએ તો “પ્રતિનિયોજિત સર્વભૌમ સત્તાના ઉપયોગમાં” કાર્ય કર્યું હતું. તેથી, સ્ટેશન અધિકારીના કૃત્યદોષ, બેદરકારી અથવા રાજ્યના અન્ય કોઈ અધિકારી કે અધિકારીઓના કૃત્યદોષને કારણે વાદીઓને થયેલા કોઈપણ નુકસાન માટે રાજ્ય પરોક્ષ રીતે જવાબદાર નથી. ઓમા પાર શાદ વિ. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ [એ.આઈ.આર. ૧૯૩૭ લાહ. ૫૭૨] માં, સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટને તેના કર્મચારીના

કોઈ ગુનાહિત કૃત્ય માટે જવાબદાર માનવામાં આવ્યો ન હતો; ઉદાહરણ તરીકે, જ્યાં કોઈ પક્ષે ચોરાયેલી મિલકતની પુનઃપ્રાપ્તિ માટે સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ વિરુદ્ધ દાવો કર્યો હતો, અને ચોરોના વિચારણા દરમિયાન તે માલખાનામાં રાખવામાં આવી હતી તથા માલખાનાના પ્રભારી શાસકીય કર્મચારીએ તેનો દુરુપયોગ કરીને પોતાના કબજામાં લીધી હતી. ચોરાયેલી વસ્તુઓને માલખાનામાં રાખવું એક સર્વભૌમ કાર્ય હતું અને તેથી તે સંબંધે કોઈ કાર્યવાહી થઈ શકતી નથી, યદ્યપિ ખાનગી નોકરીદાતા જવાબદાર બનશે જો તેના નોકરે તેના નોકરીદાતાના કબજામાં રહેલી “એક્સ” ની વસ્તુઓ ચોરી લીધી હોય. આ બાબત મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ ગજેન્દ્રગડકરે કસ્તુરીલાલ વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૧૦૩૯] માં સમજાવી હતી. રજૂ કરવામાં આવે છે કે કસ્તુરીલાલના કેસના નિર્ણય પાછળનું કારણ સંપૂર્ણપણે અતાર્કિક છે, કારણ કે તેમાં બંધારણપૂર્વ નિયમને ભૂલથી અપનાવવામાં આવ્યો હતો અને કાયદેસરની સત્તાને સર્વભૌમ સત્તા સાથે સમાન માનવામાં આવી હતી. કાયદેસરની સત્તાને અનુરૂપ અધિકારીની રક્ષા માત્ર સદ્ભાવપૂર્વક સત્તાના ઉપયોગ માટે ઉપલબ્ધ હતી, પરંતુ તેની દુરુપયોગ અથવા અયોગ્ય ઉપયોગ માટે નહોતી. કસ્તુરીલાલનો કેસ ન્યાયશાસ્ત્રીઓ દ્વારા વ્યાપક રીતે ટીકા પામ્યો છે, કારણ કે તે અમાન્ય કસોટીના અયોગ્ય અમલીકરણનું સ્પષ્ટ ઉદાહરણ છે.

●દુર્ભાવનાપૂર્ણ ફરિયાદ પક્ષ:

૩૦ મહારાજા બોઝ વિ. ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલ [એ.આઈ.આર. ૧૯૫૨ કેલ. ૨૪૨], આ નુકસાનભરપાઈ માટે ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલ વિરુદ્ધ લાવવામાં આવેલ ગેરકાયદેસર ધરપકડ અને દુર્ભાવનાપૂર્ણ ફોજદારી કાર્યવાહીનો કેસ છે. આ કેસમાં વાદી પ્રતિવાદીઓની રેલવે દ્વારા હાવડાથી પટણા જઈ રહ્યો હતો. ૩ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૪ના રોજ, તે હાવડા ખાતે ૫ અપ પંજાબ મેલના ઇન્ટરકલાસ ડબ્બામાં ચઢ્યો હતો. જમીએ લગભગ રાત્રે ૧ વાગ્યે, જ્યારે ઉક્ત ટ્રેન આસનસોલ રેલવે સ્ટેશન પર ઉભી રહી, ત્યારે ૩ ભારતીય સૈનિકોએ બળજબરીથી વાદીની બેઠક કબજે કરી. વાદીએ તેનો વિરોધ કર્યો અને રેલવેના બે કર્મચારીઓને આ બાબત જણાવી. પરંતુ તેમણે આ મામલે કોઈ પગલાં લીધાં નહોતાં. જ્યારે ટ્રેન આગળ ચાલવા લાગી, ત્યારે સૈનિકોએ વાદીને હિંસાની ધમકી આપી. પોતાની વ્યક્તિગત સુરક્ષાના ભયથી તેણે ઇમરજન્સી ચેઇન ખેંચી અને ટ્રેન ઉભી કરાવી. પ્રતિવાદીના સેવકો, જેઓને વાદીએ અગાઉ ફરિયાદ કરી હતી, ત્યાં પહોંચ્યા અને કેટલીક પૂછપરછ કરી તથા સૈનિકોને જગ્યા ખાલી કરવા જણાવ્યું. આવી વાતચીત ચાલી રહી હતી ત્યારે ફરજ પરનો આસિસ્ટન્ટ સ્ટેશન માસ્ટર દોડી ડબ્બામાં આવ્યો અને ચેઇન ખેંચવા બદલ વાદી પર આક્ષેપ કર્યો, ગંદી ભાષાનો ઉપયોગ કરીને તેને ગાળો આપી અને તેની પર ગંભીર મારપીટ કરી. વધુ કોઈ સમજાવટ સાંભળ્યા વિના, વાદીને ડબ્બામાંથી ઘસડી કાઢવામાં આવ્યો, ખોટા આરોપો હેઠળ રેલવે પોલીસની કસ્ટડીમાં સોંપવામાં આવ્યો અને ત્યાં અટકાયતમાં રાખવામાં આવ્યો. એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે વાદી એક પ્રસિદ્ધ નૃત્યકાર હતો અને રેડ ક્રોસની સહાયાર્થે પટણામાં યોજાનાર નૃત્ય

કાર્યક્રમમાં ભાગ લેવા જઈ રહ્યો હતો. પરંતુ વાદીએ પોતાનું નામ અને ઓળખ જાહેર ન કરતાં રેલવેના સેવકે તેની ધરપકડ કરી. વાદીનો મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા કેસ ચલાવવામાં આવ્યો અને અંતે ૨૪ જુલાઈ, ૧૯૪૪ના રોજ તેને નિર્દોષ છૂટકારો આપવામાં આવ્યો તથા વ્યક્તિગત બોન્ડ પર મુક્ત કરવામાં આવ્યો. વાદીએ પરોક્ષ જવાબદારીના આધાર પર નુકસાનભરપાઈનો દાવો કર્યો. પ્રતિવાદી તરફથી એવી દલીલ કરવામાં આવી કે જ્યાં સુધી રેલવેના સેવકનો સવાલ છે, તેણે રેલવે અધિનિયમ હેઠળની સત્તાઓનો સદભાવપૂર્વક ઉપયોગ કરતાં કાર્ય કર્યું હતું. તેથી, રાજ્ય વિરુદ્ધ કોઈ દાવો ચલાવી શકાય નહિ. આ કેસમાં પ્રશ્નો એ હતા કે શું દાવો ચલાવાપાત્ર છે? શું વાદી સામે દુર્ભાવનાપૂર્વક અને ચુકિતસંગત તથા સંભાવ્ય કારણ વિના કાર્યવાહી કરવામાં આવી હતી? શું તેની ગેરકાયદેસર ધરપકડ કરવામાં આવી હતી? અને જો કોઈ હોય તો, વાદીને એવું કયું નુકસાન થયું જેના માટે પ્રતિવાદી જવાબદાર હતો. અદાલતે ઠરાવ્યું કે સંદેશાવ્યવહાર માટેની ચેઇન ખેંચવા માટે વાદી પાસે કોઈ પૂરતું કારણ ન હતું. પ્રતિવાદીના સેવકે વાદીએ પોતાનું નામ અને સરનામું જાહેર ન કરતાં તેને પોલીસને સોંપવામાં યોગ્યતા દાખવી હતી. અદાલતે આ પણ ઠરાવ્યું કે પ્રતિવાદીના સેવકોને વાદીના દોષ વિષે પ્રામાણિક અને ચુકિતસંગત વિશ્વાસ હતો અને તેથી દુર્ભાવનાનો અભાવ સાબિત થયો. દાવો નામંજૂર કરવામાં આવ્યો અને કર્મચારીના કૃત્ય માટે રાજ્યને જવાબદાર ઠેરવવામાં આવ્યું નહિ. ઉપરોક્ત નિર્ણય રાજ્યના સેવકને કાયદેસરની મુક્તિના આધારે રક્ષણ આપે છે. સ્પષ્ટ છે કે રેલવે વિભાગના કર્મચારીએ અપકૃત્ય કર્યું હતું. આ કેસમાં લાભના સિદ્ધાંતના અમલથી એ દર્શાયું

કે ન્યાયતંત્ર પણ રાજ્ય પ્રત્યે બહુ સહનશીલ હતું અને અસરગ્રસ્ત સામાન્ય વ્યક્તિને કોઈ ઉપચાર વિના છોડી દેવાઈ હતી. સ્ટેટ ઓફ એમ.પી. વિ. દત્તમલ [એ.આઈ.આર. ૧૯૬૭ એમ.પી. ૨૪૬] માં, ૨૧ જુલાઈ ૧૯૫૪ના રોજ દંગા પર કાબૂ મેળવવા માટે પોલીસ ફાયરિંગ દરમિયાન રામચંદ્ર નામના વ્યક્તિનું મોત થયું હતું. ઘટનાના દિવસે ઈન્ડોરના મુખ્ય માર્ગ પર વિદ્યાર્થીઓનું આંદોલન ચાલી રહ્યું હતું. જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટે ફાયરિંગ કરવાનો આદેશ આપ્યો. તે સમયે રામચંદ્ર અને તેનો પૌત્ર દુકાન બંધ કરીને કારમાં પોતાના ઘરની નજીક આવી રહ્યા હતા. ગોળીઓમાંથી એક કારને ભેદીને રામચંદ્રના શરીરમાં પ્રવેશી ગઈ અને પરિણામે તેનું મૃત્યુ થયું. કાયદેસરના વારસદારો દ્વારા આ ગેરકાયદેસર ગોળીબાર માટે નુકસાનભરપાઈનો દાવો કરવામાં આવ્યો. નીચલી અદાલતે પોલીસની બેદરકારીભરેલી કૃત્ય માટે નુકસાનભરપાઈનો આદેશ કર્યો. આ આદેશને રાજ્ય દ્વારા પડકારવામાં આવ્યો. અપીલી અદાલતે નીચલી અદાલતનો આદેશ પલટાવી દીધો અને ઠરાવ્યું કે દંગા ઉપર નિયંત્રણ મેળવવા માટે પોલીસ ફાયરિંગ દ્વારા કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાનું કાર્ય રાજ્યના સાર્વભૌમ કાર્યોમાં આવે છે. તેથી, જવાબદારી ઊભી થતી નથી. તેથી ભારતીય કાયદામાં કોઈ ઉપચાર ઉપલબ્ધ નથી, કારણ કે ફેડરલ કલેમ્સ એક્ટ અને ક્રાઉન પ્રોસીડિંગ્સ એક્ટ જેવી રાજ્યની પરોક્ષ જવાબદારી સાથે વ્યવહાર કરતી કોઈ સંહિતાબદ્ધ કાયદા વ્યવસ્થા નથી. નિર્દોષ વેપારીને ગોળી મારીને મોતને ઘાટ ઉતારવામાં આવ્યો, જેનાથી સંવિધાન દ્વારા ખાતરી આપેલા જીવનના અધિકારને જોખમમાં મૂકવામાં આવ્યો, તે અયોગ્ય છે. અદાલતે પોલીસ અધિકારીની બેદરકારીથી

થયેલ નુકસાનને પણ ધ્યાનમાં લીધું નહોતું. નુકસાનભરપાઈ નકારાતા નિર્દોષ પરિવાર પર આર્થિક તાણ આવ્યું.

●કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવી:

૩૧ સ્ટેટ ઓફ ઓરિસ્સા વિ. પદ્મલોચન [એ.આઈ.આર. ૧૯૭૫ ઓરી. ૪૧] માં, ઓરિસ્સા મિલિટરી પોલીસે પોતાની માંગણીઓ દબાણપૂર્વક મનાવવા જિલ્લા અદાલત સમક્ષ ભેગી થયેલી ભીડ પર લાઠીચાર્જ કર્યો હતો. એવું જણાવાયું હતું કે મેજિસ્ટ્રેટ અથવા અન્ય પોલીસ સત્તાધિકારીઓના કોઈપણ આદેશ વિના પોલીસ કર્મચારીઓએ ભીડના સભ્યો પર હુમલો કર્યો, જેના પરિણામે વાદીને ઈજાઓ પહોંચી હતી. તેણે પોતાની થયેલી ઈજાઓ બદલ રાજ્ય સામે વળતરની દાવો અરજી દાખલ કરી હતી. નીચલી અદાલતે દાવેદારના પક્ષમાં નિર્ણય આપ્યો, પરંતુ અપીલમાં વડી અદાલતે દર્શાવ્યું કે પોલીસ કર્મચારીઓએ સત્તા વિના પોતાની ફરજો બજાવતાં અતિરેક કર્યો હતો અને તેથી તે ગેરકાયદેસર કૃત્ય સોંપવામાં આવેલી સાર્વભૌમ ફરજના પરિધિમાંથી બહાર નીકળતું નથી, અને એવો નિષ્કર્ષ આપ્યો કે ગેરકાયદેસર ભીડને વિખેરતી વખતે પોલીસ દ્વારા વાદીને પહોંચાડવામાં આવેલી ઈજાઓ રાજ્યની સાર્વભૌમ ફરજના અમલમાં પહોંચાડવામાં આવી હતી. તે જ રીતે સ્ટેટ ઓફ એમ.પી. વિ. ચિરોંજી લાલ [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૧ એમ.પી. ૬૫] માં, પોલીસે સરઘસનું નિયંત્રણ કરતી વખતે લાઠીચાર્જ કર્યો અને પ્રતિવાદીની મિલ્કતને નુકસાન પહોંચાડ્યું

હતું, તો રાજ્ય સરકાર તે ગુકસાન માટે જવાબદાર બનશે નહીં. સરઘસોનું નિયંત્રણ રાખવાની રાજ્યની ફરજ પોલીસ અધિનિયમ, ૧૮૬૧ ની કલમ ૩૦ દ્વારા પોલીસને સોંપવામાં આવી છે અને કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાની, જેમાં હુલ્લડો દમન કરવાની ફરજ પણ સમાવેશ પામે છે, તે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૭૩ ની કલમ ૧૪ દ્વારા નિર્દિષ્ટ સત્તાધિકારીઓને સોંપવામાં આવી છે. આવી ફરજો ખાનગી વ્યક્તિઓ દ્વારા બજાવી શકાતી નથી. તે સત્તાઓ રાજ્ય અથવા તેના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા રાજ્યની “સાર્વભૌમ ફરજો” તરીકે અમલમાં મૂકી શકાય તેવી છે.

●મહેસૂલની વસૂલાત:

૩૨ મહેસૂલ વસૂલાત વગેરે જેવી રાજ્યની સાર્વભૌમ પ્રવૃત્તિઓના ક્ષેત્રમાં કોઈ જાહેર અધિકારીએ પોતાની કાયદેસરની ફરજો બજાવવાના દાવામાં કરેલ કોઈ અયોગ્ય કૃત્ય માટે રાજ્ય જવાબદાર નથી. કુપ્પના ચેટ્ટી એન્ડ કો. વિ. કલેક્ટર ઓફ અનંતપુર [એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એ.પી. ૪૫૭] માં તહસીલદારે મદ્રાસ રેવન્યુ રિકવરી એક્ટ હેઠળ ચલ માલમત્તા ખોટી રીતે જપ્ત કરી હતી અને તેથી વાદીઓને નોંધપાત્ર ગુકસાન થયું હતું. અદાલતે ઠરાવ્યું કે મહેસૂલની વસૂલાત સાર્વભૌમ અથવા સંપૂર્ણપણે રાજ્યકીય પ્રવૃત્તિ હોવાથી, આવી પ્રવૃત્તિ દરમિયાન સરકારી કર્મચારી દ્વારા પોતાની કાયદેસરની ફરજોના ભંગથી કરાયેલ કોઈ અપકૃત્ય માટે રાજ્ય જવાબદાર નથી. આ દૃષ્ટિ સ્ટેટ ઓફ આંધ્ર પ્રદેશ વિ.

અંકન્ના [એ.આઈ.આર. ૧૯૬૭ એ.પી. ૪૧] માં પણ યથાવત્ રાખવામાં આવી હતી, જ્યાં મહેસૂલ અધિકારીઓએ ગેરકાયદેસર અને ક્ષેષપૂર્વક રેવન્યુ રિકવરી એક્ટ હેઠળ જમીન મહેસૂલ વસૂલ કરવા માટે વાદીની બળદગાડી અટકાયત હેઠળ રાખી હતી. અદાલતે ઠરાવ્યું કે જમીન મહેસૂલની વસૂલાત સાર્વભૌમ ફરજ છે અને જ્યારે આપું કૃત્ય કોઈ અધિનિયમ હેઠળ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેના સેવકોના ક્ષેષપૂર્વકના કૃત્ય માટે રાજ્ય જવાબદાર નથી. પૂર્વ-સંવિધાનિક કાળમાં, આબકારી કર લગાવવાનો અને વસૂલવાનો વિષય સંબંધિત વાદીને પરવાનો આપવા સત્તાધિકારીઓએ ઇનકાર કરેલો કૃત્ય [નોબિન ચૂંદર ડે વિરુદ્ધ સેક્ટેરી ઓફ સ્ટેટ (૧૮૭૬) આઈ.એલ.આર. ૧ કલ. ૧૨] સાર્વભૌમ ફરજ તરીકે ગણાયો હતો. ચિટ્ટાગોંગના કલેક્ટરે એક તાલુકાના વેચાણની વધેલી આવક વાસ્તવિક માલિકને નહીં પરંતુ અન્ય વ્યક્તિને ચૂકવી હતી તેવા ખોટા કૃત્ય માટે પણ રાજ્યને જવાબદારીમાંથી મુક્ત રાખવામાં આવ્યું હતું [સેક્ટેરી ઓફ સ્ટેટ વિરુદ્ધ રામનાથ ભટ્ટા, એ.આઈ.આર. ૧૯૩૪ કલ. ૧૨૮].

૩૩ આંધ્ર પ્રદેશ વડી અદાલતે અન્ય એક નિર્ણયમાં [વેંકટરામાદાસ વિ. લચ્ચન્ના, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૬ એ.પી. ૨૭૭] પણ એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે પ્રતિવાદી પર બાકી રહેલી આવકની વસૂલાત માટે જાહેર અધિકારીએ (ગામના મુખ્ય મુનસિફે) કરેલ મિલ્કતની ગેરકાયદેસર જમી માટે સરકાર જવાબદાર નથી (પછી તે મિલ્કત સરકાર દ્વારા હરાજીમા વેચવામાં આવી હતી).

● વોર્સની અદાલતોના કૃત્યો:

૩૪ સામાન્ય રીતે વોર્સની અદાલતોના કૃત્યોને રાજ્યના સર્વભૌમ કાર્ય તરીકે માનવામાં આવે છે. તેથી, વોર્સની અદાલતમાં કોઈ દોષ હોય ત્યારે રાજ્ય જવાબદારીથી મુક્ત રહે છે. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ વિ. શ્રીગોબિન્દા [એ.આઈ.આર. ૧૯૩૨ કેસ. ૮૩૪] માં વાદીની મિલ્કત વોર્સની અદાલતના સંચાલનમાંથી મુક્ત કરવામાં આવી હતી અને ફરિયાદ એવી હતી કે વોર્સની અદાલતે નિયુક્ત કરેલ વ્યવસ્થાપકે તમામ રકમ જહેમતપૂર્વક વસૂલ કરવાની પોતાની ફરજ બજાવી નહોતી. તેણે વસૂલ કરેલી કેટલીક રકમનો હિસાબ પણ વોર્સની અદાલતને આપ્યો નહોતો. આ એવો કેસ નથી જેમાં વાદી સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ અથવા ભારતની આવકને જવાબદાર ઠેરવી શકે.

● ન્યાયના વહીવટ બાબતે:

૩૫ રાજ્યના સર્વભૌમ સત્તાના પ્રયોગરૂપ કાર્યોમાંનું એક કાર્ય એ છે કે તેની જાણમાં આવેલા ગુનાઓની નોંધ લેવી અને એવા વ્યક્તિઓનો કાયદા અનુસાર વિચારણાનો આદેશ કરવો. જો ન્યાયના વહીવટનું નિર્વહન કરતા વ્યક્તિઓને દોષિત ગણવામાં આવે, તો ન્યાયિક કાર્યોની પ્રણાલીનું યોગ્ય રીતે સંચાલન થઈ શકતું નથી. તેથી, તેમને ન્યાયિક અધિકારીઓ સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૧૯૬૦ દ્વારા કાયદેસર રક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. આ રક્ષણ તે વ્યક્તિને ઉપલબ્ધ છે જેના કૃત્યોને ન્યાયિક અધિકારી તરીકેની તેની ન્યાયિક ક્ષમતામાં કરાયેલા

માનવામાં આવી શકે. સરકારી સેવકમાં ‘ન્યાયિક’ તેમજ ‘કારોબારી’ એમ બન્ને સત્તાઓ ન્યસ્ત હોઈ શકે. તે ફક્ત ત્યારે જ જવાબદારીમાંથી મુક્ત છે જ્યારે તે ન્યાયના વહીવટની અદાલતોમાં “ન્યાયિક કૃત્યો” બજાવી રહ્યો હોય. પરંતુ જો તેણે પોતાની કારોબારી ક્ષમતામાં કામ કરતાં ખોટી કેદનો અપકૃત્ય કર્યો હોય, તો તે સર્વભૌમ મુક્તિનો દાવો કરી શકતો નથી. ૩૬ માતા પ્રસાદ વિ. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ [[એ.આઈ.આર. ૧૯૩૧ અવધ. ૨૯], માં વાદીને ડાફ્ટીના ગુનામાં દોષિત ઠરાવીને સાડા ચાર વર્ષ માટે કેદની સજા ફટકારવામાં આવી હતી. તેને રૂપિયા ૫૦૦/- નો દંડ પણ ભરવાનો હતો. પરંતુ સારા વર્તનને કારણે તે અઢી વર્ષ પછી મુક્ત કરવામાં આવ્યો. વાદીએ તેના અધિકારીઓ દ્વારા થયેલા ખોટા દોષારોપણ બદલ સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ સામે હર્જાનાનો દાવો કર્યો. અદાલતે ઠરાવ્યું કે સક્ષમ અદાલત દ્વારા આરોપિત અને તે ગુના માટે દંડિત કરાયેલ વ્યક્તિ રાજ્ય દ્વારા તેની સર્વભૌમ સત્તાના પ્રયોગરૂપ કરાયેલ કૃત્ય બાબતે હર્જાનાની માંગણી માટે કાઉન્સિલમાં ભારતના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ સામે દાવો કરવાની હકદાર નથી. એ જ રીતે, સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ વિ. સુખદેવ [(૧૮૯૯) ૨૧ ઓલ. ૩૪૧] માં મેજિસ્ટ્રેટે પોતાની અધિકૃત ક્ષમતામાં, વાદીના પુત્ર પર લાદવામાં આવેલ દંડની વસૂલાત સંતોષવા માટે વાદીની કેટલીક મિલ્કત જપ્ત કરવાનો આદેશ કર્યો હતો. વાદીએ મિલ્કત પુનઃપ્રાપ્તિ માટે કરેલા દાવામાં અદાલતે ઠરાવ્યું કે અદાલત દ્વારા કરાયેલ મિલ્કતની જમી માટે સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ જવાબદાર નહોતો. મહા નિર્બાની વિ. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ [એ.આઈ.આર. ૧૯૨૨ ઓલ. ૨૭૦૫] માં ફોજદારી અદાલતના અધ્યક્ષ અધિકારીએ વાદીએ પોલીસ અધિકારીને સોંપેલા કેટલાક

આભૂષણો વાદીને નહીં પરંતુ મૂળ માલિકને પરત આપવાનો આદેશ કર્યો હતો. વાદી દ્વારા કરાયેલા દાવામાં અદાલતે એવો મત વ્યક્ત કર્યો કે અદાલતના ખોટા આદેશથી થયેલ નુકસાન માટે રાજ્ય જવાબદાર નથી. રાજ્યની બિનજવાબદારી ફક્ત ત્યારે જ માન્ય થઈ શકે જ્યારે કોઈ અધિકારી પોતાની ન્યાયિક ક્ષમતામાં કાર્યરત હોય ત્યારે તેના કારણે કોઈ વ્યક્તિને નુકસાન થયું હોય. આ જ આધાર પર ન્યાયિક અધિકારી દ્વારા જારી કરાયેલા ખોટા વોરંટ માટે રાજ્યને જવાબદાર ન ગણવામાં આવ્યું, કારણ કે ન્યાયિક કૃત્ય સર્વભૌમ સત્તાઓની શ્રેણીમાં આવે છે.

● વિધાનાત્મક સંરક્ષણ હેઠળ રાજ્યની બિનજવાબદારી:

૩૬ હવે અપકૃત્યના કાયદા હેઠળ રાજ્યની જવાબદારી અને મુક્તિનો વ્યાપ સત્તાના સ્વરૂપ અને તેના પ્રયોગ કરવાની રીત પર આધારિત છે. ભારતનું સંવિધાન ન્યાયિક પુનર્વિલોકનને આધીન રહી વિધાનિક સર્વોચ્ચતા પ્રદાન કરે છે. સંસદ સંવિધાનની મૂળભૂત રચનાનો ભંગ કર્યા વિના, સંવિધાનિક જોગવાઈઓ દ્વારા અધિકૃત કોઈપણ વિષય કે મુદ્દા પર કાયદેસર બનાવવામાં સ્વતંત્ર છે. તે જ રીતે, કારોબારી તંત્ર પણ કાયદા મારફતે કાર્યવાહી અમલમાં મૂકવા માટે સ્વતંત્ર છે. આથી, વિધાનમંડળ તેની બેદરકારીને કારણે ખરાબ કાયદો બનાવી શકે અથવા મૂળભૂત હકોના પાલનમાં થયેલી નિષ્ફળતા અથવા જાહેર નીતિને કારણે કાયદો દૂષિત થઈ શકે. આવી પરિસ્થિતિઓમાં, કાયદો બનાવવામાં થયેલી બેદરકારી માટે અસરગ્રસ્ત વ્યક્તિ કાયદાની અદાલતનો

આશરો લઈ શકતી નથી. વિધાનમંડળ તેને જાહેર હિતના આધારે ન્યાયસંગત ઠેરવી શકે છે અને કારોબારી તંત્ર પણ એ જ આધારે તેને સમર્થન આપી શકે છે. આથી, રાજ્યના કાર્યના સુચારુ સંચાલન માટે કાયદેસરની જોગવાઈઓ તેના કૃત્યોનું સંરક્ષણ કરે છે. ભલે તે સર્વભૌમત્વની આધુનિક કલ્પના સાથે વિરુદ્ધ હોય, રાજ્યને અપકૃત્યો બાબતે જવાબ આપવો ન જોઈએ. પરંતુ એવું સ્વીકાર્ય નથી કે અસરગ્રસ્ત સામાન્ય માણસને કોઈ ઉપચાર વિના છોડી દેવામાં આવે. જ્યારે વિધાનાત્મક અથવા કારોબારી કાર્યવાહીથી અનીયાય થાય ત્યારે સામાજિક ન્યાય આપવાનું કાર્ય ન્યાયતંત્ર પર છોડવામાં આવે છે. આવા કેસોમાં અધિકારીઓને વ્યક્તિગત રીતે અપકૃત્યો માટે જવાબદાર ઠેરવવામાં આવે છે. એવી પરિસ્થિતિમાં પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે જ્યારે રાજ્ય સાથે સંકળાયેલા અધિકારીઓને જવાબદાર બનાવવામાં આવે છે ત્યારે રાજ્યને જવાબદારીમાંથી મુક્ત કેમ રાખવામાં આવે છે? આ અધ્યાયને વધુ સારી રીતે સમજવા માટે નીચે કેટલીક કાયદેસરની જોગવાઈઓ દર્શાવવામાં આવે છે, જે રાજ્યને દાવાઓથી સુરક્ષિત રાખે છે. આ જોગવાઈઓ સદ્ભાવનાપૂર્વક કરાયેલી કાર્યવાહી માટે રાજ્યનું રક્ષણ કરે છે. નીચે વિવિધ કાયદાઓમાં આપવામાં આવેલી એવી સંરક્ષણ જોગવાઈઓ છે, જે રાજ્યને જવાબદારીમાંથી મુક્ત રાખે છે.

૧. માહિતી પ્રૌદ્યોગિકી અધિનિયમ, ૨૦૦૦

માહિતી પ્રૌદ્યોગિકી અધિનિયમ, ૨૦૦૦ ની કલમ ૩૪ આ પ્રમાણે વાંચે છે: આ અધિનિયમ અથવા તેના હેઠળ બનાવવામાં આવેલા કોઈપણ નિયમ, વિનિયમ અથવા આદેશના અનુસરણમાં સદ્ભાવનાપૂર્વક કરવામાં આવેલી અથવા કરવામાં આવવાની ઇચ્છિત કોઈપણ બાબત માટે કેન્દ્રીય સરકાર, નિયામક અથવા તેના વતી કાર્યરત કોઈપણ વ્યક્તિ, અધ્યક્ષ અધિકારી, નિર્ણયકારી અધિકારીઓ અને સાયબર અપીલીય ટ્રિબ્યુનલના સ્ટાફ વિરુદ્ધ કોઈ દાવો, ફોજદારી કાર્યવાહી અથવા કાનૂની કાર્યવાહી ચલાવી શકાશે નહીં.

૨. ઔષધિઓ અને પ્રસાધનો અધિનિયમ, ૧૯૪૦:

ઔષધિઓ અને પ્રસાધનો અધિનિયમ, ૧૯૪૦ ની કલમ ૩૭, ૪૧ આ મુજબ વાંચાય છે કે “આ અધિનિયમ હેઠળ સદ્ભાવે કરવામાં આવેલ અથવા કરવામાં આવવાનો ઇરાદો રાખવામાં આવેલ કોઈપણ કાર્ય બાબતે કોઈપણ વ્યક્તિ વિરુદ્ધ કોઈ દાવો, ફરિયાદ ચલાવવાની કાર્યવાહી અથવા અન્ય કાનૂની કાર્યવાહી જાળવી શકાશે નહીં”.

૩. ચિટ ઇન્ડ્સ અધિનિયમ, ૧૯૮૨

ચિટ ઇન્ડ્સ અધિનિયમ, ૧૯૮૨ ની કલમ ૮૮ (અધિનિયમ ૧૯૪૦ નો અધિનિયમ ૨૩) આ મુજબ છે: “આ અધિનિયમ અથવા તે હેઠળ બનાવવામાં આવેલા નિયમોના અનુસરણમાં, સદ્ભાવે કરવામાં આવેલ અથવા કરવામાં

આવવાનો આશય રાખવામાં આવેલ કોઈ પણ કૃત્ય સંબંધે, રાજ્ય સરકાર, નોંધણી અધિકારી અથવા રાજ્ય સરકારના અન્ય અધિકારીઓ, રિઝર્વ બેંક અથવા તેના કોઈ પણ અધિકારી, જે આ અધિનિયમ હેઠળ કોઈ સત્તાનો ઉપયોગ કરે છે અથવા કોઈ ફરજ બજાવે છે, તેમના વિરુદ્ધ કોઈ દાવો, ફોજદારી કાર્યવાહી અથવા અન્ય કાનૂની કાર્યવાહી ચલાવવામાં આવશે નહીં.”

૪. ઉપભોક્તા સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૧૯૮૬

ઉપભોક્તા સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૧૯૮૬ ની કલમ ૨૮ (અધિનિયમ ૧૯૮૬ નો ૬૮) મુજબ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે: જિલ્લા ફોરમના સભ્યો, અથવા રાજ્ય આયોગ અથવા રાષ્ટ્રીય આયોગ, અથવા જિલ્લા ફોરમ, રાજ્ય આયોગ અથવા રાષ્ટ્રીય આયોગના નિર્દેશ હેઠળ કાર્ય કરનાર કોઈ અધિકારી અથવા વ્યક્તિ, અથવા તે દ્વારા કરવામાં આવેલ કોઈ આદેશનો અમલ કરનાર કોઈ અધિકારી અથવા વ્યક્તિ સામે, અથવા આવા સભ્ય, અધિકારી અથવા વ્યક્તિએ આ અધિનિયમ હેઠળ અથવા તેના હેઠળ બનાવવામાં આવેલા કોઈ નિયમ અથવા આદેશ હેઠળ સદ્ભાવનાપૂર્વક કરેલી અથવા કરવાની મનશા ધરાવેલી કોઈ બાબત અંગે, કોઈ દાવો, ફોજદારી કાર્યવાહી અથવા અન્ય કાનૂની કાર્યવાહી ચલાવી શકાશે નહીં.

૫. વીમા (નિયમન અને વિકાસ પ્રાધિકરણ) અધિનિયમ, ૧૯૯૯

વીમા (નિયમન અને વિકાસ) અધિનિયમ, ૧૯૯૯ (૧૯૯૧નો અધિનિયમ ૪૧) ની કલમ ૨૨ આ પ્રમાણે વાંચાય છે કે “આ અધિનિયમ હેઠળ અથવા તેના હેઠળ બનાવવામાં આવેલા નિયમો અથવા વિનિયમો હેઠળ સદભાવથી કરવામાં આવેલ અથવા કરવામાં આવવાનો ઇરાદો ધરાવતા કોઈપણ કાર્ય બાબતે કેન્દ્ર સરકાર અથવા કેન્દ્ર સરકારના કોઈ અધિકારી અથવા પ્રાધિકરણના કોઈ સભ્ય, અધિકારી અથવા અન્ય કર્મચારી વિરુદ્ધ કોઈ દાવો, ફોજદારી કાર્યવાહી અથવા અન્ય કાનૂની કાર્યવાહી ચાલશે નહીં”.

૬. માદક દ્રવ્યો અને મનઃપ્રભાવક પદાર્થો અધિનિયમ, ૧૯૮૫

માદક દ્રવ્યો અને મનઃપ્રભાવક પદાર્થો અધિનિયમ, ૧૯૮૫ (અધિનિયમ ૧૯૮૫ નો ૬૧) ની કલમ ૬૯ માં આ મુજબ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે “આ અધિનિયમ હેઠળ અથવા તેના અધિન કોઈ નિયમ કે આદેશ હેઠળ સદ્ભાવપૂર્વક કરાયેલ અથવા કરવાનું અભિપ્રેત હોય તેવી કોઈ બાબત માટે કેન્દ્ર સરકાર અથવા રાજ્ય સરકાર અથવા કેન્દ્ર સરકારના કોઈ અધિકારી અથવા રાજ્ય સરકારના કોઈ અધિકારી અથવા આ અધિનિયમ હેઠળ કોઈ સત્તાનો ઉપયોગ કરનાર અથવા કોઈ કાર્યનું નિર્વહ કરનાર અથવા કોઈ ફરજ બજાવનાર કોઈપણ વ્યક્તિ વિરુદ્ધ કોઈ દીવાની દાવો, ફોજદારી કાર્યવાહી અથવા અન્ય કાનૂની કાર્યવાહી ચલાવી શકાશે નહીં.”

૭. માનવ અધિકારોના સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૧૯૯૩

માનવ અધિકારોના સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૧૯૮૩ની કલમ ૩૮માં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે “આ અધિનિયમ અથવા તે હેઠળ બનાવવામાં આવેલા કોઈપણ નિયમો અથવા કોઈપણ આદેશના અનુસરણમાં સદ્ભાવનાથી કરાયેલ અથવા કરવામાં આવવાનો આશય ધરાવતું કોઈપણ કાર્ય બાબતે, અથવા કેન્દ્રીય સરકાર, રાજ્ય સરકાર, આયોગ અથવા રાજ્ય આયોગ દ્વારા અથવા તેમના અધિકાર હેઠળ કોઈપણ અહેવાલ, પત્ર અથવા કાર્યવાહીના પ્રકાશન બાબતે, કેન્દ્રીય સરકાર, રાજ્ય સરકાર અથવા તેમના કોઈપણ સભ્ય વિરુદ્ધ અથવા કેન્દ્રીય સરકાર, રાજ્ય સરકાર, આયોગ અથવા રાજ્ય આયોગના નિર્દેશ હેઠળ કાર્યરત કોઈપણ વ્યક્તિ વિરુદ્ધ કોઈ દાવો અથવા અન્ય કાનૂની કાર્યવાહી ચલાવી શકાશે નહીં”.

૮. દીવાની પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૦૮

દીવાની પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૦૮ (અધિનિયમ ૫ માંથી ૧૯૦૮) ની કલમ ૮૦ એ જોગવાઈ કરે છે કે લેખિત નોટિસ આપવામાં આવ્યા પછી બે મહિનાની મુદત પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી સરકાર વિરુદ્ધ કોઈ દાવો દાખલ કરી શકાતો નથી. દીવાની પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૦૮ ની કલમ ૮૨ મુજબ, જ્યારે ભારત સંઘ અથવા કોઈ રાજ્ય વિરુદ્ધ હુકમનામું પસાર કરવામાં આવે, ત્યારે આવા હુકમનામાની તારીખથી ત્રણ મહિનાની અવધિ સુધી તે અતૂટ રહે નહીં ત્યાં સુધી તેનું અમલીકરણ કરી શકાશે નહીં. મર્યાદા અધિનિયમ, ૧૯૬૩ નો અનુચ્છેદ ૧૧૨

મુજબ, કેન્દ્રીય સરકાર અથવા કોઈ રાજ્ય સરકાર દ્વારા અથવા તેમની તરફથી કોઈપણ દાવો ૩૦ વર્ષની અવધિની અંદર દાખલ કરી શકાય છે.

૯. મોનોપોલીઝ એન્ડ રિસ્ટ્રિક્ટિવ ટ્રેડ પ્રેક્ટિસિસ અધિનિયમ ૧૯૬૯

મોનોપોલીઝ એન્ડ રિસ્ટ્રિક્ટિવ ટ્રેડ પ્રેક્ટિસિસ અધિનિયમ ૧૯૬૯૪૮ ની કલમ ૩ કહે છે કે, કેન્દ્ર સરકાર [અધિસૂચના દ્વારા] અન્યથા નિર્દેશ ન કરે ત્યાં સુધી, આ અધિનિયમ અમુક કેસોમાં લાગુ પડશે નહીં.

(એ) સરકાર કંપનીની માલિકીની અથવા તેના નિયંત્રણ હેઠળનું કોઈપણ ઉપક્રમ,

(બી) સરકારની માલિકીની અથવા તેના નિયંત્રણ હેઠળની કોઈપણ સંસ્થા,

(સી) કોઈ કેન્દ્રીય, પ્રાંતીય અથવા રાજ્ય અધિનિયમ દ્વારા અથવા તેના હેઠળ સ્થાપિત નિગમ (કંપની ન હોય તેવું)ની માલિકીની અથવા તેના નિયંત્રણ હેઠળની કોઈપણ સંસ્થા,

(ડી) કામદાર અથવા કર્મચારી તરીકે પોતાની વાજબી સુરક્ષા માટે રચાયેલ કોઈ પણ મજૂર સંઘ અથવા કામદારો અથવા કર્મચારીઓનું અન્ય સંઘ,

(ઈ) કોઈપણ એવો ઉપક્રમ, જે કોઈ ઉદ્યોગમાં સંકળાયેલ હોય અને જેના સંચાલનનો કબજો તે સમયે અમલમાં રહેલા કોઈપણ કાયદા હેઠળ કેન્દ્ર

સરકાર દ્વારા અપાયેલા કોઈપણ અધિકૃતકરણના અનુસંધાને કોઈપણ વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિઓના મંડળ દ્વારા લેવામાં આવ્યો હોય,

(એફ) સહકારી મંડળીઓ સંબંધિત કોઈ કેન્દ્રીય, પ્રાંતીય અથવા રાજ્ય અધિનિયમ હેઠળ રચાયેલ અને નોંધાયેલ સહકારી મંડળીની માલિકીની કોઈપણ સંસ્થા,

(જી) કોઈપણ નાણાકીય સંસ્થા.

અ) નીચે જણાવેલ પરિસ્થિતિઓમાં આ અધિનિયમ લાગુ પડતો નથી:

સરકાર અથવા સરકારી કંપનીઓની માલિકીની અથવા તેમના નિયંત્રણ હેઠળની એવી સંસ્થાઓ, જે સ્થિતિ અનુસાર શસ્ત્રો અને દારૂગોળાના ઉત્પાદન તેમજ રક્ષા સાધનોને અનુસંગી વસ્તુઓ, રક્ષા વિમાન અને યુદ્ધજહાજો, પરમાણુ ઊર્જા, પરમાણુ ઊર્જા (ઉત્પાદન અને ઉપયોગના નિયંત્રણ) આદેશ, ૧૯૫૩ ના અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ ખનિજો, તથા ભારત સરકારના નાણાં મંત્રાલયના ચલણ અને સિક્કા વિભાગ હેઠળની ઔદ્યોગિક એકમોમાં પ્રવૃત્ત હોય.

બ) વર્તમાન સમયમાં અમલમાં રહેલા કોઈપણ કાયદા દ્વારા સ્પષ્ટપણે અધિકૃત કરાયેલ કોઈપણ પ્રતિબંધાત્મક અથવા અન્યાયી વેપાર પ્રથા.

ક) કેન્દ્રીય સરકારની મંજૂરી ધરાવતા કરારથી ઉદ્ભવતી પ્રતિબંધાત્મક વેપાર પ્રથા, અથવા જો કેન્દ્રીય સરકાર આવા કરારની પક્ષકાર હોય.

ઉપરોક્ત ઉપરાંત, કોઈપણ એકાધિપત્યકારી વેપાર પ્રથા, જેને હાલ અમલમાં રહેલા કોઈપણ અધિનિયમ દ્વારા સ્પષ્ટપણે અધિકૃત કરવામાં આવી હોય અથવા જ્યારે તે જરૂરી હોય

૧. દેશની સંરક્ષણ સંબંધિત આવશ્યકતા પૂર્ણ કરવી,
૨. આવશ્યક માલસામાન અને સેવાઓના પુરવઠાનું જાળવણ સુનિશ્ચિત કરે, અથવા
૩. કેન્દ્રીય સરકાર પક્ષકાર હોય તેવા કોઈપણ કરારને અમલમાં મૂકવાનું પણ અધિનિયમના કાર્યક્ષેત્રમાંથી મુક્ત રાખવામાં આવ્યું હતું.

૧૦. સ્પર્ધા અધિનિયમ ૨૦૦૨.

સ્પર્ધા અધિનિયમ ૨૦૦૨ (અધિનિયમ ૧૨નું ૨૦૦૩) ની કલમ ૨(એચ) રાજ્યના સાર્વભૌમ કાર્યો સાથે સંબંધિત સરકારની પ્રવૃત્તિઓ માટે અપવાદની જોગવાઈ કરે છે. અધિનિયમની કલમ ૫૪ કેન્દ્ર સરકારને, સૂચના દ્વારા, કેન્દ્ર સરકાર અથવા રાજ્ય સરકારની તરફથી સાર્વભૌમ કાર્ય બજાવતી કોઈ સંસ્થા પર અધિનિયમની કોઈપણ જોગવાઈનો અમલમાંથી મુક્તિ આપવાનો અધિકાર આપે છે. તેથી, આ બંને કલમોના શબ્દપ્રયોગને સાથે લઈને જોવામાં આવે ત્યારે એક સમસ્યા એ છે કે સાર્વભૌમ કાર્યો સાથે સંબંધિત પ્રવૃત્તિ કરતી સંસ્થાને

મુક્તિ માટે કલમ પઢના બળે કેન્દ્ર સરકારની સ્પષ્ટ સૂચના આવશ્યક છે કે નહીં; અથવા તે તો કલમ ૨(એચ) હેઠળની “સંસ્થા”ના પરિધિમાંથી સ્વયં જ બહાર ગણાશે. જોકે “સાર્વભૌમ કાર્ય” શું છે તે બાબત સ્પર્ધા કાયદાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આયોગ અથવા અદાલતો દ્વારા ક્યારેય સ્પષ્ટ કરવામાં આવી નથી, તેમ છતાં આ શબ્દપ્રયોગનું અર્થઘટન અન્ય કાયદાઓ સંદર્ભે કરવામાં આવ્યું છે. બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૨ હેઠળ “રાજ્ય”ની વ્યાખ્યામાં સમાવિષ્ટ “અન્ય સત્તાધિકારીઓ” શબ્દપ્રયોગના ક્ષેત્રને સમજવાના સંદર્ભમાં, જેમાં રાજ્યની એજન્સીઓ અને સાધનરૂપ સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે, આ મુદ્દે વ્યાપક ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

૧૧. રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા અધિનિયમ ૧૯૮૦

રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા અધિનિયમ ૧૯૮૦ (અધિનિયમ ૬૫/૧૯૮૦) ની કલમ ૧૬ સદ્ભાવથી કરવામાં આવેલ કાર્યવાહીને સુરક્ષા આપે છે. કેન્દ્ર સરકાર અથવા રાજ્ય સરકાર વિરુદ્ધ, તેમજ આ અધિનિયમના અનુસરણમાં સદ્ભાવથી કરવામાં આવેલી અથવા કરવામાં આવવાની ઇચ્છિત કોઈ બાબત માટે કોઈપણ વ્યક્તિ વિરુદ્ધ કોઈ દાવો, ફોજદારી કાર્યવાહી અથવા અન્ય કાનૂની કાર્યવાહી ચાલશે નહીં. સ્પષ્ટ છે કે યુનાઈટેડ કિંગડમમાં ક્રાઉનની મુક્તિ ન્યાય સંબંધિત સામંતશાહી ધારણાઓ પર આધારિત હતી, અર્થાત્ રાજા કોઈ અન્યાય કરી શકતો નથી. રાજાની પ્રશાસક તરીકેની સ્થિતિ તથા કઈ શક્તિઓને સાર્વભૌમ

શક્તિઓ માનવામાં આવે છે તે સમજવું જરૂરી છે. ભારત એક કલ્યાણકારી રાજ્ય તરીકે, પોતાના બંધારણીય કાનૂન હેઠળ વિવિધ વિધાનોથી વિપરીત રીતે સરકારને મુક્તિ માન્ય કરે છે. તેમ છતાં, ભારતીય સરકારના સેવકો દ્વારા બજાવવામાં આવતા શાસકીય કાર્યોને તેમની ગેરકૃત્યો માટે સ્વચ્છંદ છોડી શકાય નહીં. પ્રશાસનમાં સંતુલન સ્થાપિત કરવા અને ભારતીય બંધારણના ધ્યેયો સિદ્ધ કરવા માટે, રાજ્યને તેની સાર્વભૌમ પ્રવૃત્તિઓ અંગેની જવાબદારીમાંથી સુરક્ષા આપવામાં આવે છે. સ્પર્ધા અધિનિયમ ૨૦૦૨ પણ શાસકીય કાર્યોને સાર્વભૌમ કાર્યો અને અસાર્વભૌમ કાર્યોમાં ભિન્ન પાડે છે. આ અધિનિયમમાં નિર્દિષ્ટ સાર્વભૌમ કાર્યો એવા કાર્યો છે, જે કેન્દ્ર સરકારના પરમાણુ ઊર્જા, અવકાશ, સંરક્ષણ અને ચલણ સંબંધિત વિભાગો દ્વારા કરવામાં આવે છે અને જે આ અધિનિયમના વ્યાપમાંથી બહાર રાખવામાં આવ્યા છે. “સાર્વભૌમ કાર્ય શું છે” તે પ્રશ્ન અંગે સમયાંતરે વિવિધ અભિપ્રાયો આપવામાં આવ્યા છે અને તેને વિવિધ રીતે સમજાવવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે:

● રાજ્યના કાર્યોના સ્વભાવની ઓળખ માટે વિવિધ કસોટીઓ:

૩૭ (૧) પ્રાથમિક અને અહસ્તાંતરણીય કાર્યો: કૃષ્ણ અચ્યર જે., એ બેંગલોર વોટર સપ્લાય એન્ડ સિવરેજ બોર્ડ વિ. એ. રાજપ્પા [એ.આઈ.આર. (૧૯૭૮) એસ.સી.સી. ૫૪૮] માં જણાવ્યું હતું કે “ઉદ્યોગ” ની વ્યાખ્યા, ભલે વિશાળ વ્યાપ ધરાવતી હોય, છતાં રાજ્યના કેટલાક સર્વભૌમ કાર્યોને તેના

વ્યાપક્ષેત્રમાંથી બહાર રાખવા માટે મર્યાદિત કરી શકાય છે, જે તેની “અહસ્તાંતરણીય કાર્યો” સુધી સીમિત હોય છે. અહસ્તાંતરણીય કાર્યો કયા છે તે અંગે, લોર્ડ વોટ્સનએ, કૂમ્બર વિ. જસ્ટિસિસ ઓફ બર્ક્સ [(૧૮૮૩-૮૪) ૯ એપ્. કેસ. ૬૧, ૭૪] માં, ન્યાયના વહીવટ, શાંતિ-સુવ્યવસ્થા જાળવવી અને ગુનાખોરીનું દમન કરવું જેવા કાર્યોને સંવિધાનિક સરકારના પ્રાથમિક અને અહસ્તાંતરણીય કાર્યોમાં ગણાવ્યા છે. જોકે, સર્વોચ્ચ અદાલતે એવું પણ ઠરાવ્યું છે કે વ્યાખ્યામાં રાજ્યના રાજસત્તાત્મક પ્રાથમિક અને અહસ્તાંતરણીય કાર્યોનો પણ સમાવેશ થઈ શકે છે, તેમ છતાં નિગમને સોંપાયેલા કાનૂની પ્રતિનિધિત્વવાળા કાર્યો અને આવા કાર્યોની વ્યાપ્તિ એટલી વિસ્તૃત કરી શકાતી નથી કે તેમાં આધુનિક રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થઈ જાય; અને તે વિધાનસત્તા, કાયદાનું પ્રશાસન અને ન્યાયિક સત્તાઓ સુધી મર્યાદિત હોવી જોઈએ.૫૩

૩૭ (૨) રાજકીય અને અરાજકીય કાર્યો

આઈઝેક્સ, જે. એ ઓસ્ટ્રેલિયાની ફેડરેટેડ સ્ટેટ સ્કૂલ ટીચર્સ એસોસિએશન વિ. ધ સ્ટેટ ઓફ વિક્ટોરિયા [(૧૯૨૯) ૪૧ સીએલઆર ૫૬૯] મામલામાં તેમના અસહમતિવાળા ચુકાદામાં સંક્ષેપમાં જણાવ્યું છે કે “રાજકીય કાર્યો અનિવાર્ય અને અપરિહાર્યપણે અહસ્તાંતરણીય હોય છે. જેમ કે, વિધાન સત્તા, કાયદાઓનું વહીવટ, ન્યાયિક સત્તાનો ઉપયોગ. અરાજકીય કાર્યો વિધાન સત્તાના સાધન

દ્વારા સ્વીકારવામાં આવી શકે છે. પરંતુ જ્યારે તેઓ સ્વીકારવામાં આવે છે ત્યારે રાજ્ય, તેના વિધાનને અધિકારપત્ર તરીકે લઈને, માત્ર એક વિશાળ નિગમ તરીકે કાર્ય કરે છે. વિધાન હેઠળ તેની કાર્યવાહી, જ્યાં સુધી તે કાયદાના રાજકીય અમલરૂપ ન હોય, ત્યાં સુધી તે માત્ર તેવા કાર્યને સમાનરૂપ છે, જે માટે કોઈ ખાનગી કંપનીને સમાન રીતે અધિકૃત કરવામાં આવી હોય.પપ” આ શબ્દો રાજ્યના અન્ય અધિકારોથી ભિન્ન એવા રાજકીય કાર્યોના પરિઘને સ્પષ્ટપણે નિર્ધારિત કરે છે.

૩૭ (૩) શાસકીય કાર્યો

“સર્વભૌમ” શબ્દનો ઉપયોગ રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓના સંબંધમાં શું અર્થ દર્શાવે છે, તે “શાસકીય” કાર્યો શબ્દનો ઉપયોગ કરીને વધુ ચોક્કસ રીતે વ્યક્ત થાય છે, તેમ છતાં અહીં પણ મુશ્કેલીઓ છે, કારણ કે સરકાર મોટા પ્રમાણમાં ઉદ્યોગના નવા ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશી ચૂકી છે. તેથી, માત્ર તેવી જ સેવાઓ, જેઓ અલગ નિયમો અને બંધારણીય જોગવાઈઓ દ્વારા શાસિત થાય છે, જેમ કે અનુચ્છેદ ૩૧૦ અને ૩૧૧, તેમને કડક અર્થમાં, આવશ્યક અનુસંગ દ્વારા, ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાંથી બહાર રાખવી જોઈએ. ૫૬

૩૭ (૪) બંધારણીય કાર્યો:

બેંગલોર વોટર સપ્લાય એન્ડ સેવરેજ બોર્ડ વિ. એ. રાજપ્પા [એ.આઈ.આર. ૧૯૭૮ એસ.સી. ૪૮] ના સેવરેજ બોર્ડ કેસમાં વિદ્વાન ન્યાયાધીશોએ એવું જણાવ્યું છે કે “ઉદ્યોગ” ના કાર્યક્ષેત્રની બહાર માત્ર એવા જ સાર્વભૌમ કાર્યોને મર્યાદિત રાખ્યા હતા, જેને રાજ્યના ત્રણ અંગો, અર્થાત્ કાર્યપાલિકા, વિધાનપાલિકા અને ન્યાયતંત્રના કડક અર્થમાં બંધારણીય કાર્યો કહી શકાય. તેમ છતાં, શબ્દપ્રયોગોમાં ગૌણ તફાવતો હોવા છતાં સંકલ્પના હજી પણ એ જ છે. ક્યું કાર્ય રાજકીય અથવા સાર્વભૌમ કાર્ય ગણાઈ શકે અને ગણાવું જોઈએ તે બાબતે નગેન્દ્ર રાવ એન્ડ કો. વિ. ધ સ્ટેટ ઓફ આંધ્ર પ્રદેશ [એ.આઈ.આર. ૧૯૯૪ એસ.સી. ૨૬૬૩] માં અદાલત દ્વારા કરાયેલ નીચેની નોંધ પરથી આ જણાઈ આવે છે. આ બાબતનું તાજેતરમાં અદાલતની પીઠ દ્વારા પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં હંસારિયા, જે. ના શબ્દોમાં, સાર્વભૌમત્વની જૂની અને પ્રાચીન સંકલ્પના હવે ટકી શકતી નથી, કારણ કે સાર્વભૌમત્વ હવે પ્રજામાં નિવાસ કરે છે. આ કારણે જ, એક ઓસ્ટ્રેલિયન કેસમાં, સાર્વભૌમ અને અસાર્વભૌમ કાર્યો વચ્ચેનો ભેદ રાજકીય અને અરાજકીય તરીકે વર્ગીકૃત કરવામાં આવ્યો હતો. કેટલાક કેસોમાં “રાજ્ય કાર્ય” એવો શબ્દપ્રયોગ થયો છે, જ્યારે કેટલાકમાં “શાસકીય કાર્યો” એવો શબ્દપ્રયોગ થયો છે.

૩૭ (પ) પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ અને પ્રકાર

“હવે કાયદેસર રીતે અવિભાજ્ય રાજ્યની અને ક્રાઉનની સામંતી કલ્પનાની લાંબા સમયથી ટકી રહેલી કલ્પિત માન્યતાનો ત્યાગ કરવો અને તેના સ્થાને જ્યાં રાજ્ય સીધું અથવા નિગમિત જાહેર સત્તાધિકારીઓ મારફતે વાણિજ્યિક, ઔદ્યોગિક અથવા વ્યવસ્થાપકીય સ્વરૂપની પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રવર્તે છે ત્યાં કાનૂની જવાબદારીના સિદ્ધાંતને સ્થાન આપવું વધતી જતી આવશ્યકતા બની છે. યોગ્ય કસોટી શાસકીય અને અશાસકીય કાર્ય વચ્ચેનો અપ્રયોગ્ય ભેદ નથી, પરંતુ પ્રશ્નાધીન પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ અને પ્રકાર છે”. [ગાઝિયાબાદ ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી વિ. બલબીર સિંહ, એ.આઈ.આર. ૨૦૦૫ એસ.સી. ૧૨૦૬].

૩૭ (૬) પ્રબળ સ્વભાવની કસોટી

(એ) જ્યાં પ્રવૃત્તિઓનો એવો સમૂહ હોય કે જેમાંથી કેટલીક મુક્તિ માટે પાત્ર હોય અને કેટલીક ન હોય, અને તેમાં સમગ્ર ઉપક્રમ પર કર્મચારીઓ કાર્યરત હોય, અથવા કેટલાક વિભાગો અલગથી જોવામાં આવે તો માલ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન કરતા ન હોય, ત્યારે પણ, નાગપુર કોર્પોરેશન વિ. ઇટ્સ એમ્પ્લોયીઝ [એ.આઈ.આર. ૧૯૬૦ એસ.સી. ૬૭૫] માં સમજાવ્યા મુજબ સેવાઓનું પ્રબળ સ્વરૂપ અને વિભાગોની એકીકૃત પ્રકૃતિ જ સાચી કસોટી રહેશે. સમગ્ર ઉપક્રમ “ઉદ્યોગ” ગણાશે, જોકે વ્યાખ્યા મુજબ જે લોકો “કામદાર” ન ગણાતા હોય તેઓને અધિનિયમોથી લાભ ન પણ મળે.

(બી) સાર્વભૌમ કાર્યો, કડક અર્થમાં સમજવામાં આવે તેવા, (માત્ર) મુક્તિ માટે પાત્ર ઠરે છે; સરકાર અથવા કાયદેસર સંસ્થાઓ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવતી કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓ અથવા આર્થિક સાહસો માટે નહીં.

(સી) સાર્વભૌમ કાર્યો બજાવતા વિભાગોમાં પણ, જો તેમના મૂળ એકમો ઉદ્યોગો હોય અને તેઓ મહત્વપૂર્ણ રીતે અલગ પાડી શકાય એવા હોય, તો તેમને “ઉદ્યોગ” ની વ્યાખ્યા હેઠળ કલમ ૨(જે) માં આવતાં ગણાવી શકાય.

(ડી) બંધારણીય અને સક્ષમતાપૂર્વક ઘડાયેલી વિધાનિક જોગવાઈઓ, જે શ્રેણીઓ અન્યથા આ અધિનિયમના વ્યાપમાં આવતી હોઈ શકે, તેમને આ અધિનિયમના વ્યાપમાંથી દૂર કરી શકે છે.

બેંગલોર વોટર સપ્લાય કેસ મુજબ, માત્ર “કડક અર્થમાં સમજવામાં આવતા” સાર્વભૌમ કાર્યો જ મુક્તિ માટે પાત્ર બને છે; સરકાર દ્વારા હાથ ધરાતી કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓ અથવા આર્થિક સાહસો નહીં. આ સાથે એક શરત ઉમેરવામાં આવી છે કે સાર્વભૌમ કાર્યો બજાવતો વિભાગ હોવા છતાં, જો તેમાં એવી એકમો હોય જે ઉદ્યોગો હોય અને જે નોંધપાત્ર રીતે અલગ પાડી શકાય તેવી હોય, તો તેમને ઉદ્યોગ ગણવામાં આવી શકે. સરકારની કઈ પ્રવૃત્તિઓને કડક અર્થમાં સમજવામાં આવતા સાર્વભૌમ કાર્યો કહી શકાય, તે બાબત ઉપરોક્ત કેસમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવી નહોતી.

કઈ બાબતો “સાર્વભૌમ” અને કઈ બાબતો “અસાર્વભૌમ” કાર્યો છે, તે સંબંધે આ અદાલતે ચીફ ક્ઝર્વેટર ઓફ ફોરેસ્ટ્સ અને અન્ય વિ. જગન્નાથ મારુતિ કંધારે અને અન્ય [(૧૯૯૬) ૧ એલએલજે ૧૨૨૩ (એસસી)] માં ઠરાવ્યું છે; “અમે માત્ર નામકરણના આધારે આગળ ન વધીએ, મૂળ કેન્દ્રબિંદુ સુધી પહોંચીએ. અને તે જ એ છે કે સાર્વભૌમ અને અસાર્વભૌમ કાર્યો વચ્ચેનું દ્વિભાજન વાસ્તવમાં અસ્તિત્વમાં નથી—આ બધું સત્તાની પ્રકૃતિ અને તેના અમલ કરવાની રીત પર નિર્ભર રહે છે.”

આ કેસના નિર્ણય અનુસાર, કારોબારી કાર્ય સ્વભાવથી સાર્વભૌમ છે કે કેમ તે નક્કી કરવા માટેની કસોટીઓમાંની એક એ છે કે આવા કૃત્ય માટે રાજ્ય કાયદાની અદાલતો સમક્ષ જવાબદાર બને છે કે કેમ તે નિર્ધારિત કરવું. સહાય, ન્યાયાધીશે જણાવ્યું હતું કે દેશની રક્ષા, સશસ્ત્ર દળો ઊભા કરવી અને તેમનું જતન કરવું, યુદ્ધ અથવા શાંતિ કરવી, વિદેશી બાબતો, પ્રદેશ પ્રાપ્ત કરવાની અને જાળવી રાખવાની સત્તા જેવા કૃત્યો બાહ્ય સાર્વભૌમત્વના સૂચક કાર્યો છે અને તેઓ રાજકીય સ્વભાવના છે. તેથી, આવા વિષયો અંગે રાજ્ય વિરુદ્ધ દાવો ચલાવી શકાતો ન હોવાથી, તેઓ સામાન્ય દીવાની અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને આધીન નથી. પરંતુ આ નિર્ણય અનુસાર રાજ્યમુક્તિ ત્યાં જ સમાપ્ત થાય છે. ત્યારબાદ નોંધવામાં આવ્યું હતું કે કલ્યાણકારી રાજ્યમાં રાજ્યના કાર્યો માત્ર દેશની રક્ષા, ન્યાયના વહીવટ અથવા કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા પૂરતા

મર્યાદિત નથી, પરંતુ તેઓ શિક્ષણ, વેપાર, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને અત્રે સુધી કે સૈન્યક્ષેત્ર સહિત લોકોની પ્રવૃત્તિઓને લગભગ દરેક ક્ષેત્રમાં નિયમિત અને નિયંત્રિત કરવા સુધી વિસ્તરે છે. આ કારણે, સાર્વભૌમ અને અસાર્વભૌમ સત્તાઓ વચ્ચેની વિભાજક રેખા મોટા ભાગે લુપ્ત થઈ ગઈ છે. ઉપરોક્ત નિરીક્ષણ દર્શાવે છે કે જો અમે સાર્વભૌમ કાર્યની સંકલ્પનાને વિસ્તારીને તેમાં તમામ કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ કરીએ, તો બેંગલોર વોટર સપ્લાય કેસમાં પ્રતિપાદિત તત્ત્વક્ષેપ ક્ષીણ થઈ જશે, અને ઉપરોક્ત કેસમાં જે જણાવાયું છે તેના પ્રકાશમાં અમે આપું કરવા માટે મૂળભૂત રીતે અસંમતિ વ્યક્ત કરીશું; જેના અનુસાર કડક અર્થમાં સમજાતી સાર્વભૌમ કાર્યો સિવાય રાજ્યની કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓ “ઉદ્યોગ” ની વ્યાખ્યાના વ્યાપમાં આવશે; અને એટલું જ નહીં, સાર્વભૌમ કાર્યના વિશાળ વર્તુળની અંદર પણ કોઈ આંતરિક વર્તુળ એવું હોઈ શકે છે જેમાં કેટલાક એકમોનો સમાવેશ થાય, અને જો તેઓ મહત્વપૂર્ણ રીતે અલગ પાડી શકાય એવા હોય તો તેમને ઉદ્યોગ તરીકે માનવામાં આવી શકે.

૩૭ (૭) પ્રવૃત્તિનું પ્રબળ સ્વરૂપ ડોમિનેન્ટ નેચર

ટેસ્ટના ભાગ (એ) માં ઉલ્લેખ થયેલ મુજબ, નાગપુર કોર્પોરેશન કેસ, ૬૩ માં અદાલતે બીજી એક કસોટી વિકસાવી હતી, જ્યારે એવા કિસ્સાઓ હોઈ શકે કે જેમાં ઉક્ત વિભાગો સ્વાધીન કાર્યની વ્યાખ્યામાં આવતી કોઈ નિશ્ચિત પ્રવૃત્તિ

અથવા સેવા માટે માત્ર જવાબદાર ન હોય, પરંતુ વ્યાખ્યાની બહાર આવતી બીજી પ્રવૃત્તિ અથવા પ્રવૃત્તિઓ માટે પણ જવાબદાર હોય. આવા કિસ્સાઓમાં, સમતાના સિદ્ધાંતો સાથે સુસંગત સામાજિક ન્યાયને આગળ વધારવા માટે એક કાર્યકારી નિયમ વિકસાવી શકાય. આવા કિસ્સાઓમાં, સમસ્યાનો ઉકેલ આ પ્રશ્નના જવાબ પર આધારિત રહે છે કે એવો વિભાગ મુખ્યત્વે અને પ્રબળ રીતે સ્વાધીન કાર્ય સાથે સંબંધિત પ્રવૃત્તિમાં સંકળાયેલો છે કે માત્ર અનુસંગિક રીતે તેની સાથે જોડાયેલો છે. એ જ કેસમાં એવું પણ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે આધુનિક રાજ્યમાં, રાજ્યની કાયદેસર તમામ કામગીરીઓ સુધી સ્વાધીન સત્તાનો વિસ્તાર થાય છે, સિવાય કે તેની અર્ધ-ખાનગી સત્તાકીય ઓળખ દ્વારા હાથ ધરાતા વેપારના વ્યવસાયિક ઔદ્યોગિક વ્યવહારો. વધુમાં, રાજ્યની પ્રાથમિક અને અહસ્તાંતરણીય કામગીરી તરીકે વર્ણવાયેલ રાજકીય કાર્યો, ભલે કાયદેસર રીતે કોઈ નિગમને સોંપવામાં આવ્યા હોય, તો પણ વ્યાખ્યાના ક્ષેત્રમાંથી અનિવાર્ય રીતે બહાર રહે છે. આવા રાજકીય કાર્યોને વિધાન સત્તા, કાયદાનું પ્રશાસન અને ન્યાયિક સત્તા સુધી મર્યાદિત રાખવામાં આવશે. એન. નાગેન્દ્ર રાવ એન્ડ કંપની વિ. સ્ટેટ ઑફ એ.પી. [એ.આઈ.આર. ૧૯૯૪ એસ.સી. ૨૬૬૩] માં અસ્વાધીન કાર્યોની વ્યાખ્યા “કોઈ કાયદા હેઠળની જાહેર ફરજોનું નિર્વહન, જે અનુસંગિક અથવા સહાયક હોય અને રાજ્યના પ્રાથમિક અથવા અહસ્તાંતરણીય કાર્ય ન હોય” એવી કરવામાં આવી છે. આ નિર્ણય મુજબ, રાજ્યને માત્ર તેવા કિસ્સાઓમાં જ મુકિત મળે છે જ્યાં તેના અધિકારીઓ દેશરક્ષા, ન્યાયના પ્રશાસન, કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવણી જેવી પ્રાથમિક

અથવા અહસ્તાંતરણીય કામગીરી કરે છે. અદાલતે એક ઉદાહરણ આપ્યું હતું કે જ્યાં આવા કાયદા હેઠળ કરાયેલ તલાશી અથવા જમી સત્તાના એવા ઉપયોગ તરીકે ગણી શકાય કે જે અહસ્તાંતરણીય કાર્યના ક્ષેત્રમાં આવતો હોઈ શકે. આ સત્તા જેને સોંપવામાં આવી છે તે પ્રાધિકરણ આવા કાર્યો બજાવતાં ફરજોના નિર્વહનમાં બેદરકારી માટે જવાબદાર બને કે નહીં, તે અલગ મુદ્દો છે. પરંતુ જ્યારે સમાન સત્તાઓ અન્ય કાયદા હેઠળ અધિનિયમના હેતુ અને ઉદ્દેશ્ય સિદ્ધ કરવા માટે અનુસંગિક અથવા સહાયક સત્તા તરીકે સોંપવામાં આવે, ત્યારે તે રાજ્યની એવી કામગીરીનો ઉપયોગ ગણાય છે જે પ્રાથમિક અથવા અહસ્તાંતરણીય નથી; તેથી બેદરકારીપૂર્વક કાર્ય કરનાર અધિકારી વ્યક્તિગત રીતે જવાબદાર બને છે અને રાજ્ય પરોક્ષ રીતે જવાબદાર બને છે. [એગ્રીકલ્ચરલ પ્રોડ્યુસ માર્કેટ કમિટી વિરુદ્ધ શ્રી અશોક હરિકુની એન્ડ એનધર, ઇત્યાદિ, એ.આઈ.આર. ૨૦૦૦ એસ.સી. ૩૧૧૬]. હકીકતમાં, સરકારની બધી કામગીરીને પ્રાથમિક અથવા અહસ્તાંતરણીય સ્વાધીન કાર્ય તરીકે અર્થઘટિત કરી શકાતી નથી. તેથી, અધિનિયમ હેઠળના કેટલાક અધિકારીઓ સરકારના સ્વાધીન કાર્યો બજાવતા હોવાનું કહેવાય તો પણ, માત્ર એ કારણે અધિનિયમનો મુખ્ય હેતુ સ્વાધીન સ્વરૂપનો બની જતો નથી. બેંગલોર વોટર સપ્લાય વિ. એ. રાજપ્પા [(૧૯૭૮) ૨ એસ.સી.સી. ૨૧૩] ના નિર્ણય પહેલાં અને પછી સર્વોચ્ચ અદાલતે આપેલા વિવિધ નિર્ણયો અંગે સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. વિ. જય બીર સિંહ [(૨૦૦૫) ૫ એસ.સી.સી. ૧] ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે ચર્ચા કરી હતી, જ્યાં અદાલતે અન્ય બાબતો ઉપરાંત એ બાબતે ચેતવણી નોંધાવવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી હતી

કે સ્વાધીન કાર્યોને માત્ર પરંપરાગત કાર્યો સુધી મર્યાદિત ન રાખવા જોઈએ, જેને “અહસ્તાંતરણીય કાર્યો” તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે અને જે રાજા, શાસક અથવા ગેર-લોકશાહી સરકારના શાસક દ્વારા કરવામાં આવતા કાર્યો સાથે સરખાવી શકાય. સ્વાધીનતાની સંકલ્પના “કાયદો અને વ્યવસ્થા”, “દેશરક્ષા”, “કાયદા બનાવવું” અને “ન્યાય વિતરણ” સુધી મર્યાદિત છે. બંધારણથી સંચાલિત લોકશાહીમાં સ્વાધીનતા પ્રજામાં નિવાસ કરે છે અને રાજ્ય ભારતના બંધારણના ભાગ-૪ માં આવરી લેવાયેલા રાજ્યની નીતિનિર્દેશક તત્વોમાં સમાવિષ્ટ પોતાની બંધારણીય ફરજોનું નિર્વહન કરવા માટે બાધ્ય છે. તે દષ્ટિકોણથી, જ્યાં જ્યાં સરકાર પોતાના બંધારણીય દાયિત્વોના નિર્વહન માટે, જેમ કે બંધારણના ભાગ-૪ માં પ્રદાન કરવામાં આવ્યું છે, જાહેર કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરે છે, ત્યાં આવી પ્રવૃત્તિઓને સ્વાધીન કાર્યોના નિર્વહનની પ્રવૃત્તિઓ તરીકે જ ગણવી જોઈએ. તેથી, સ્વાધીન સત્તાઓને પ્રાપ્ત મુક્તિના સંદર્ભમાં ઉદ્યોગની વ્યાખ્યામાં વપરાયેલા શબ્દોને અતિશય વિસ્તૃત અને વ્યાપક અર્થ આપીને આવી કલ્યાણકારી સરકારી પ્રવૃત્તિઓને ઔદ્યોગિક કાયદાના ક્ષેત્રમાં લાવી શકાતી નથી.

● “એક્ટ ઓફ સ્ટેટ” ના સિદ્ધાંત હેઠળ રાજ્યની મુક્તિ:

૩૮ તેમાં કોઈ શંકા નથી કે રાજ્યક્રિયા અંગે કાઉન સામે અથવા અન્ય કોઈ વ્યક્તિ સામે કોઈ કાર્યવાહી લાવી શકાતી નથી [ડબલ્યુ.વી.એચ. રોજર્સ,

વિનફિલ્ડ એન્ડ જોલોવિચ ઓન ટોર્ટ, ૭૦૨ (૧૪ એડન સ્પીટ એન્ડ મેક્સવેલ, ૧૯૯૪]. અંગ્રેજી કાયદા મુજબ રાજ્યક્રિયા એ કાર્યપાલિકાનું નીતિરૂપે કરાયેલું એવું કૃત્ય છે, જે બીજા રાજ્ય સાથેના તેના સંબંધોના પ્રવાહમાં અથવા તે રાજ્યના પ્રજાજનો સાથેના તેના સંબંધોના દરમિયાન કરવામાં આવે છે, જો સુધી તેઓ તાત્કાલિક રીતે કાઉન પ્રત્યેની આધીનતામાં ન હોય [વેડ એન્ડ બ્રેડલીએ, કોન્સ્ટિટ્યુશનલ લો, ૨૬૫ (એડન., ૧૯૭૧]. હાર્ટલી અને ગ્રિફિથના શબ્દોમાં [હાર્ટલી એન્ડ ગ્રિફિથ, ગવર્નમેન્ટ એન્ડ લો ૨૮૭ (૧૯૭૬)], આ શબ્દનો અર્થ એવા સ્વરૂપનું કૃત્ય થાય છે કે જેના કાયદેસરપણાનો નિર્ણય કરવાની અધિકારિતા અદાલતોને નથી. તેથી તે એક સર્વભૌમ દ્વારા બીજા સર્વભૌમ વિરુદ્ધ અથવા પોતાના પ્રદેશની બહાર આવેલા વિદેશી વિરુદ્ધ કરાયેલ કૃત્ય છે. રાજ્યક્રિયાને તેનો અધિકાર સ્થાનિક કાયદામાંથી નહીં પરંતુ અતિ-કાનૂની અથવા પરા-કાનૂની સાધનોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે [એમ.પી. જૈન એન્ડ એસ.એન. જૈન, પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ એડમિનિસ્ટ્રેટિવ લો, ૮૧૬ (એડન., ૨૦૦૭)]. સ્થાનિક અદાલતોને રાજ્યક્રિયાની યોગ્યતા અથવા કાયદેસરતાની તપાસ કરવાની સત્તા નથી. આ શબ્દને વિવિધ લેખકોએ વ્યાખ્યાયિત કર્યો છે, [એ હિસ્ટરી ઓફ ધ ક્રિમિનલ લો ઓફ ઇંગ્લેન્ડ (૧૮૮૩) એડન.] ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૬૧-૬૨], લોર્ડ એટકિને ઇશુદાય વિ. ધ ગવર્નમેન્ટ ઓફ નાઇજીરિયા માં આ શબ્દને આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાયિત કર્યો હતો:

“ઉચ્ચ સત્તાધિકારી સત્તા દ્વારા, યુદ્ધ ચલાવવાના અથવા ખુદા સમુદ્ધમાં અથવા વિદેશમાં શાંતિ જાળવવાના સર્વભૌમ અધિકારોના અનુસરણમાં, એવી બીજી સર્વભૌમ સત્તા વિરુદ્ધ કરાયેલું કૃત્ય, જે તાત્કાલિક નિષ્ઠા બાકી રાખતી નથી, તેમાંથી કોઈ કાનૂની ઉપાય ઉદ્ભવતો ન હોઈ શકે. પરંતુ જ્યારે તે પ્રદેશાધિકારની અંદર આવેલા પ્રજાજનો વિરુદ્ધ કાર્યપાલિકાના કૃત્યો પર લાગુ પડે છે, ત્યારે તેનો કોઈ વિશેષ અર્થ નથી, અને તે અદાલતના અધિકારક્ષેત્રમાંથી, તે કૃત્યની કાનૂનીતા અંગે તપાસ કરવા બાબતે, કોઈ મુક્તિ આપી શકતું નથી”.

એક રાષ્ટ્ર પોતાની સરહદોની અંદર સર્વભૌમ હોય છે, અને તેની આંતરિક કાર્યવાહી પર અન્ય રાષ્ટ્રની અદાલતોમાં પ્રશ્ન ઉઠાવી શકાય નહીં. રાજ્યકૃત્યના સિદ્ધાંતનો હેતુ વિદેશી બાબતોમાં કાર્યપાલિકાના વિશેષાધિકારોનું સંરક્ષણ કરવાનો છે. રાજ્યકૃત્યનો સિદ્ધાંત શાસકીય સત્તાધિકારી મંડળ અથવા શાસકીય સત્તાઓ ધરાવતા મંડળના કૃત્ય માટે લાગુ પડે છે અને એવો કૃત્ય આવી શાસકીય અથવા સર્વભૌમ સત્તાઓના ઉપયોગમાં કરવામાં આવેલો હોવો જોઈએ, તેમજ પ્રશ્નમાં આવેલું કૃત્ય ઔપચારિક કૃત્ય હોવું જોઈએ અથવા વિધાન કે કાર્યપાલક આદેશ જેવી ઔપચારિક કાર્યવાહી દ્વારા સાબિત થતું હોવું જોઈએ.

ક) રાજ્યની ક્રિયા અને સાર્વભૌમ મુક્તિ

રાજ્યની ક્રિયાનો સિદ્ધાંત સાર્વભૌમ મુક્તિના સિદ્ધાંતથી ભિન્ન છે. રાજ્યની ક્રિયાનો સિદ્ધાંત સાર્વભૌમ રાજ્યોને મુદ્દાની ગુણવત્તા અંગે તાત્વિક બચાવ પ્રદાન કરે છે. પરંતુ સાર્વભૌમ મુક્તિનો દાવો માત્ર અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત બચાવ ઊભો કરે છે. એક રાજ્યની અદાલતો અન્ય સાર્વભૌમ સત્તાધીશો દ્વારા તેમની પોતાની સીમાઓની અંદર કરવામાં આવેલા જાહેર કૃત્યોની માન્યતા અંગે પ્રશ્ન ઉઠાવશે નહીં, ભલે આવી અદાલતોને એવા વિવાદ પર અધિકારક્ષેત્ર હોય જેમાં વિવાદકારોમાંથી કોઈ એકને તે કૃત્યોને પડકારવાનો અધિકાર હોત. પરંતુ સાર્વભૌમ મુક્તિમાં સ્થિતિ એવી નથી. રાજ્યની ક્રિયા રાજ્યના પ્રજાજનો સાથે સંબંધિત નથી, પરંતુ તે વિદેશીઓ સાથે સંબંધિત છે, જેઓ મ્યુનિસિપલ કાયદાનું રક્ષણ માગી શકતા નથી. તે સરકારનું એક સાર્વભૌમ કૃત્ય છે, જે તેની કાર્યપાલક વિશેષાધિકારની અમલવારીમાં કરવામાં આવે છે અને જેના માટેની સત્તા રાજ્યની સાર્વભૌમતા પરથી પ્રાપ્ત થાય છે [યુનિયન ઑફ ઇન્ડિયા વિ. રામ કમલ, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૩ આસામ ૧૧૬]. આમ, રાજ્યની ક્રિયાનો સિદ્ધાંત પરપ્રદેશીય રીતે કાર્ય કરે છે અને સાર્વભૌમ સત્તાધીશ અને તેના પ્રજાજનો વચ્ચે રાજ્યની ક્રિયાની કલ્પના કરવી કઠિન છે [પી.વી. રાવ વિ. કુશાલદાસ અડવાણી, એ.આઈ.આર. ૧૯૪૯ બોમ્. ૨૭૭ ખાતે ૨૭૯].

બ) ઇતિહાસ અને વિકાસ

રાજ્યકૃત્યનો સિદ્ધાંત પ્રારંભિક રીતે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં વિદેશી સરકારના અધિકારીઓ અથવા પ્રતિનિધિઓ વિરુદ્ધના કેસોમાં વિકસાવવામાં આવ્યો હતો અને વિદેશી સર્વભૌમોના વ્યક્તિગત રક્ષણના અનુસંગ તરીકે લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો. અન્ડરહિલ વિ. હર્નાન્ડેઝ [૧૬૮ યુએસ ૨૫૦ (૧૮૮૭)] માં, યુનાઇટેડ સ્ટેટ ઓફ અમેરિકા ની સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના નાગરિકને વેનેઝુએલાના સૈનિક જનરલ પાસેથી, જેણે તેને પાસપોર્ટ આપવા ઇનકાર કર્યો હતો, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની અદાલતમાં નુકસાનભરપાઈ વસૂલવાનો અધિકાર નહોતો, કારણ કે જનરલના કૃત્યો વેનેઝુએલાની સરકારના કૃત્યો ગણવામાં આવ્યા હતા. ફ્રાન્સમાં તથા કેટલાક યુરોપીય ખંડીય દેશોમાં “રાજ્યકૃત્ય”ના સિદ્ધાંત હેઠળ, અધિકૃત હોદ્દામાં કાર્ય કરતા અધિકારીઓ સામાન્ય અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રમાં આવતાં નથી અને તેઓ દેશના સામાન્ય કાયદાઓના પણ આધીન નથી.

ગ) “એક્ટ ઓફ સ્ટેટ” ના આવશ્યક તત્વો

“એક્ટ ઓફ સ્ટેટ” નો સાર એ છે કે સર્વભૌમ સત્તાના પ્રયોગમાં એવું કાર્ય, જે મનસ્વી રીતે એવા સિદ્ધાંતો પર કરવામાં આવે છે જે સ્થાનિક કાયદાની બહાર હોય અથવા તેના કરતાં પ્રાધાન્ય ધરાવતા હોય [સૌરાષ્ટ્ર વિ. મેનન હાજી ઈસ્માઈલ, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૯ એસ.સી. ૧૩૮૩]. જો કોઈ વ્યવહાર એક અધિકારક્ષેત્રમાં થાય અને વાદ સાંભળનાર અદાલત બીજા અધિકારક્ષેત્રમાં હોય,

તો અદાલત માત્ર ન્યાયનિર્ણય કરવાનું અસ્વીકાર કરે છે અથવા તેના સમક્ષ રહેલ પક્ષકારો અથવા સંપત્તિ પર પોતાનો કાયદો લાગુ કરે છે. એક દેશ બીજા દેશના દંડાત્મક કાયદાઓનો અમલ કરવાનું અસ્વીકાર કરે તેવું ઉદાહરણ એ એવી પરિસ્થિતિનું પ્રતીકાત્મક ઉદાહરણ છે જેમાં અદાલત બીજા અધિકારક્ષેત્રમાં ઉદ્ભવેલા કારણકાર્યને ગ્રહણ કરતી નથી. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની સર્વોચ્ચ અદાલતે બાંકો નાસિયોનાલ ટે ક્યૂબા વિ. સેબ્બાટિનો [૩૯૮ યુ.એસ. (૧૯૬૪)] માં, ક્યૂબાની ક્રાંતિ પછી ક્યૂબાએ તેની બાંડ ઉદ્યોગનું રાષ્ટ્રીયકરણ કર્યું હતું અને બાંડ શુદ્ધિકરણ એકમો તથા અન્ય કંપનીઓ પર નિયંત્રણ મેળવી લીધું હતું. આ કેસમાં ક્યૂબાએ બાંડના એક જથ્થાના મૂલ્ય માટે દાવો કર્યો હતો, જે ક્યૂબાની સરકારે કબજે કર્યો હતો અને ત્યારબાદ યુ.એસ.ના એક કોમોડિટી દલાલ (ફાર, વિટલોક એન્ડ કંપની) ને વેચ્યો હતો. ક્યૂબાના દાવા ઉપરાંત, ફાર સામે મૂળ માલિક (સેબ્બાટિનો) ના રિસીવરોનો પણ દાવો હતો, જેમણે દલીલ કરી હતી કે ક્યૂબા દ્વારા કરવામાં આવેલ આ કબજો આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાના વિરુદ્ધ હતો. જિલ્લા અદાલત તથા અપીલ અદાલત બંનેએ સેબ્બાટિનોના પક્ષમાં નિર્ણય આપ્યો હતો અને એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે જ્યાં સંબંધિત વિદેશી કાર્ય આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાના ભંગરૂપ હોય ત્યાં “એક્ટ ઓફ સ્ટેટ” નો સિદ્ધાંત લાગુ પડતો નથી. પરંતુ, સર્વોચ્ચ અદાલતે આ નિર્ણય પલટાવ્યો. ન્યાયમૂર્તિ હાર્લને “એક્ટ ઓફ સ્ટેટ” નો સિદ્ધાંત લાગુ કર્યો અને ઠરાવ કર્યો કે જો વાદી આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાના ભંગનો આક્ષેપ કરે તોય યુ.એસ.ની અદાલતો ક્યૂબા દ્વારા કરાયેલ કબજાઓની માન્યતા પર પ્રશ્ન ઉઠાવી શકતી નથી. યુનાઈટેડ

સ્ટેટ્સની સર્વોચ્ચ અદાલતે [ડબ્લ્યુ.એસ. કર્ક પેટ્રિક એન્ડ કંપની વિ. એન્વાયરમેન્ટલ ટેક્ટોનિક્સ કોર્પ. ઇન્ટ'લ, ૪૯૩ (યુ.એસ. ૧૯૯૦)] માં ઠરાવ્યું હતું કે “એક્ટ ઓફ સ્ટેટ” નો સિદ્ધાંત માત્ર ત્યારે જ લાગુ પડે છે જ્યારે યુ.એસ.ની અદાલતે આવા સત્તાવાર કાર્યને “અમાન્ય, અને તેથી આ દેશની અદાલતો માટે નિર્ણયના નિયમ તરીકે અપ્રભાવી” જાહેર કરવું આવશ્યક બને. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ વિ. હરિ ભાનજી [(૧૮૮૨) આઈ.એલ.આર. ૫ મેડ. ૨૭૩] માં, વાદીએ તેની પાસેથી મીઠા પરની આયાત શુલ્ક તરીકે ગેરકાયદેસર રીતે જમ કરવામાં આવી હોવાનું કહેવાતી એક નિશ્ચિત રકમ પરત મેળવવા માટે દાવો દાખલ કર્યો હતો. મદ્રાસ વડી અદાલતે નોબિન ચંદર દે વિ. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ [(૧૮૭૬) આઈ.એલ.આર. ૧ કેલ. ૧૨] નું અનુસરણ કર્યું નહોતું અને એવું ઠરાવ્યું હતું કે બ્રિટિશ ભારતની સ્થાનિક અદાલતોને જે “એક્ટ ઓફ સ્ટેટ” અંગે નોંધ લેતા અટકાવવામાં આવી હતી તેવા કાર્ય એવા હતા કે જે સર્વભૌમ સત્તાના પ્રયોગમાં કરવામાં આવ્યા હતા અને જે સ્થાનિક કાયદા દ્વારા ન્યાયસંગત ઠરતા નહોતા. ભારતમાં, જે પગલાં બહારથી જોતા સ્થાનિક કાયદા હેઠળ લેવામાં આવેલ ગણાય છે તેમને “એક્ટ ઓફ સ્ટેટ” નો દરજ્જો આપવામાં આવતો નથી, જો ખાનગી પક્ષકાર માત્ર તે પગલું રદ કરાવવાની માંગ કરે [બોમ્બે વિ. ખુશાલદેસ, અડવાણી, એ.આઈ.આર. (૧૯૫૦) એસ.સી. ૨૨૨ પૃ. ૨૪૯]. પરંતુ જો તે અપકૃત્ય બદલ હાનિપૂર્તિ માંગે, તો અદાલતો સામાન્ય રીતે મૂલવે છે કે અમલમાં મૂકવામાં આવેલી સત્તા સ્વભાવે સર્વભૌમ હતી કે નહીં, અને જો તેનો ઉત્તર હકારમાં મળે તો રાહત નકારે છે [કસ્તૂરીલાલ વિ. ઉત્તર પ્રદેશ,

એ.આઈ.આર. (૧૯૬૫) એસ.સી. ૧૦૩૯; થંગરાજન વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, એ.આઈ.આર. (૧૯૭૫) મેડ ૩૨]. ભલે સર્વભૌમ અને અસર્વભૌમ કાર્યો વચ્ચેનો ભેદ શંકાસ્પદ માનવામાં આવ્યો હતો ૮૩, તે દૃષ્ટિકોણ ક્યારેય રદ કરવામાં આવ્યો નથી. વર્તમાન પ્રવૃત્તિ એ ભેદના ઉપયોગને ન્યૂનતમ કરવા અને હાનિપૂર્તિ આપવા તરફ છે. તેથી એવું અનુસરિત થાય છે કે “એક્ટ ઓફ સ્ટેટ” નો બચાવ ઊભો કરવા માટે ત્રણ શરતો પૂર્ણ થવી આવશ્યક છે. પહેલી એ કે તે કાર્ય સરકાર દ્વારા અધિકૃત કરાયેલું હોવું જોઈએ અથવા પછીથી તેની પુષ્ટિ કરાયેલ હોવી જોઈએ. બીજી એ કે તે કાર્ય ભારતના પ્રદેશની બહાર કરવામાં આવેલું હોવું જોઈએ, અને ત્રીજી એ કે વાદી વિદેશી હોવો જોઈએ. ચાદ રાખવાની બીજી મહત્વની બાબત એ છે કે સર્વભૌમ સત્તાના પ્રયોગની ચર્ચા કરતાં, વિદેશી રાજ્યો તથા તેમના એવા પ્રજાજનો સાથેના સંબંધમાં સત્તાના પ્રયોગ, જે આજ્ઞાપાલનબંધન હેઠળ નથી, અને પ્રજાજનો સાથેના સંબંધમાં સ્થાનિક કાયદા હેઠળ કરવામાં આવેલ કાર્યવાહી વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ કરવો આવશ્યક છે [એચ.એમ. સીર્વાઈ, કોન્સ્ટિટ્યુશનલ લૉ ઓફ ઇન્ડિયા, (૧૯૮૪) પૃ. ૧૭૯૨].

ડિ) “રાજ્યના કાર્ય” ના ઉદાહરણો

(એ) યુદ્ધ દરમિયાન

યુદ્ધ દરમિયાન વિદેશીને અસર કરતા સાર્વભૌમ રાજ્યના કૃત્યોનો વિચાર નાગરિક અદાલતો કરી શકતી નથી. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફૉર ઇન્ડિયા વિ. કમાચી બોયે [(૧૮૫૯) ૭ એમ.આઇ.એ. ૪૭૬] માં હકીકતો એવી હતી કે તંજોરના રાજા શિવાજીના અવસાન પછી, ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ અવસાન પામેલા રાજાની જાહેર અને ખાનગી મિલ્કતો જપ્ત કરી લીધી હતી. જમિ એ આધારે કરવામાં આવી હતી કે પુરૂષ વારસના અભાવે રાજાની ગાદીની પ્રતિષ્ઠા સમાપ્ત થઈ ગઈ હતી અને અવસાન પામેલા રાજાની મિલ્કત બ્રિટિશ સરકારને લુભાધિકારરૂપે જતી રહી હતી. વિધવાએ અવસાન પામેલા રાજાની કાનૂની વારસ તરીકે તે અંગે દાવો કર્યો હતો. આ દાવો મદ્રાસની સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્વીકાર્યો હતો. પરંતુ, અપીલમાં પ્રિવી કાઉન્સિલે તે નિર્ણય પલટાવ્યો અને એવો ઠરાવ કર્યો કે છેલ્લા પુરૂષ રાજાના અવસાન પર કંપની દ્વારા કરવામાં આવેલી જમિ રાજ્યકૃત્ય હતી, જેને નાગરિક અદાલત સમક્ષ પડકારી શકાય તેમ ન હતું. સ્વતંત્ર રાજ્યોના વ્યવહારો એવા કાયદાઓ દ્વારા સંચાલિત થાય છે, જે નાગરિક અદાલતો અમલમાં મૂકે છે તે કાયદાઓથી ભિન્ન હોય છે. આ સંદર્ભે “લોર્ડ કિંગ્સ ડાઉનએ અવલોકન કર્યું”:

તે કૃત્યની યોગ્યતા કે ન્યાયસંગતતા વિષે, ન તો નીચલી અદાલત પાસે અને ન તો ન્યાયિક સમિતિ પાસે કોઈ મત રચવાના સાધનો છે, અથવા જો તેમણે એવો કોઈ મત રચ્યો હોય તો તેને વ્યક્ત કરવાનો અધિકાર છે. સમગ્ર રીતે જોવામાં આવે તો જેમના હિતો પર તેની અસર થાય છે, તેમના

સંબંધમાં તે ન્યાયસંગત કે અન્યાયસંગત, રાજકીય રીતે યોગ્ય કે અયોગ્ય, હિતકારી કે હાનિકારક રહ્યું હોઈ શકે. એટલું કહેવું પૂરતું છે કે, ભલે કોઈ અન્યાય થયો હોય, તો પણ તે એવો અન્યાય છે કે જેના માટે કોઈ પણ મ્યુનિસિપલ ન્યાય અદાલત ઉપચાર આપી શકતી નથી.

આગળનો એક પ્રશ્ન એ છે કે વાસ્તવિક યુદ્ધકાર્યો દરમિયાન થયેલા નુકસાન માટે શું રાજ્ય નાગરિકોને વળતર આપવા બંધાયેલું છે? આ મુદ્દાનો પરિચય હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ દ્વારા બર્માહ ઓઈલ કો. વિ. લોર્ડ એડવોકેટ [(૧૯૬૫) એસી ૭૫] માં કરવામાં આવ્યો હતો. આ કેસના તથ્યો એવા હતા કે આગળ વધતી જાપાની સેના ના હાથમાં તે ન પડે તે માટે સ્થાપનાઓ તેમજ પેટ્રોલનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. એ સ્પષ્ટ હતું કે આ વિનાશ બ્રિટિશ પ્રદેશના સંરક્ષણ માટે તેની વિશેષાધિકાર સત્તાના કાનૂની ઉપયોગમાં કાઉનના આદેશથી કરવામાં આવ્યો હતો. હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ સમક્ષ નિર્ણય માટે આવેલો પ્રશ્ન એ હતો કે શું કાઉને વળતર ચૂકવવું પડે. હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સે ઠરાવ્યું હતું કે જો વાસ્તવિક યુદ્ધકાર્યો દરમિયાન રાજ્ય દ્વારા પ્રજાજનની સંપત્તિને નુકસાન પહોંચાડવામાં આવ્યું હોય, તો કોઈ વળતર આપવાની જરૂર પડતી નથી. વાદીઓએ નષ્ટ કરાયેલી સંપત્તિનું પૂર્ણ મૂલ્ય માગ્યું હતું, જે કદાચ £૩૦,૦૦૦,૦૦૦ કરતાં વધુ થતું. તે કેસમાં લોર્ડ રીડે દર્શાવ્યું હતું કે અપીલકર્તાઓ શાંતિના સમયમાં આ સ્થાપનાઓનું પૂર્ણ મૂલ્ય માગતા હોવાનું જણાય છે. હું એવું ઠરાવું છું કે તેઓ વળતર મેળવવા હકદાર છે અને પછી એ વિચારવું જરૂરી બનશે કે વળતર તેમના નુકસાન સાથે

સંબંધિત ન હોવું જોઈએ કે નહીં, એ અર્થમાં કે જો તેમની સ્થાપનાઓનો વિનાશ કરવામાં આવે તેના બદલે તેને શત્રુના હાથમાં જવા દેવામાં આવી હોત, તો તેનાથી તેમના માટે શું ફરક પડ્યો હોત. લોર્ડ પિયર્સે પણ આ મુદ્દાને આ રીતે સંબોધ્યો હતો: “પરંતુ, વળતરના દષ્ટિકોણે ભેદ હોવો સંભવ છે. જે પેટ્રોલ લઈ લેવાય અને વપરાય તેનું પૂર્ણ મૂલ્ય હોઈ શકે. જે પેટ્રોલ શત્રુના હાથમાં જવા જ રહ્યું હોય ત્યારે ઉડાવી દેવામાં આવે, અને જે શત્રુ નિઃસંદેહ માલિકને ચૂકવણી કર્યા વિના તેનો ઉપભોગ કરી નાખે, તે કદાચ મૂલ્યવિહોણું હોઈ શકે. આ મુદ્દે દલીલ કરવામાં આવી નથી અને તે હજી સંબંધિત પણ નથી.”

લોર્ડ રેડકિલફે અસહમતિ વ્યક્ત કરી અને એવું ધારણ કર્યું કે જે વસ્તુ માટે તે સમયે કોઈ કલ્પનીય ખરીદદાર ન હતો, તેના માટે રાજ્યને અધિગ્રહણની કિંમત ચૂકવવા કહેવું જોઈએ નહીં.

આથી, સામાન્ય કાનૂનનો નિયમ એવો છે કે વિશેષ અધિકારશક્તિ હેઠળ રાજ્યસીમામાં આવેલ ખાનગી મિલકતની જમી અથવા વિનાશ, ગંભીર રાષ્ટ્રીય આપત્તિના સમયમાં પણ, જો વાસ્તવિક શત્રુતા ચાલી રહી ન હોય, તો માત્ર એ આધારે જ કરી શકાય કે વળતર ચૂકવવાનું બાકી હોય. આ નિર્ણયને તરત જ વોર ડેમેજેસ અધિનિયમ, ૧૯૬૫ દ્વારા નિષ્ફળ બનાવવામાં આવ્યો, જેણે આવી અથવા સમાન પરિસ્થિતિઓમાં વળતર ચૂકવવાનું અટકાવ્યું હતું. આસામ વડી અદાલતે યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા વિ. રામકમલ [એ.આઈ.આર. (૧૯૫૩)]

આસ. ૧૧૬] માં આ પાસાનું પરીક્ષણ કર્યું હતું. પ્રતિવાદી કેટલીક માછીમારીની લીઝ ધરાવતો ભાડેતરફદાર હતો. તેણે સહાયક સ્થાપનાઓ સાથે માછલી ઉછેર કેન્દ્રો બાંધ્યા હતા. ઇસવીસન ૧૯૪૪માં ભારતીય અને બ્રિટિશ સૈનિકોની એક ટુકડીએ માછીમારીના ઉત્તર ભાગના પશ્ચિમ અડધા તથા પશ્ચિમ કિનારાઓ પર કબજો કર્યો હતો. આ સમયગાળા દરમિયાન માછીમારીને ગંભીર નુકસાન થયું હતું. નીચલી અદાલતે દાવો મંજૂર કરીને યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા સામે રૂ. ૭૭.૦૦૦/- તથા અનુપાતીય ખર્ચ સાથે નુકસાનભરપાઈ ફટકારી હતી. અપીલમાં, આસામ વડી અદાલતે ઠરાવ્યું કે યુદ્ધ, બળવો, વિદ્રોહ અથવા સમાન સ્વરૂપની અન્ય આપત્તિના સમયમાં રાજ્યની સર્વભૌમ સત્તાનો ઉપયોગ કરતાં કરાયેલા કૃત્યો, જે પ્રજાજનોના વ્યક્તિ અથવા મિલકતને અસર કરતા હોય, તેમને પણ મુક્તિનો લાભ મળવો જોઈએ. જોકે, એવું પણ ઠરાવવામાં આવ્યું કે મુક્તિની માન્યતા માગી શકે તે પહેલાં રાજ્યએ પોતાના પગલાની આવશ્યકતા અને ચુકિતસંગતતા અંગે અદાલતને સંતોષ આપવો જોઈએ. તેનો અર્થ એ થાય છે કે સર્વભૌમ કૃત્યની આવશ્યકતા અને ચુકિતસંગતતા ન્યાયિક પરીક્ષણને આધીન છે. હાલના કેસમાં, ડિકેન્સ ઓફ ઈન્ડિયા અધિનિયમમાં સમાવાયેલ નગરપાલિકાકીય કાયદાની જોગવાઈઓનો આશ્રય લીધા વગર કબજાને ન્યાયસંગત ઠેરવતી આપત્તિની ગંભીરતા સાબિત કરવા રાજ્ય તરફથી કોઈ પુરાવો રજૂ કરવામાં આવ્યો ન હતો. આવી પરિસ્થિતિઓમાં સૈનિકો દ્વારા કરવામાં આવેલ કબજો અનાધિકૃત પ્રવેશના કૃત્ય સમાન હતો.

આથી ભારત સંઘને વાદી-પ્રતિવાદીને વળતર ચૂકવવા માટે જવાબદાર ઠરાવવામાં આવ્યો, રામ લલાચા સી.જે.એ અવલોકન કર્યું હતું: “ભારતીય નિર્ણયો આ દલીલને સમર્થન આપતા નથી કે “રાજ્યનું કૃત્ય” અભિવ્યક્તિ માત્ર વિદેશીઓ અથવા વિદેશી રાજ્યો વિરુદ્ધના કૃત્યોને જ સૂચવે છે. આ અભિવ્યક્તિનો ઉપયોગ સાર્વભૌમ સત્તાના તમામ કૃત્યોના સંદર્ભમાં કરવામાં આવ્યો છે, ભલે તે પ્રાદેશિક સીમાઓની બહાર કાર્યરત હોય અથવા રાજ્ય અને તેના પોતાના પ્રજાજનો વચ્ચેના કૃત્યો હોય. વિદેશી રાજ્યો અથવા વિદેશીઓને અસર કરતા સાર્વભૌમ સત્તાના કૃત્યો અને રાજ્યના નાગરિકોને અસર કરતા કૃત્યો વચ્ચે કોઈ ભેદ કરવામાં આવ્યો નથી.

સુવિધાના હેતુસર ઇંગ્લેન્ડમાં જે રીતે સર્વભૌમ સત્તાનું બે વિભાગોમાં વિભાજન કરવામાં આવ્યું છે તે ભારત ખાતે અપનાવવામાં આવ્યું નથી. આ વિભાજન અપનાવવામાં રહેલી મુશ્કેલી સંભવતઃ ઐતિહાસિક હતી.”

એવું જણાય છે કે ભારતમાં કાયદો ઇંગ્લેન્ડમાં ઉપલબ્ધ કાયદા જેવો જ છે. વિદ્વાન મુખ્ય ન્યાયાધીશે પ્રતિરક્ષા માંગવા માટેની કાર્યવાહી અંગે આવશ્યકતા અને વાજબીપણાની કસોટી વિકસાવી હતી. યદાપિ કાયદાની અદાલત માટે સૈનિક કાર્યવાહી ની આવશ્યકતા અને વાજબીપણાનું મૂલવવું અશક્ય છે, તેમ છતાં વ્યવહારમાં આ કસોટીનો અર્થ એ થાય છે કે જો કાર્યવાહી વાસ્તવિક શત્રુતા દરમિયાન કરવામાં આવી હોય, તો રાજ્ય પ્રતિરક્ષાનો દાવો કરી શકે.

બી. આંતરરાષ્ટ્રીય સંધિઓ

રાજ્યકૃત્યમાં સંધિઓ પર હસ્તાક્ષર કરવાનો સમાવેશ થાય છે. તે માત્ર એક સાર્વભૌમ દ્વારા જ કરી શકાય અને ખાનગી વ્યક્તિ દ્વારા નહીં. સ્ટેટ ઓફ કેરળ વિ. રવિ વર્મા રાજા મેનન, [એ.આઈ.આર. ૧૯૬૪ કેર. ૧૨૩], માં કેરળ વડી અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે, ટ્રાવણકોર અને કોચીનના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની રચના રાજ્યકૃત્ય હતી, કારણ કે તે ટ્રાવણકોર અને કોચીનના શાસકો દ્વારા કરવામાં આવેલા કરારના પરિણામે થઈ હતી. તેમજ નવાબ ઓફ કાર્નાટિક વિ. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની [૪ બ્રો સી.સી. ૧૯૮ (૧૭૯૩)] માં નવાબે કંપની વિરુદ્ધ દાખલ કરેલો દાવો આ આધારે ફગાવી દેવામાં આવ્યો હતો કે તે રાજ્યકૃત્ય હતું, કારણ કે તે બે સાર્વભૌમો વચ્ચેની રાજકીય સંધીનો વિષય હતો.

ક. પ્રદેશોના જોડાણ અથવા સમર્પણ

એ નિયમ છે કે સર્વસત્તાધિકારી રાજ્ય દ્વારા પ્રદેશનું સમર્પણ કે પ્રદેશનું જોડાણ રાજ્યકૃત્ય ગણાય છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની વિ. સૈયદ એલી [(૧૮૨૭) ૭, એમ.ડી.ઈન્ડ. એપ્. ૫૫૫(૧૮૨૯)] માં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે સંધિની તારીખ પહેલાં ભૂતપૂર્વ નવાબો દ્વારા અપાયેલ જાગીરને મદ્રાસ સરકારે પાછી ખેંચી લેવી અને પછી મદ્રાસ સરકારે અન્ય વ્યક્તિને માત્ર જીવનકાળ માટેના હક્કરૂપે તેનું પુનઃઅનુદાન કરવું, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની દ્વારા

સર્વસત્તાધિકારી સત્તાનો એવો ઉપયોગ હતો. તેથી મદ્રાસની સર્વોચ્ચ અદાલતને
 આવા પુનઃગ્રહણના સંબંધમાં મૂળ અનુદાનગ્રાહકના વારસદારો દ્વારા કરાયેલા
 દાવાની નોંધ લેવા પરથી નિવારવામાં આવી હતી. સ્ટેટ ઓફ સૌરાષ્ટ્ર વિ. મેમણ
 હાજી ઈસ્માઈલ [એ.આઈ.આર. ૧૯૫૯ એસ.સી. ૧૫૮૩] માં જૂનાગઢના
 નવાબે પ્રતિવાદીને કેટલીક મિલ્કત ભેટમાં આપી હતી. ભારતીય સંઘ દ્વારા તે
 રાજ્યના જોડાણ પછી, વહીવટદારે તે મિલ્કતો પાછી ખેંચી લીધી અને
 અનુદાનગ્રાહકે તે મિલ્કતોની કિંમત વસૂલ કરવા રાજ્ય વિરુદ્ધ દાવો દાખલ કર્યો.
 સર્વોચ્ચ અદાલતે આ આધારે દાવો નામંજૂર કર્યો કે જોડાણનું સર્વસત્તાધિકારી
 રાજ્યકૃત્ય દીવાની અદાલતો સમક્ષ પ્રશ્નિત કરી શકાય તેમ નથી. જ્યારે દેશી
 રજવાડાંઓનું ભારત સંઘમાં વિલીનીકરણ થયું, ત્યારે તે રાજ્યોના નિવાસીઓએ
 પોતાના અધિકારો સંબંધિત પ્રશ્નો ઊભા કર્યા. પ્રશ્ન એ હતો કે નવી રચાયેલી
 અનુગામી સરકારો પર ભૂતપૂર્વ શાસકો હેઠળ નિવાસીઓ ભોગવતા અધિકારો
 કેટલા અંશે બંધનકારક હતા. કાયદો એવો છે કે પૂર્વવર્તી અધિકારોનું માન્યકરણ
 ત્યારે જ થશે જ્યારે અનુગામી સરકારે તેમને માન્યતા આપી હોય. આ નિયમનો
 તાત્પર્ય નાયક વાજેસિંહજી જોરાવરસિંહજી નાયક વિ. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ [
 એ.આઈ.આર. ૧૯૨૪ પી.સી. ૨૧૬] માં સમજાવવામાં આવ્યો હતો, જ્યાં
 પ્રિવી કાઉન્સિલ સમક્ષ એકીકૃત અપીલોમાં ટાંડા, ચાંદવાણા અને કટવાડાના
 ત્રણ નાયકોને અનુરૂપ રીતે ભારત સરકાર વિરુદ્ધ આ ઘોષણા મેળવવા દાવો
 કર્યો હતો કે તેઓને સંબંધિત તાલુકાઓની સમગ્ર જમીનના માલિકો છે અને
 ૧૯૦૭માં સરકારે તેમને જે શરતો પર પટ્ટો સ્વીકારવા માટે કહ્યું હતું તે શરતો પર

તે જ જમીનનો પટ્ટો સ્વીકારવા તેઓ બંધાયેલા નથી. આ કેસમાં પ્રિવી કાઉન્સિલે અવલોકન કર્યું હતું કે “જ્યારે કોઈ પ્રદેશ પ્રથમ વખત કોઈ સર્વસત્તાધિકારી રાજ્ય દ્વારા પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે ‘રાજ્યકૃત્ય’ હોય છે. તે પ્રાપ્તી કઈ રીતે થઈ તે મુદ્દાસર નથી. તે વિજય દ્વારા થઈ હોઈ શકે, સંધિ અનુસરતી હસ્તાંતરણ દ્વારા થઈ હોઈ શકે, અથવા કોઈ માન્ય શાસક દ્વારા અત્યાર સુધી કબજામાં ન લેવાયેલા પ્રદેશના કબજાથી થઈ હોઈ શકે. તમામ કિસ્સાઓમાં પરિણામ એક જ રહે છે. પ્રદેશનો કોઈપણ નિવાસી નવા સર્વસત્તાધિકારીએ સ્થાપેલી સ્થાનિક અદાલતોમાં માત્ર તેવા અધિકારો જ સ્થાપિત કરી શકે છે, જેને નવા સર્વસત્તાધિકારીએ માન્યતા આપી હોય; પૂર્વવર્તી શાસકોના નિયમો હેઠળ તેને જે અધિકારો હતાં તે માત્રથી તેને કંઈ ફાયદો થતો નથી. સમર્પણની સંધિમાં જો એવું નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું હોય કે કેટલાક નિવાસીઓએ કેટલાક અધિકારો ભોગવવાના રહે, તો પણ તેનાથી આવા નિવાસીઓને સ્થાનિક અદાલતોમાં તે શરતો અમલમાં મૂકાવવાનો હક મળતો નથી.

અમલમાં મુકવાનો અધિકાર માત્ર ઉચ્ચ કરારકર્તા પક્ષો પાસે જ રહે છે.

ઉપરોક્ત અવલોકનનું અનુસરણ લોર્ડ એટકિન દ્વારા સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ વિ. સરદાર રુસ્તમ ખાન [એ.આઈ.આર. ૧૯૪૧ પી.સી. ૬૪] માં કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે, કલાતના ખાને પોતાના સર્વ સાવરિન અધિકારો બ્રિટિશ રાજ્યને સોંપી દીધા હોવાથી અને સંધિની શરતો મુજબ તેમજ

ફોરેન જ્યુરિસ્ડિક્શન એક્ટ, ૧૮૯૦ ની કલમ ૧ ના બળે, ભારત સરકારને પ્રશ્નગ્રસ્ત પ્રદેશ ઉપર સંપૂર્ણ સાવરિન અધિકારો પ્રાપ્ત હતા અને જમીન અંગેના અસ્તિત્વમાં રહેલા હકોને માન્યતા આપવાનો કે ન આપવાનો અધિકાર હતો, તેથી પ્રતિવાદીઓ સરકાર વિરુદ્ધ મ્યુનિસિપલ અદાલતોમાં કોઈ દાવો અમલમાં મૂકી શકતા નહોતાં.

સર્વોચ્ચ અદાલતે દાલિમયા દાદરી સિમેન્ટ પ્રકરણમાં અપનાવેલ અભિપ્રાયનું અનુસરણ કર્યું

કંપની વિ. ઇન્કમ ટેક્સ કમિશનર [એ.આઈ.આર. ૧૯૫૮ એસ.સી. ૮૧૬]. જિંદ રાજ્યનું ૧૯૪૮ માં પટિયાલા અને પૂર્વ પંજાબ રાજ્યોના સંઘમાં વિલીનીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું. નવું રાજ્ય રચાતાં, પૂર્વવર્તી રાજ્યોમાં અમલમાં રહેલા બધા કાયદા રદ કરવામાં આવ્યા અને પટિયાલા રાજ્યમાં પ્રવર્તમાન કાયદાઓ બધાં વિલીન થયેલાં રાજ્યોમાં લાગુ કરવામાં આવ્યા. તે ભારતીય સંઘનું ભાગ રાજ્ય બન્યું અને ભારતીય આવકવેરા અધિનિયમ તેને લાગુ કરવામાં આવ્યો. કંપનીએ જિંદ રાજ્યના પૂર્વ શાસકે તેને આપેલી મુક્તિના આધાર પર આવકવેરાની લાદણીમાંથી મુક્તિનો દાવો કર્યો. અદાલતે આ દલીલ નામંજૂર કરી અને ઠરાવ્યું કે પૂર્વવર્તી રાજ્ય દ્વારા અપાયેલા અધિકારો નવા રાજ્ય વિરુદ્ધ ત્યારે જ અમલમાં મૂકી શકાય, જ્યારે તે રાજ્ય સ્પષ્ટ ઘોષણા દ્વારા અથવા પોતાના વર્તન દ્વારા તેમને માન્યતા આપે.

પ્રેમસુખદાસ વિ. રાજસ્થાન [એ.આઈ.આર. ૧૯૬૭ એસ.સી. ૪૦] માં, પૂર્વવર્તી ભરતપુર રાજ્યએ ભરતપુરની એક વસાહતમાં ધંધો કરવા માટે પ્લોટ ખરીદનાર વ્યક્તિઓને કસ્ટમ શુલ્કમાંથી ૨૫ ટકા ઘટાડાની કેટલીક છૂટછાટો મંજૂર કરી હતી. હેતુ એ હતો કે લોકો ત્યાં વસવાટ કરવા પ્રોત્સાહિત થાય અને તે વિસ્તારનો વિકાસ થાય. આ શરતે અપીલકર્તાએ તે વિસ્તારમાં પ્લોટ ખરીદ્યો હતો. પરંતુ જ્યારે ભરતપુર રાજ્યનું રાજસ્થાન રાજ્યમાં વિલીનીકરણ થયું, ત્યારે અનુવર્તી રાજ્યએ તે છૂટછાટનો ઇનકાર કર્યો અને સમગ્ર રાજ્યમાં એકસરખા કસ્ટમ શુલ્ક અમલમાં મૂક્યા. અપીલકર્તાએ પૂર્વવર્તી ભરતપુર રાજ્ય દ્વારા આપવામાં આવેલી છૂટછાટો અસ્વીકાર થતા, પોતાને બળજબરીથી ચૂકવવા પડેલા વધારાના કસ્ટમ શુલ્કની વસૂલાત માટે દાવો કર્યો. સર્વોચ્ચ અદાલતે આ દાવો એ આધાર પર નામંજૂર કર્યો કે પૂર્વવર્તી રાજ્યની કરારજન્ય જવાબદારી અનુવર્તી સર્વભૌમ રાજ્ય પર ત્યારે જ બાધ્યકર્તા બને જ્યારે તે તે કરારજન્ય જવાબદારીને સ્વીકારતું હોય. પ્રમોદ ચંદ્ર દેવ વિ. ઓડિશા [એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ એસ.સી. ૧૨૮૮] માં, પૂર્વવર્તી શાસકે પોતાના કુટુંબોના કનિષ્ઠ સભ્યોને કેટલીક ભરણપોષણ અનુદાનો આપેલી હતી. સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે આ અનુદાનો ભારત સરકાર સામે એટલી હદ સુધી અમલમાં મૂકી શકાય જેટલી હદ સુધી ભારત સરકારે તેને માન્યતા આપી હોય. આવી ચાર અનુદાનો હતી, જેમાંથી ત્રણને સરકારે માન્યતા આપી હતી. ચોથી અનુદાન ૧૯૪૭ ના એક્સ્ટ્રા પ્રોવિન્શિયલ જ્યુરિસ્ડિક્શન અધિનિયમ હેઠળ જારી કરાયેલા આદેશથી

રદ કરવામાં આવી હતી અને તે અનુદાન અમલમાં મૂકવા અયોગ્ય ઠરાવવામાં આવી હતી. ગ્વાલિયર આર.એસ. (ડબલ્યૂ) કો. વિ. ઇન્ડિયા [એ.આઈ.આર. ૧૯૬૦ એમ.પી. ૩૩૦] માં, ગ્વાલિયરના મહારાજાએ ૧૮.૧.૧૯૪૭ તારીખના પોતાના આદેશ દ્વારા બિરલા બ્રધર્સને ગ્વાલિયર રાજ્યમાં નવી ઉદ્યોગો અને કારખાનાઓ સ્થાપે ત્યારે બાર વર્ષના ગાળામાં આવકવેરામાંથી મુક્તિ આપેલી હતી. આ આદેશના અનુસંધાને, ગ્વાલિયર રાજ્ય સરકારે બિરલા બ્રધર્સ સાથે એક કરાર કર્યો હતો; અનુસંધાને રાજ્યનું મધ્ય ભારતમાં વિલીનીકરણ થયું. આવકવેરા આંકણીની કાર્યવાહી મધ્ય ભારત રાજ્ય દ્વારા અને પછીથી કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા શરૂ કરવામાં આવી. કંપનીએ મુક્તિના આદેશ તથા રાજ્ય સરકાર સાથે કરવામાં આવેલા અનુવર્તી કરારના આધારે મુક્તિનો દાવો કર્યો. મધ્ય ભારત વડી અદાલતે મુક્તિનો દાવો મંજૂર કર્યો, કારણ કે ગ્વાલિયર સરકાર પર મુક્તિ આપવાની ફરજ નિષ્ઠાપૂર્વક સોંપાયેલ હતી, જે અનુપરમાં અધિનિયમ ૨૦૫(૧) હેઠળ કેન્દ્ર સરકાર પર અવતરિત થઈ હતી. ભારતીય આવકવેરા અધિનિયમે વિશેષ વૈધાનિક જોગવાઈઓ દ્વારા અરજદારને અગાઉથી અપાયેલ નિશ્ચિત મુક્તિનો અંત લાવ્યો ન હતો અને હકીકતમાં સંઘ સરકાર તથા તેની પૂર્વવર્તી સરકારે વાદીના દાવાને માન્યતા આપી હતી.

વિરેન્દ્ર સિંહ વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૪૪૭] માં, અદાલતે વિજય દ્વારા અધિકાર પ્રાપ્ત કરવું અથવા પ્રદેશ હસ્તાંતરણ થવાથી ખાનગી હકો પર થતી અસર અંગે ભિન્ન દૃષ્ટિકોણ અપનાવ્યો હતો. અહીં,

સરિલાના શાસકે ૫ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૮ના રોજ રિજુરા ગામ અરજદારને અનુદાનમાં આપ્યું હતું, અને ચરખરી તથા સરિલાના શાસકોએ વિંધ્ય પ્રદેશના સંયુક્ત રાજ્યમાં એકત્રીત થવા માટે સંમતિ આપી હતી. આ સંઘ અસ્તિત્વમાં હતો તે દરમિયાન, સરકારના કેટલાક અધિકારીઓએ અરજદારોના હકોમાં હસ્તક્ષેપ કર્યો હતો, પરંતુ વિંધ્ય પ્રદેશના સંયુક્ત રાજ્યની સરકારે અધિકારીઓને આવા હસ્તક્ષેપથી દૂર રહેવા દિશાનિર્દેશ આપતા આદેશો બહાર પાડ્યા હતા. ત્યારબાદ, તે પ્રદેશ ડોમિનિયન ઑફ

ભારત, જેણે ત્યારબાદ વહીવટના હેતુસર તે વિસ્તારને ચીફ કમિશનરની પ્રાંત તરીકે રચ્યો; પરંતુ અરજદારને અપાયેલા ચાર ગામોને કેન્દ્રીય વહીવટ હેઠળના રાજ્યથી અલગ કરીને ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્યમાં સમાવી લેવાયા. ૨૯ ઓગસ્ટ, ૧૯૫૨ના રોજ ઉત્તર પ્રદેશના રાજ્યપાલે અરજદારના પક્ષમાં કરવામાં આવેલા અનુદાનો રદ કર્યા. સર્વોચ્ચ અદાલતે “એક્ટ ઑફ સ્ટેટ” ની દલીલ નામંજૂર કરી અને એમ ઠરાવ્યું કે સર્વભોમ રાજ્ય પોતાના જ પ્રજાજનો વિરુદ્ધ “એક્ટ ઑફ સ્ટેટ” કરી શકે નહીં. આ કેસમાં એમ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે વાદી ભારતનો નાગરિક બની ગયેલો હોવાથી; તે અનુચ્છેદ ૧૯ અને ૩૧ હેઠળ પોતાના મિલકતના અધિકારોનો અમલ કરાવી શકે.

પરંતુ, વિરેન્દ્ર સિંહનો નિર્ણય સર્વોચ્ચ અદાલતના સાત ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠ દ્વારા ગુજરાત વિ. વોરા ફિડાલી [એ.આઈ.આર. ૧૯૬૪ એસ.સી. ૧૦૪૩] માં

નામંજૂર કરવામાં આવ્યો હતો, આ કેસના તથ્યો એ હતા કે સાંત રાજ્યના શાસકે ૧૯ માર્ચ, ૧૯૪૮ના રોજ વિલીન કરાર દ્વારા પોતાના રાજ્યનો પ્રદેશ ભારતને સોંપ્યો હતો. ત્યારબાદ, ૧ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૮થી તે બોમ્બે પ્રાંતનો ભાગ બન્યો હતો. રાજ્યનો પ્રદેશ ભારતને સોંપવાના એક અઠવાડિયા પહેલાં, સાંતના શાસકે એક ઠરાવ કર્યો હતો, જેના દ્વારા કેટલીક ગામોના ધારકોને નિયમો હેઠળ તે ગામોના જંગલો પર સંપૂર્ણ હક્કો અને સત્તા અપાઈ હતી. આમાંથી કેટલાક ધારકોએ મે ૧૯૪૮થી ૧૯૫૦ની વચ્ચે ફરીયાદીઓના હિતમાં કરારો કર્યા હતા. વિલીન પછી એ પ્રશ્ન ઊભો થયો કે તે કરારોને મંજૂરી આપવી જોઈએ કે નહીં. જંગલના હક્કો હસ્તાંતરિત કરતો શાસકે કરેલો ઠરાવ દુરાશયપૂર્ણ હતો તે ધ્યાનમાં લઈને, બોમ્બે સરકારે જુલાઈ, ૧૯૪૮માં તે ઠરાવ રદ કર્યો હતો. વડી અદાલત સમક્ષ ફરીયાદીઓ આ આધાર પર સફળ રહ્યા હતા કે કરાર કાયદો હોવાથી તેને બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૭૨ દ્વારા રક્ષણ પ્રાપ્ત હતું અને રાજ્ય સરકારની કારોબારી કાર્યવાહીથી તેને રદ કરી શકાય તેમ નહોતું. સર્વોચ્ચ અદાલતે બહુમતીથી ઠરાવ્યું હતું કે વિરેન્દ્ર સિંહનો નિર્ણય ખોટો આપવામાં આવ્યો હતો. તે ઠરાવને “કાયદો” નથી એવું માનવામાં આવ્યું હતું. અદાલતે એ પણ ઠરાવ્યું હતું કે ભારતીય રાજ્યોનું ભારતના ડોમીનિયન સાથે એકીકરણ રાજ્યકૃત્ય હતું અને કેન્દ્રીય

સરકાર સંત રાજ્યના શાસકના ઠરાવ દ્વારા વિલયની પૂર્વસંધ્યાએ સર્જાયેલા અધિકારોને માન્યતા આપવાનો ઇનકાર કરી શકતી હતી અને કહી શકતી હતી કે તે તેમને સ્વીકાર્ય નહોતું અને તેથી તેમના પર બાંધધરીરૂપ નહોતું.

આ નિયમનો અમલ અનુગામી રાજ્ય દ્વારા પૂર્વ રાજ્યના કર્મચારીઓની સેવાઓની સમાપ્તિ માટે કરવામાં આવ્યો હતો. અમરસિંહ વિ. રાજસ્થાન [એ.આઈ.આર. ૧૯૫૮ એસ.સી. ૨૩૧] માં, અપીલકર્તા પૂર્વ બિકાનેર રાજ્યમાં જિલ્લા અને સેશન્સ જજ હતા. બિકાનેર રાજ્યનું નવા રાજસ્થાન રાજ્યમાં એકીકરણ થવાને કારણે વિવિધ એકીકૃત થતા રાજ્યોની વિવિધ સેવાઓનું પુનર્ગઠન અવશ્ય સંકળાયેલું હતું. જ્યારે અંતિમ પુનર્ગઠન અમલમાં મૂકવામાં આવ્યું ત્યારે અપીલકર્તાની ત્યારબાદ સિવિલ ન્યાયમૂર્તિ તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી. તેમને જૂથ સી (સિવિલ ન્યાયાધીશો અને મુનસિફો) માં મૂકવામાં આવ્યા અને કનિષ્ઠ પદોની યાદીમાં ક્રમાંક ૧૮ પર સ્થાન આપવામાં આવ્યું. તેમનો પગાર અને ભથ્થાં પૂર્વવત્ રહ્યા અને તેમણે એ જ ગ્રેડિંગ જાળવી રાખ્યું. તેમણે પ્રાપ્ત કરેલ વાર્ષિક વધારો પ્રભાવિત થયો નહોતો, અને નામમાં ફેરફાર સિવાય, તેમની સેવાની શરતો પૂર્વ રાજ્યની સેવામાં જે હતી તેનાથી ઓછી અનુકૂળ નહોતી. રિટ અરજીમાં, તેમણે દલીલ કરી કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ રાજસ્થાન દ્વારા આપવામાં આવેલી ખાતરી હેઠળ તેમને નવી વ્યવસ્થામાં જિલ્લા અને સેશન્સ જજ તરીકે નિયુક્ત થવાનો અધિકાર હતો અને તેમની પદમાં ભારતીય સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૩૧૧ના ભંગ સાથે ઘટાડો કરવામાં આવ્યો હતો. સર્વોચ્ચ

અદાલતે ઠરાવ્યું કે અનુચ્છેદ ૩૧૧ને આકર્ષે તેવો પદમાં ઘટાડાનો કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી, કારણ કે નવા રાજ્યમાં તેમની અગાઉની બધી નિમણૂકો સંપૂર્ણપણે કામચલાઉ હતી; અને જ્યાં સુધી કરારના અનુચ્છેદ ૧૪(૧) નો પ્રશ્ન હતો, તેની ખાતરીનું પાલન કરવામાં આવ્યું હતું [સિપ્રિયાની વિ. યુનિયન ઑફ ઈન્ડિયા, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૯ ગોવા ૭૬ માં અનુસરવામાં આવ્યું].

૩૯ અતિરેકના કિસ્સાઓને ઓળખવા સહેલા હોય છે તે સાચું છે; જેમ કે એક તરફ યુદ્ધના કૃત્યો અથવા વિદેશી જહાજનો ‘હોટ પરસ્યુટ’ તરીકે સર્વભૌમ કાર્યોના ઉદાહરણો, અને બીજી તરફ પરિતોષિક માટે માલસામાન અને મુસાફરોની વાહકતા અથવા ચીજવસ્તુઓના વેચાણ તરીકે વાણિજ્યિક પ્રવૃત્તિઓના ઉદાહરણો. આ બે અતિરેકોની વચ્ચે એવા અગણિત ઉદાહરણો ઉદ્ભવી શકાય છે જ્યાં સર્વભૌમ કૃત્યો (એક્ટ્સ જ્યુરે ઇમ્પેરીઆઈ) અને વાણિજ્યિક પ્રવૃત્તિઓ (એક્ટ્સ જ્યુરે જેસ્ટિઓનિસ) વચ્ચે કોઈ તર્કસંગત અથવા સ્પષ્ટ ભેદરેખા દોરવી સરળ નહીં હોય. આ મુશ્કેલીને કારણે અને ખાનગી કાયદાકીય જવાબદારીઓમાંથી રાજ્યને મુક્ત રાખવાની અસમાનતાને કારણે જ મોટાભાગના અધિકારક્ષેત્રોમાં વધતા પ્રમાણમાં આ માન્યતા પ્રાપ્ત થઈ છે કે કાયદાકીય કાર્યવાહીમાંથી રાજ્યને પ્રતિરક્ષાનો અમર્યાદિત દાવો કોઈ સૈદ્ધાંતિક કે કાયદાકીય આધાર ધરાવતો નથી. એ જ કારણ છે કે ક્રાઉન પ્રોસીડિંગ્સ એક્ટ, ૧૯૪૭ એ ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રતિરક્ષાના સિદ્ધાંતના અમલક્ષેત્રને ભારે પ્રમાણમાં સંકુચિત કર્યું હતું.

૪૦ સંપૂર્ણ પ્રતિરક્ષા નો સિદ્ધાંત શાસ્ત્રીય કાયદાનો કદી ભાગ રહ્યો નહોતો. ન તો ગ્રોશિયસ [ડે જ્યુરે બેલી એક પેસિસ (કાર્નેગી આવૃત્તિ, ૧૯૧૩)] એ, ન તો બિન્કર્સહોક [ક્વેસ્ટિયોનેસ જ્યુરિસ પબ્લિસી (કાર્નેગી આવૃત્તિ, ૧૯૩૦)] એ, ન તો વેટલ [ક્રોઇટ્સ ડેસ જેન્સ, પુસ્તક ૩ અધ્યાય ૧૫] એ આ સિદ્ધાંતને તેના સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં સ્વીકાર્યો હતો, [જુઓ બર્માહ ઓઇલ કો. લિ. વિ. લોર્ડ એડવોકેટ (૧૯૬૫) એ.સી. ૭૫ માં લોર્ડ રીડનો નિર્ણય] અને આધુનિક ન્યાયશાસ્ત્રમાં પણ તેને સ્વીકાર મળતો નથી. હાલ આ સિદ્ધાંતને મર્યાદિત ક્ષેત્રોમાં સીમિત રાખવામાં આવ્યો છે, એટલે કે, (એ) વિદેશી રાજ્યને સ્થાનિક અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રમાંથી તેવા કૃત્યો અંગે મળતી પ્રતિરક્ષા, જે જ્યુરે ઇમ્પેરીઆઇ તરીકે ઓળખાય છે (રાજ્ય પોતાની સાવરિન ક્ષમતામાં કરે તેવી ગેર-વાણિજ્યિક પ્રવૃત્તિઓ), અને જે જ્યુરે જેસ્ટિયોનીસ તરીકે ઓળખાતા કૃત્યો (રાજ્યની વાણિજ્યિક પ્રવૃત્તિઓ) થી ભિન્ન છે; અને (બી) રાજ્યને પોતાની જ અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રમાંથી રાજ્યકૃત્યો અને સૈનિક કાર્યવાહીમાંથી ઉદ્ભવતા મુદ્દાઓ અંગે મળતી પ્રતિરક્ષા. રાજ્ય પ્રતિરક્ષાનો સિદ્ધાંત — ભલે તે પ્રાદેશિક રાજ્યનો હોય કે વિદેશી રાજ્યનો — તે સમયનો અવશેષ છે જ્યારે સાવરિનને કાયદાથી પર માનવામાં આવતો હતો. હવે સ્થિતિ એવી રહી નથી. [કોમન લો અને સિવિલ લો ધરાવતા દેશોમાં કાયદેસર વ્યવસ્થા અને ન્યાયિક પ્રથાના સર્વેક્ષણ માટે, લાઉટરપાખ્ટ, ઓપ. સિટ. જુઓ. એચ.એમ. સિવાઈ, કોન્સ્ટિટ્યુશનલ લો ઓફ ઇન્ડિયા, ૨મી આવૃત્તિ, ખંડ ૨, પૃષ્ઠ ૧૧૩૭-

૧૧૩૯ જુઓ, તેમજ સ્ટેટ ઓફ વેસ્ટ બંગાલ વિ. કોર્પોરેશન ઓફ કલકત્તા (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૭ એસસી ૯૯૭)].

૪૧ યુનાઈટેડ કિંગડમમાં બ્રિટિશ અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રમાંથી રાજ્યની પ્રતિરક્ષા અંગેનો સિદ્ધાંત, રાજમુકુટના વિશેષાધિકારના સિદ્ધાંત પર આધારિત હતો, જે ડાઈસીના શબ્દોમાં [લૉ ઓફ ધ કૉન્સ્ટિટ્યુશન, ૧૦મી આવૃત્તિ, પૃ. ૪૨૪. ?જુઓ વૉર ડેમેજિસ એક્ટ, ૧૯૬૫, જેના દ્વારા બર્માઈ ઓઈલ કો. લિ. વિ. લૉર્ડ એડવોકેટ (૧૯૬૫) એ.સી. ૭૫, એચ.એલ. એસસી. માં હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સના નિર્ણયને અસરકારક રીતે ઉલટવામાં આવ્યો હતો.] મુજબ “વિવેકાધીન અથવા મનસ્વી સત્તાનો એવો અવશેષ, જે કોઈપણ નિર્ધારિત સમયે કાયદેસર રીતે રાજમુકુટના હાથે રહેલો હોય.” તેના પરિપૂર્ણ સ્વરૂપમાં વિશેષાધિકારને હવે તે દેશમાં માન્યતા આપવામાં આવતી નથી, સિવાય કે યુદ્ધમાંથી ઉદ્ભવતા મુદ્દાઓમાં, જેમાં સર્વભૌમ શાસક સંકળાયેલ હતો અથવા છે, અથવા રાજ્યકૃત્યમાંથી ઉદ્ભવતા મુદ્દાઓમાં. [જુઓ વૉર ડેમેજિસ એક્ટ, ૧૯૬૫, જેના દ્વારા બર્માઈ ઓઈલ કો. લિ. વિ. લૉર્ડ એડવોકેટ (૧૯૬૫) એ.સી. ૭૫, એચ.એલ. એસસી. માં હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સના નિર્ણયને અસરકારક રીતે ઉલટવામાં આવ્યો હતો.] [રાજ્યકૃત્યનો સિદ્ધાંત, મિત્ર રાજ્યના પ્રજાજન અથવા નિવાસી વિદેશી, જે એવો વિષય હોય, તેના સામે બચાવરૂપે બ્રિટિશ અદાલતમાં ઉઠાવી શકાય તેમ નથી, નિસાન વિ. એટોરેની જનરલ (૧૯૭૦) એ.સી. ૧૭૯ (એચ.એલ.ઈ.) અને તેમાં ઉલ્લેખિત વિવિધ સત્તાપ્રમાણો.] જો

કોઈ નાગરિકની માલિકીની મિલકત રાજમુકુટના આદેશોથી કબજે લેવામાં આવે અથવા તેને નુકસાન પહોંચાડવામાં આવે અથવા નષ્ટ કરવામાં આવે, ભલે તે વિશેષાધિકાર સત્તાના અમલમાં કરવામાં આવ્યું હોય, તો મિલકતનો માલિક વળતર મેળવવા હકદાર છે, જો આવી હાનિ યુદ્ધજન્ય નુકસાનમાંથી ઉત્પન્ન ન થઈ હોય. [બર્માહ ઓઈલ કો. લિ. વિ. લોર્ડ એડવોકેટ (૧૯૬૫) એ.સી. ૭૫ (એચ.એલ. (એસસી.)), અને વૉર ડેમેજિસ એક્ટ, ૧૯૬૫.] આવા બચાવના આધિન, જો રાજમુકુટના સેવકનું કૃત્ય બેદરકારીપૂર્વક કરવામાં આવ્યું હોય અથવા જે ધારાથી તેને સત્તા પ્રદાન કરવામાં આવી છે તેની હદ બહારનું હોય, અને તે જ સત્તાના આધારે તે કરવામાં આવ્યું હોવાનું દર્શાવવામાં આવ્યું હોય, તો તેવા કૃત્ય બદલ વળતરની માગણીઓથી રાજમુકુટને હવે રક્ષણ પ્રાપ્ત નથી. [હોમ ઓફિસ વિ. ડોર્સેટ ચાટ કો. (૧૯૭૦) એ.સી. ૧૦૦૪ એચ.એલ. (ઈ); જુઓ લોર્ડ રીડ અને લોર્ડ ડિપલોકના ચુકાદાઓ.]

જરૂર આપણી બંધારણ હેઠળ જે ગણતંત્રાત્મક અને લોકશાહી શાસનપદ્ધતિ છે, તેમાં ઇંગ્લેન્ડમાં ન્યાય અંગેની સામંતશાહી માન્યતાઓ પર આધારિત સર્વભૌમ મુક્તિના પ્રાચીન સિદ્ધાંતને માન્યતા આપવાનું કોઈ યુક્તિસંગત કારણ નથી. આવો સિદ્ધાંત ક્યારેય આપણા દેશના ન્યાયશાસ્ત્રમાં મૂળ પકડી શક્યો હતો કે નહીં તે બાબત અત્યંત શંકાસ્પદ છે, કારણ કે સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્ટેટ ઓફ રાજસ્થાન વિ. એમ.એસ.ટી. વિધાવતી (૧૯૬૨) સપ્પ ૨ એસ.સી.આર. ૯૮૯ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ એસ.સી. ૯૩૩) માં દર્શાવ્યા મુજબ, ભારતમાં ઈસ્ટ

ઈન્ડિયા કંપનીના સમયથી જ સર્વભૌમ સત્તાધીશને અપકૃત્ય અથવા કરાર સંબંધિત દાવામાં પ્રતિવાદી તરીકે પકડવા યોગ્ય માનવામાં આવ્યો છે, અને કોમન લો હેઠળની મુક્તિ ભારતમાં ક્યારેય અમલમાં આવી નથી."

જુડ રાજ્યમાં નિહિત તમામ સત્તાઓનું સ્ત્રોત બંધારણ અથવા સંબંધિત કાયદો છે. બંધારણ હેઠળ, કોઈપણ રાજાધિકાર અથવા મનસ્વી હક્કના આધાર પર મુક્તિ માટે કોઈ અવકાશ નથી. એવો કોઈપણ હક્ક અમારી પ્રણાલી માટે પરાયો છે. અમારી વ્યવસ્થા વ્યક્તિઓની નહીં પરંતુ કાયદાની સરકાર છે. જ્યાં સુધી બંધારણ હેઠળ વિશેષ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી ન હોય (દા.ત. અનુચ્છેદ ૩૬૧), અથવા કોઈ કાયદા હેઠળ યોગ્ય વર્ગીકરણ કરવામાં આવી રાજ્ય અથવા કેટલાક વ્યક્તિઓને વિશેષ વર્ગ તરીકે ગણાવી તેમને વિશેષ અધિકારો અને છૂટછાટો અથવા મુક્તિઓ અપાઈ ન હોય, ત્યાં સુધી નાગરિક સામે રાજ્યને મુક્તિનો કોઈ હક્ક નથી. રાજ્ય તેના સેવકના અપકૃત્યજન્ય કૃત્ય માટેની જવાબદારીમાંથી સુરક્ષિત નથી, જો તે કૃત્ય એવી સત્તાઓ આપતા કાયદાની હદ બહારનું હોય જેના હેઠળ તેણે કાર્ય કર્યું હોવાનું દર્શાવ્યું હોય, અથવા આવી સત્તાઓનો બેદરકારીપૂર્વક ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય: હોમ ઓફિસ વિ. ડોર્સેટ ચાટ કો. લિ. (૧૮૭૦) એ.સી. ૧૦૦૪ એચ.એલ. (ઈ); તેમજ ગેડિસ વિ. પ્રોપ્રાયર્ટર્સ ઓફ બાન રિઝર્વોઈર (૧૮૭૮) ૩ એ.સી. ૪૩૦, ૪૫૬ માં લોર્ડ બ્લેકબર્ન મુજબ. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, આવી પરિસ્થિતિઓમાં રાજ્ય

તુતીય પક્ષો પ્રત્યે પરોક્ષ રીતે જવાબદાર બને છે, જેવી પરિસ્થિતિઓમાં કોઈ ખાનગી નોકરીદાતા જવાબદાર ઠરે.

જજ સાર્વભૌમત્વની સંકલ્પના, પ્રતિરક્ષણ સંબંધિત પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવા માટે સંતોષકારક કસોટી નથી. સત્તાનો સાર્વભૌમ પ્રયોગ, અધિકારક્ષેત્ર અને પ્રતિરક્ષણ વચ્ચેની વિભાગરેખા નથી. અગાઉ જણાવ્યા મુજબ, રાજ્ય અથવા તેની સાધક સંસ્થાઓને અમુક પ્રતિરક્ષણો અથવા મુક્તિઓ અથવા વિશેષાધિકારો આપતી બંધારણીય અથવા કાયદાકીય જોગવાઈઓ સિવાય અને યુદ્ધજન્ય નુકસાનમાંથી ઉદ્ભવતા મુદ્દાઓના અપવાદ સાથે, રાજ્યને, તેના નાગરિકો સંબંધે, જવાબદારીમાંથી અથવા તેની અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રમાંથી કોઈ પ્રતિરક્ષણ નથી.

જપ ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિમાં, હું એગ્રીકલ્ચરલ માર્કેટ પ્રોડ્યુસ કમિટી વિ. અશોક હરિકુની અને અન્ય એક [એ.આઈ.આર. ૨૦૦૦ એસ.સી. ૩૧૧૬] ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરી શકું છું અને તેના પર આધાર રાખું છું, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે રાજ્યસત્તાત્મક અને અરાજ્યસત્તાત્મક કાર્યો શું છે તે સમજાવ્યું છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે પરિચ્છેદ ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૩૧, ૩૨ અને ૩૩ માં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“૨૧. શું “સાર્વભૌમ” અને શું “અસાર્વભૌમ” કાર્યો છે તે અંગે, આ

અદાલતે ચીફ કન્ઝર્વેટર ઓફ ફોરેસ્ટ્સ વિ. જગન્નાથ મારુતિ કોંધારે,

(૧૯૯૬) ૨ એસ.સી.સી. ૨૯૩ : (૧૯૯૬ એ.આઈ.આર. એસ.સી.ડબલ્યુ. ૭૩૫ : એ.આઈ.આર. ૧૯૯૬ એસ.સી. ૨૮૯૮ : ૧૯૯૬ લેબ આઈ.સી. ૯૬૭) માં એવો ઠરાવ કર્યો છે (ફકરા ૧૨ અને ૧૩) :

“અમે માત્ર નામાવલિ પરથી નિર્ણય ન કરીએ. ચાલો, મૂળ મુદ્દા સુધી પહોંચીએ. અને તે એ છે કે સાર્વભૌમ અને અસાર્વભૌમ કાર્યો વચ્ચેનું દ્વિભાજન વાસ્તવમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી – તે બધું સત્તાના સ્વરૂપ અને તેના ઉપયોગ કરવાની રીત પર નિર્ભર કરે છે, જેમ કે નાગેન્દ્ર રાવ કેસના ફકરા ૨૩ માં (૧૯૯૪ એ.આઈ.આર. એસ.સી.ડબલ્યુ. ૩૭૫૩ : એ.આઈ.આર. ૧૯૯૪ એસ.સી. ૨૬૬૩) અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે. આ કેસના નિર્ણય અનુસાર, કારોબારી કાર્ય સ્વરૂપે સાર્વભૌમ છે કે નહીં તે નક્કી કરવા માટેની કસોટીઓમાંની એક એ છે કે કાયદાની અદાલતોમાં આવા કૃત્ય માટે રાજ્ય જવાબદાર ઠરે છે કે નહીં તે શોધવું. સહાઈ, જેએ જણાવ્યું હતું કે દેશનું રક્ષણ, સશસ્ત્ર દળો ઊભા કરવું અને તેમનું જતન કરવું, શાંતિ સ્થાપિત કરવી અથવા યુદ્ધ કરવું, વિદેશી બાબતો, પ્રદેશ પ્રાપ્ત કરવાની અને જાળવી રાખવાની સત્તા જેવા કૃત્યો બાહ્ય સાર્વભૌમત્વ સૂચવનારા અને રાજકીય સ્વભાવના કાર્યો છે. તેથી, આવા મુદ્દાઓમાં રાજ્ય સામે દાવો ચલાવી શકાય

તેમ ન હોવાથી, તે સામાન્ય નાગરિક અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને આધીન નથી. પરંતુ, આ નિર્ણય મુજબ, મુકિત ત્યાં જ સમાપ્ત થાય છે. ત્યારબાદ એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે કલ્યાણકારી રાજ્યમાં રાજ્યના કાર્યો માત્ર દેશના રક્ષણ, ન્યાયના વહીવટ અથવા કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવી રાખવા પૂરતા સીમિત નથી, પરંતુ લોકોની પ્રવૃત્તિઓનું નિયંત્રણ અને નિયમન લગભગ દરેક ક્ષેત્રમાં – શૈક્ષણિક, વાણિજ્યિક, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને અત્રે સુધી કે સૈનિક ક્ષેત્રમાં પણ – વ્યાપે છે. આ કારણે, સાર્વભૌમ અને અસાર્વભૌમ સત્તાઓ વચ્ચેની સીમા દર્શાવતી રેખા મોટા પાયે અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે.

ઉપરોક્તથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જો અમે અપીલકર્તાઓની તરફથી કરવામાં આવેલી દલીલ મુજબ સર્વ કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓને સર્વભૌમ કાર્યની સંકલ્પનામાં સમાવેશ કરીને તેનો વ્યાપ વિસ્તૃત કરીએ, તો બેંગલોર વોટર સપ્લાય કેસ (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૮ એસ.સી. ૫૪૮ : ૧૯૭૮ લેબ આઈ.સી. ૪૬૭) માં નિર્ધારિત અનુપાતને નોંધપાત્ર રીતે હાસ પામવો પડે. ઉપરોક્ત કેસમાં જે જણાવ્યું હતું તેની સામે અમે એવું કરવા સંકોચ અનુભવીએ છીએ, જેના મુજબ કડક અર્થમાં સમજવામાં આવતા સર્વભૌમ કાર્ય સિવાય રાજ્યની કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓ ઉદ્યોગની વ્યાખ્યાના

વ્યાપમાં આવશે; અને એટલું જ નહીં, સર્વભૌમ કાર્યના વિશાળ વર્તુળની અંદર પણ એવું એક આંતરિક વર્તુળ હોઈ શકે છે, જેમાં કેટલીક એકમોને, જો તે તત્વતઃ અલગ પાડવા યોગ્ય હોય, તો ઉદ્યોગ તરીકે ગણવામાં આવી શકે. ”

૨૨. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, આ સંપૂર્ણપણે સત્તાના સ્વભાવ અને તેના ઉપયોગ કરવાની પદ્ધતિ પર આધારિત છે. જેને “સાર્વભૌમ ” તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી છે તે દેશનું રક્ષણ, સશસ્ત્ર દળો ઊભા કરવું, શાંતિ કે યુદ્ધ કરવું, વિદેશી બાબતો અને પ્રદેશ પ્રાપ્ત કરવાની તથા જાળવી રાખવાની સત્તા છે. આ બાબતો સામાન્ય દીવાની અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રને આધીન નથી. રાજ્યના અન્ય કાર્યો, જેમાં રાજ્યની કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેને સત્તાના “સાર્વભૌમ ” ઉપયોગ તરીકે અર્થઘટિત કરી શકાય નહીં. તેથી, દરેક સરકારી કાર્ય “સાર્વભૌમ ” હોવું આવશ્યક નથી. રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓ અનેકવિધ છે. મૂળભૂત સાર્વભૌમ સત્તાથી લઈને, જેનો ઉપયોગ એકમાત્ર અને અવિલગનીય રીતે માત્ર સાર્વભૌમ સત્તાધિકારી જ કરી શકે, અને જે કોઈપણ દીવાની અદાલતમાં પડકારને પાત્ર નથી, ત્યાંથી લઈને તમામ કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓ સુધી, જે કોઈપણ ખાનગી વ્યક્તિ દ્વારા પણ હાથ ધરવામાં આવી શકે. તેથી, માત્ર એટલા માટે કે કોઈ વ્યક્તિ વૈધાનિક સંસ્થાઓનો કર્મચારી છે, તે બાબતને કેન્દ્રીય અધિનિયમની બહાર લઈ

જતી નથી. જો એવું હોત, તો કેન્દ્રીય અધિનિયમની કલમ ૨(એ) ને અનુસૂચિ ૧ સાથે વાંચતાં મોટી સંખ્યામાં વૈધાનિક સંસ્થાઓને બાકાત રાખવામાં આવવી જોઈતી હતી, જ્યારે એવું નથી. ભલે કોઈ અધિનિયમ કોઈ વૈધાનિક સંસ્થાને એવું કોઈ કાર્ય સોંપે કે જેને સ્વભાવથી "સાર્વભૌમ" ગણાવી શકાય, તો પણ તેનો અર્થ એવો થતો નથી કે એ જ અધિનિયમ હેઠળના બાકીના બધા કાર્યો પણ સાર્વભૌમ ગણાય. અદાલતે તે અધિનિયમની વિવિધ જોગવાઈઓનું સર્વગ્રાહી પરીક્ષણ કરીને એક કાર્યને બીજાથી અલગ પાડવા માટે તે અધિનિયમનું પરીક્ષણ કરવું જોઈએ. કોઈ અધિનિયમનું અર્થઘટન કરતાં, તે "ઉદ્યોગ" છે કે નહીં તે જાણવા માટે, આપણે તેનું તત્ત્વ અને સાર શોધવું પડે. કેન્દ્રીય અધિનિયમ નોકરીદાતા અને કર્મચારી વચ્ચે સુમેળ જળવાઈ રહે તે માટે બનાવવામાં આવ્યો છે, જેથી તેના કાર્યમાં શાંતિ અને સૌહાર્દ આવે. આ શાંતિ અને સૌહાર્દ તમામ ઉપક્રમોના કાર્યમાં ધ્યેય હોવું જોઈએ. આથી નોકરીદાતા અને કર્મચારી બંનેને લાભ થાય છે. બંનેમાંથી કોઈ એક દ્વારા હકો અને ફરજોનો દુરુપયોગ કરવો અથવા તેને માન્ય મર્યાદાથી આગળ લંબાવવો, તેનો નિવારણ કાયદાના માળખામાં કરવો પડે, પરંતુ દરેક પરિસ્થિતિમાં કોઈપણ ઉપક્રમને તેના કાર્યક્ષેત્રની બહાર રાખવાનો પ્રયત્ન ન હોવો જોઈએ. આ જ કારણ છે કે અદાલતો "ઉદ્યોગ" ની વ્યાખ્યા શક્ય તેટલી વિશાળ મર્યાદામાં કરતી આવી છે અને "સાર્વભૌમ" કાર્યને તેની મર્યાદિત પરિધિમાં રાખતી આવી છે.

૨૩. એન. નેગેન્દ્ર રાવ એન્ડ કો. વિ. સ્ટેટ ઓફ એ. પી., (૧૯૯૪) ૬
એસસીસી ૨૦૫ : (૧૯૯૪ એઆઈઆર એસસીડબલ્યુ ૩૭૫૩ :
એઆઈઆર ૧૯૯૪ એસસી ૨૬૬૩), માં ઉઠાવવામાં આવેલ પ્રશ્ન કાયદા
હેઠળ તેમના જાહેર કર્તવ્યોના નિર્વહમાં તેના અધિકારીઓ તરફથી થયેલ
બેદરકારી અથવા દુરાચાર માટે વળતર ચુકવવાની રાજ્યની જવાબદારી
અંગે હતો, જે રાજ્યના મુખ્ય અથવા અવિનાશી કાર્યો ન હોય પરંતુ માત્ર
આકસ્મિક અથવા સહાયક સ્વરૂપના કાર્યો હોય. આ નિર્ણયમાં ધારણ
કરવામાં આવ્યું છે કે રાજ્યને માત્ર તેવા કેસોમાં જ મુક્તિ મળે છે જ્યાં
તેના અધિકારીઓ દેશની રક્ષા, ન્યાયના વહીવટ, કાયદો અને વ્યવસ્થાનું
જતન જેવા મુખ્ય અથવા અવિનાશી કાર્યોનું પાલન કરતા હોય. આ
અદાલતે આ પ્રમાણે ઠરાવ્યું :

આવા કાયદા હેઠળ કરવામાં આવેલી તલાશી અથવા જમી એવી
સત્તાના ઉપયોગ તરીકે માનવામાં આવી શકે કે જે અવિયોજ્ય
કાર્યક્ષેત્રના ક્ષેત્રમાં આવતી હોય. આ સત્તા જેને પ્રત્યાયોજિત
કરવામાં આવી છે, તે સત્તાધિકારી આવા કાર્યો બજાવતા સમયે
ફરજોનું નિર્વહ કરતી વેળાએ બેદરકારી બદલ જવાબદાર બને છે કે
નહીં, તે એક અલગ મુદ્દો છે. પરંતુ જ્યારે સમાન સત્તાઓ અન્ય
અધિનિયમ હેઠળ અધિનિયમના હેતુ અને ઉદ્દેશને અમલમાં મૂકવા
માટે આકસ્મિક અથવા અનુસંગિક સત્તા તરીકે પ્રદાન કરવામાં
આવે છે, ત્યારે આવી રાજ્યકારી કામગીરીનો એવો ઉપયોગ, જે

પ્રાથમિક અથવા અવિયોજ્ય નથી, તેમાં બેદરકારીપૂર્વક કાર્ય કરનાર અધિકારી વ્યક્તિગત રીતે અને રાજ્ય પરોક્ષ રીતે જવાબદાર બને છે.

આધુનિક અર્થમાં, આ રીતે, સાર્વભૌમ અથવા અસાર્વભૌમ સત્તા વચ્ચેનો ભેદ અસ્તિત્વમાં નથી. તે સંપૂર્ણપણે સત્તાના સ્વરૂપ અને તેના ઉપયોગ કરવાની રીત પર નિર્ભર રહે છે.

કાનૂન બનાવવાની અથવા કાર્યપાલક ફરજ સ્વભાવથી સાર્વભૌમ છે કે નહીં તે નક્કી કરવાની કસોટીઓમાંથી એક એ છે કે આવી કાર્યવાહી માટે રાજ્ય કાયદાની અદાલતો સમક્ષ જવાબદાર ઠરે છે કે નહીં. ઉદાહરણ તરીકે, દેશનું રક્ષણ કરવું, સશસ્ત્ર દળો ઉભા કરવા અને તેમને જાળવી રાખવા, શાંતિ કે યુદ્ધ કરવું, વિદેશી બાબતો, પ્રદેશ પ્રાપ્ત કરવાની અને રાખી રાખવાની સત્તા, એવી ફરજો છે જે બાહ્ય સાર્વભૌમિકતાનું સૂચન કરે છે અને રાજકીય સ્વરૂપની છે. તેથી, તે સામાન્ય દીવાની અદાલતના અધિકારક્ષેત્રને આધીન નથી. ”

“૩૧. ઉપરોક્ત અધિકૃત નિર્ણયોની શ્રેણીમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અહસ્તાંતરયોગ્યતા સર્વભૌમત્વના મૂળભૂત લક્ષણોમાંનું એક છે. અમેરિકન બંધારણના વિશ્વકોશમાં “સર્વભૌમત્વ ” ના સંદર્ભમાં સર્વભૌમત્વની વ્યાખ્યા કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. તે નોંધે છે :

અમેરિકન શાસનવ્યવસ્થામાં, રાજ્ય અને સંઘની સરકારોના બંધારણોમાં ફેરફાર કરવાનો અથવા તેમને રદ કરવાનો અંતિમ સત્તા અને અધિકાર માત્ર અને અહસ્તાંતરણીય રીતે પ્રજાજનોમાં જ નિવાસ કરે છે. જો “સાર્વભૌમત્વ” શબ્દનો ઉપયોગ અંતિમ રાજકીય સત્તાના અર્થમાં કરવો જરૂરી અથવા ઉપયોગી હોય, તો અમેરિકામાં પ્રજાજનો સિવાય કોઈ સાર્વભૌમ નથી.

ડેનિસ જે. મહોની ”

૩૨. વર્સ એન્ડ ફ્રેન્ડ્સ, પરમનેન્ટ એડિશન, વોલ્યુમ ૩૯-એમાં “સર્વભૌમ સત્તા”ના સંદર્ભમાં આ પ્રમાણે નોંધવામાં આવ્યું છે :

સરકારની “સાર્વભૌમ સત્તાઓ” માં તેના વૈધ દ્વેયો અને હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે જરૂરી બધી સત્તાઓનો સમાવેશ થાય છે. આવી સત્તાઓ તમામ વ્યવહારુ સરકારોમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હોવી જ જોઈએ. તે સાર્વભૌમત્વના અનુસંગો છે, જેમનાથી રાજ્ય પોતાને વિમુખ કરી શકતું નથી. બોગ્સ વિ. મેરી મિન. કો., ૧૪ કેલ, ૨૭૯, ૩૦૯ બંધારણીય મર્યાદાઓવાળી તમામ સરકારોમાં “સાર્વભૌમ સત્તા” માત્ર ત્રણ રીતે પ્રગટ થાય છે. કરવેરા લાદવાના અધિકારના ઉપયોગ દ્વારા; અગ્રાધિકારપૂર્વક સંપાદનના અધિકાર દ્વારા; અને તેની પોલીસ સત્તા દ્વારા. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ વિ.

ડગ્લસ-વિલન સાર્ટોરિસ કો., ૨૨ પૃ. ૯૨, ૯૬, ૩ વાચો.

૨૮૭."

૩૩. તેથી, નવા અર્થમાં સાર્વભૌમ કાર્યના બહુ વ્યાપક પ્રત્યાઘાતો હોઈ શકે, પરંતુ મૂળભૂત રીતે સાર્વભૌમ કાર્યો એ એવા પ્રાથમિક અને અપરિહારીય કાર્યો છે, જેનો અમલ માત્ર રાજ્ય જ કરી શકે. આ રીતે, રાજ્યના વિવિધ કાર્યો 'સાર્વભૌમતા'ના પ્રસારરૂપ હોઈ શકે, પરંતુ તેઓ બધાંને પ્રાથમિક અપરિહારીય કાર્યો તરીકે અર્થઘટિત કરી શકાય નહીં. વ્યાપક અર્થમાં, કરવેરા વસૂલાત, અગ્રહિત અધિકાર અને પોલીસ સત્તા તેના ક્ષેત્રને આવરી લે છે. તેમાં તેની વિધાનકારી કાર્યો, કાયદાનું શાસન-પ્રશાસન, અગ્રહિત અધિકાર, કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવી, આંતરિક અને બાહ્ય સુરક્ષા, ક્ષમાદાન આપવું વગેરેનો સમાવેશ થઈ શકે. તેથી, સાર્વભૌમ અને અસાર્વભૌમ કાર્ય વચ્ચેનો ભેદ એ નક્કી કરીને શોધી શકાય કે રાજ્યના કયા કાર્યો કોઈ ખાનગી વ્યક્તિ અથવા સંસ્થા દ્વારા હાથ ધરવામાં આવી શકે. જે કાર્ય હાથ ધરવામાં આવી શકે, તે સાર્વભૌમ કાર્ય ગણાઈ શકે નહીં. કોઈ નિશ્ચિત મામલામાં, રાજ્યના એકાધિકારવાળા વિષયમાં પણ કાર્ય સ્વરૂપે અસાર્વભૌમ હોઈ શકે છે. માત્ર રાજ્યના એકાધિકારના વિષય સાથે વ્યવહાર કરવાથી જ એવો કોઈ ઉપક્રમ સ્વરૂપે સાર્વભૌમ બની જતો નથી. નફો કમાવવાનો અભાવ કે માત્ર પ્રતિજ્ઞાત્મક આપતે પણ આવા ઉપક્રમને "ઉદ્યોગ"ના પરિધિની

બહાર મૂકી શકશે નહીં; જેમ કે સ્ટેટ ઓફ બોમ્બેના મામલામાં
(એ.આઈ.આર. ૧૯૬૦ એસ.સી. ૬૧૦) (ઉપરોક્ત) જણાવાયું છે.”

૪૬ ભારતમાં રાજ્યસત્તાકીય મુકિતનો સિદ્ધાંતનો કેટલાક નિર્ણયોમાં ઉલ્લેખ થયો છે. કસ્તુરીલાલ વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૧૦૩૯] માં, સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે જો ગેરકાયદેસર કૃત્ય તેના કર્મચારીઓ દ્વારા “પ્રત્યાયોજિત રાજ્યસત્તાકીય સત્તાના ઉપયોગમાં” કરવામાં આવ્યું હોય, તો રાજ્ય જવાબદાર બનતું નથી. સર્વોચ્ચ અદાલતના અનુવર્તી નિર્ણયોએ રાજ્યસત્તાકીય મુકિતના ક્ષેત્ર અને વ્યાપને સંકુચિત કર્યા છે. જ્યારે રાજ્ય અથવા તેના અધિકારીઓ રોજગારીના પ્રવાહમાં કાર્ય કરતાં કોઈ વ્યક્તિના જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ દ્વારા ખાતરી અપાવેલા, મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે, ત્યારે રાજ્યસત્તાકીય મુકિતનો બચાવ ઉપલબ્ધ રહેતો નથી. રુદુલ શાહ વિ. બિહાર રાજ્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૩ એસ.સી. ૧૦૮૬] થી શરૂ થતા નિર્ણયોએ રાજ્યસત્તાકીય મુકિતના ખ્યાલને મોટા પાયે નબળો પાડ્યો અને ક્ષીણ કર્યો છે તથા એ સિદ્ધાંત પર વધુ ભાર મૂક્યો છે કે જો કોઈ અપકૃત્યજન્ય કૃત્યથી કોઈ વ્યક્તિને ઈજા પહોંચી હોય, તો તે રાજ્યના કર્મચારીઓએ કરેલા ગેરકાયદેસર કૃત્ય બદલ રાજ્ય પાસેથી વાજબી વળતર માગવાનો હકદાર બને છે. હવે આ બાબત સુસ્થાપિત છે કે રાજ્ય તેના કર્મચારીઓના અપકૃત્યજન્ય કૃત્યો માટે જવાબદાર છે. મૂળભૂત અધિકારોના ભંગ બદલ વળતર સર્વોચ્ચ અદાલત અને વડી અદાલત દ્વારા રિટ

અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગમાં એનાયત કરી શકાય છે. રાજ્યના કર્મચારીઓના ગેરકાયદેસર કૃત્યથી પીડિત વ્યક્તિને નાગરિક અદાલત પણ નુકસાનભરપાઈ એનાયત કરી શકે છે. કાયદો અને વ્યવસ્થાનું જતન તથા અપરાધનું દમન રાજ્યના પરંપરાગત રાજ્યસત્તાકીય કાર્યો છે અને રાજ્યસત્તાકીય મુક્તિનો સિદ્ધાંત માત્ર તે ક્ષેત્ર સુધી જ મર્યાદિત રહેવો જોઈએ. તે ક્ષેત્રમાં પણ, જો નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારોનો ભંગ થયો હોય અને તેના પરિણામે તેમણે ઈજાઓ સહન કરી હોય, તો રાજ્યને તેમને વળતર ચૂકવવા માટે જવાબદાર ઠેરવી શકાય છે. કલ્યાણકારી રાજ્યનું આદર્શ એ છે કે તે એવા લોકોની કાળજી લે, જેઓ પોતાને મદદ કરવામાં અસમર્થ હોય. નિર્દોષ ભોગ બનનારાઓને રાહત અને વાજબી વળતર પૂરું પાડવું જ જોઈએ. સમગ્ર સમાજ અને તે લોકો, જેઓમાં વાસ્તવિક સર્વસત્તા નિવાસ કરે છે, આવા ભોગ બનનારાઓના વીમાકર્તા છે.

૪૭ એન. નગેન્દ્ર રાવ વિ. સ્ટેટ ઓફ આંધ્ર પ્રદેશ [એ.આઈ.આર. ૧૯૯૪ એસ.સી. ૨૬૬૩] માં, સર્વોચ્ચ અદાલતે નોંધ્યું છે કે આધુનિક અર્થમાં સાર્વભૌમ કે અસાર્વભૌમ સત્તા વચ્ચેનો ભેદ અસ્તિત્વમાં રહ્યો નથી. કોઈપણ સંસ્કારી વ્યવસ્થા કાર્યપાલિકાને પોતાના દેશના લોકોને લઈને મનસ્વી વર્તન કરવાની અને પોતે સાર્વભૌમ હોવાના આધારે કોઈપણ રીતે કાર્ય કરવાનો હકદાર હોવાનું દાવો કરવાની મંજૂરી આપી શકતી નથી. સમાજમાં આવેલાં બંધારણાત્મક પરિવર્તન સાથે જાહેર હિતની સંકલ્પનામાં ફેરફાર આવ્યો છે. આજની કોઈપણ કાનૂની કે રાજકીય વ્યવસ્થા રાજ્યને કાયદા કરતાં ઉપર સ્થાન

આપી શકતી નથી, કારણ કે રાજ્યના અધિકારીઓના બેદરકાર કૃત્યથી કોઈ નાગરિકને ગેરકાયદેસર રીતે તેની મિલકતથી કોઈ ઉપાય વિના વંચિત રાખવું અયોગ્ય અને અન્યાયી છે. ઓગણીસમી સદીમાં રાજ્યને એક કાનૂની વ્યક્તિસ્વરૂપ તરીકે તેની નિષ્ઠા, કાર્યક્ષમતા અને ગૌરવના આધારે રાજ્યમુક્તિ માટે મજબૂત સમાજશાસ્ત્રીય પાયો પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ હવે પરિસ્થિતિ ફરી વળી ગઈ છે અને ભાર હવે સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને કાનૂનના શાસન પર વધુ છે. પ્રગતિશીલ સમાજોની આધુનિક સામાજિક વિચારસરણી અને ન્યાયિક અભિગમ એવો છે કે પ્રાચીન રાજ્યસંરક્ષણને દૂર કરવામાં આવે અને રાજ્ય અથવા સરકારને અન્ય કોઈપણ કાનૂની વ્યક્તિસ્વરૂપની સમકક્ષ સ્થાન પર મૂકવામાં આવે. રાજ્યના કાર્યોને "સાર્વભૌમ અને અસાર્વભૌમ" અથવા "શાસકીય અને અશાસકીય" તરીકે સંપૂર્ણપણે અલગ-અલગ ખાંચાઓમાં વહેંચી દેવાની કોઈપણ જળરોધક વર્ગીકરણ પદ્ધતિ યોગ્ય નથી. તે આધુનિક ન્યાયશાસ્ત્રીય વિચારસરણીના વિરુદ્ધ છે. રાજ્યને અસામાન્ય સત્તાઓ હોવાની આવશ્યકતા અંગે શંકા થઈ શકે તેમ નથી. પરંતુ સમાજ અને જનહિત માટે કાયદેસરની સત્તા એ કાયદેસર ફરજ છે એવી સંકલ્પનાત્મક પરિવર્તનને ધ્યાનમાં લેતાં, સામાન્ય માણસ અથવા સામાન્ય નાગરિકનો દાવો માત્ર એટલા માટે ફગાવી શકાય નહીં કે તે કાર્ય રાજ્યના અધિકારીએ કર્યું હતું, ભલે તે કાયદાના વિરુદ્ધ અને બેદરકારીપૂર્વક કરવામાં આવ્યું હોય. કલ્યાણકારી રાજ્યમાં કાનૂનનું શાસન ડગમગી ન જાય તે માટે રાજ્યની જરૂરિયાતો, તેના અધિકારીઓની ફરજો અને નાગરિકના હકો વચ્ચે સમન્વય સાધવો આવશ્યક

છે. કલ્યાણકારી રાજ્યમાં રાજ્યના કાર્યો માત્ર દેશરક્ષા, ન્યાયપ્રશાસન અથવા કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા પૂરતા મર્યાદિત નથી, પરંતુ તેઓ શિક્ષણ, વેપાર, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને અત્રે સુધી કે વૈવાહિક ક્ષેત્ર સહિત લગભગ દરેક ક્ષેત્રમાં લોકોની પ્રવૃત્તિઓના નિયમન અને નિયંત્રણ સુધી વિસ્તરે છે. સાર્વભૌમ અને અસાર્વભૌમ સત્તાઓ વચ્ચેની સીમારેખા, જેના માટે હવે કોઈ તર્કસંગત આધાર બાકી રહ્યો નથી, મોટા ભાગે અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે. તેથી, ન્યાયપ્રશાસન, કાયદો અને વ્યવસ્થાનું સંવર્ધન તથા ગુનાના દમન વગેરે જેવા કાર્યો, જે બંધારણીય સરકારના પ્રાથમિક અને અપરિહરણીય કાર્યોમાં આવે છે, તેવા કાર્યોને છોડીને રાજ્ય કોઈપણ મુક્તિનો દાવો કરી શકતું નથી. કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવી અથવા ગુનાનું દમન કરવું અપરિહરણીય કાર્ય હોઈ શકે છે, જેના યોગ્ય અમલીકરણ માટે રાજ્ય કાયદો ઘડી શકે અને તેના કાર્યો સોંપી શકે; તેના ભંગ માટે અપકૃત્યના આધારે દાવો ચલાવી શકાય તેમ ન પણ હોય, જો સુધી તે બંધારણ દ્વારા ખાતરી આપેલા જીવન અને સ્વતંત્રતાના મૂળભૂત હકોમાં હસ્તક્ષેપ કરતું કે અતિક્રમણ કરતું ન હોય. પરંતુ જ્યાં સમાન સત્તાઓ એવા અધિકારીઓને સોંપવામાં આવે છે કે જેઓ આધુનિક અર્થમાં સમજાતી સાર્વભૌમ સત્તાઓ સિવાયની કાયદેસર સત્તાઓનો ઉપયોગ કરે છે, ત્યાં આ સિદ્ધાંત લાગુ પડતો નથી. રાજ્યના અધિકારીઓએ કાયદેસર ફરજ બજાવતા વખતે દાખવેલી બેદરકારી બદલ વળતર માટેનો દાવો ચલાવી શકાય એવો છે; તેને અનુચ્છેદ ૩૦૦નો પણ આધાર મળે છે.

૪૮ કોમન કોઝ, અ રજિસ્ટર્ડ સોસાયટી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા [એ.આઈ.આર. ૧૯૯૯ એસ.સી. ૨૯૭૯], માં સર્વોચ્ચ અદાલતની ત્રણ ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે ઉપર જણાવેલ કાનૂની સિદ્ધાંતને સમર્થન આપ્યું હતું.

૪૯ સ્ટેટ ઓફ એ. પી. વિ. સી. આર. રેડ્ડી [એ.આઈ.આર. ૨૦૦૦ એસ.સી. ૨૦૮૩] માં, આ અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે કે "રાજા કોઈ ખોટું કરી શકતો નથી અથવા તાજ અપકૃત્ય માટે જવાબદાર નથી એવો સૂત્ર ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રમાં કોઈ સ્થાન ધરાવતો નથી, જ્યાં સત્તા તાજમાં નહીં પરંતુ પ્રજામાં નિહિત છે, જે સરકાર ચલાવવા માટે પોતાના પ્રતિનિધિઓને ચૂંટે છે, અને જેને બંધારણની જોગવાઈઓ અનુસાર કાર્ય કરવું પડે છે તથા તેના કોઈપણ ભંગ માટે પ્રજાને જવાબદાર રહેવું પડે છે." આ પણ અવલોકિત કરવામાં આવ્યું છે કે "મૂળભૂત અધિકારો, જેમાં મૂળભૂત માનવ અધિકારોનો પણ સમાવેશ થાય છે, કેદીને પણ ઉપલબ્ધ રહે છે અને સર્વભૌમ કૃત્યો સંબંધિત મુક્તિના જૂના અને જર્જરિત બચાવનો આશરો લઈને તે અધિકારોને નિષ્ફળ બનાવી શકાતા નથી, કારણ કે આ અદાલતે તે બચાવને અનેક વખત નકારી કાઢ્યો છે." આગળ વધુ જણાવવામાં આવ્યું છે : "ન્યાયિક પ્રગતિની આ પ્રક્રિયામાં, કસ્તુરી લાલનો કેસ (ઉપરોક્ત) ગૌણ બની ગયો છે અને હવે તેને કોઈ બાધ્યકારી મૂલ્ય રહ્યું નથી." સર્વોચ્ચ અદાલતે આગળ પરિણેદ ૩૧ અને ૩૨ માં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું :—

આ અદાલતે, કેસોની એક શ્રેણી દ્વારા, સરકારના અધિકારીઓ, જેમાં પોલીસ અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓનો સમાવેશ થાય છે, તેમના અપકૃત્યજન્ય કૃત્યના હાથે વ્યક્તિગત ઇજાઓ ભોગવનાર વ્યક્તિઓને અગાઉથી જ વળતર આપ્યું છે. યદ્યપિ આવા મોટાભાગના કેસો જાહેર કાયદાના ક્ષેત્રાધિકાર હેઠળ નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા, તથાપિ તેનાથી કોઈ ફરક પડતો નથી, કારણ કે વર્તમાન કેસમાં બે મહત્વપૂર્ણ ઘટકો, એટલે કે પોલીસની બેદરકારી તેમજ સબ-ઇન્સ્પેક્ટર ષડયંત્રમાં સંકળાયેલ હોવાનું, હકીકત તરીકે સ્થાપિત થયેલ છે.

વધુમાં, આ નિર્ણયો, જેમ કે ઉદાહરણરૂપે, નીલાબતી બહેરા વિ. સ્ટેટ ઓફ ઓરિસ્સા, એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ એસ.સી. ૧૯૭૦. ઇન રે : કેથ ઓફ સર્વિંદર સિંહ ગ્રોવર, (૧૯૯૫) સપ્પ. (૪) એસ.સી.સી. ૪૫૦ અને ડી. કે. બસુ વિ. સ્ટેટ ઓફ વેસ્ટ બંગાળ, એ.આઈ.આર. ૧૯૯૭ એસ.સી. ૬૧૦, દર્શાવે છે કે જ્યાં સુધી મૂળભૂત અધિકારો અને માનવ અધિકારો અથવા માનવીય ગૌરવનો પ્રશ્ન છે ત્યાં સુધી કાયદો પેગાસસની માફક આગળ વધ્યો છે, પરંતુ સરકારનો અભિગમ હજી પણ રૂઢિચુસ્ત જ રહ્યો છે અને તે પોતાની કાર્યવાહી અથવા તેના અધિકારીઓની અપકૃત્યજન્ય કાર્યવાહીનું રક્ષણ કરવા માટે સર્વભૌમ કૃત્યો અથવા રાજ્યના કૃત્યો અંગે મુક્તિનો બચાવ ઉપરિથિત કરીને તેનો આધાર લેવાનો પ્રયાસ કરે છે, જે નિષ્ફળ જ જવો જોઈએ.

૫૦ સર્વોચ્ચ અદાલતે ડી.કે. બસુ વિ. સ્ટેટ ઓફ વેસ્ટ બંગાળ [એ.આઈ.આર. ૧૯૯૭ એસ.સી. ૬૧૦] માં સુશ્રી નીલાબતિ બેહરા ઉપનામ લલિતા બેહરા (એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ એસ.સી. ૧૯૬૦) ના નિર્ણયને નીચે મુજબ પુનરોચ્ચાર કર્યો છે:—

આશરે બે દાયકાઓ પહેલાં સુધી, સરકારના તેના જાહેર સેવકોના અપકૃત્યજન્ય કૃત્યો માટેના દાયિત્વને સામાન્ય રીતે મર્યાદિત માનવામાં આવતું હતું અને અસરગ્રસ્ત વ્યક્તિ નાગરિક દાવો દાખલ કરીને અપકૃત્યના આધારે પોતાનો હક અમલમાં મૂકી શકતી હતી અને ત્યાં પણ સાર્વભૌમ મુક્તિનો બચાવ અમલમાં આવવા દેવામાં આવતો હતો. પરંતુ જીવનના મૂળભૂત અધિકાર અથવા મૂળભૂત માનવ અધિકારોના ભંગ માટે, આ અદાલતે એવો અભિપ્રાય અપનાવ્યો છે કે જાહેર સેવકોના અપકૃત્યજન્ય કૃત્યો માટે અને ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૧ દ્વારા ખાતરી અપાયેલા અધિકારોના સ્થાપિત ભંગ માટે સાર્વભૌમ મુક્તિનો બચાવ રાજ્યને ઉપલબ્ધ નથી. નીલાબતી બેહરા વિ. રાજ્ય (૧૯૯૩ એ.આઈ.આર. એસ.સી.૬બલ્યુ. ૨૩૬૬) (ઉપરોક્ત) માં, આ અદાલતનો કસ્તુરીલાલ રાલિયા રામ જૈન વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય, (૧૯૬૫) ૧ એસ.સી.આર. ૩૭૫ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૧૦૩૯) નો નિર્ણય, જેમાં રાજ્યના તેના કર્મચારીઓ દ્વારા કરાયેલા

અપકૃત્ય માટેના પરોક્ષ દાયિત્વના કેસમાં સાર્વભૌમ મુકિતની દલીલને માન્ય રાખવામાં આવી હતી, તે સમજાવવામાં આવ્યો હતો ??..

૫૧ સ્ટેટ ઑફ આંધ્ર પ્રદેશ વિ. ચલ્લા રામકૃષ્ણ રેડ્ડી અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૨૦૦૦ એસ.સી. ૨૦૮૩] ના મામલે, સર્વોચ્ચ અદાલતે એન. નાગેન્દ્ર રાવ એન્ડ કો. વિ. સ્ટેટ ઑફ એ.પી. એ.આઈ.આર. ૧૯૯૪ એસ.સી. ૨૬૬૩ નો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેમાં રાજ્યને સાર્વભૌમ કાર્યો બાબતે મળતી મુકિત નીચે મુજબ સમજાવવામાં આવી છે:—

પરંતુ ત્યાં સુધી જ પ્રતિરક્ષા સમાપ્ત થાય છે. કોઈ પણ સભ્ય વ્યવસ્થા કાર્યપાલકને પોતાના દેશના લોકો સાથે ખેલ કરવા દેતી નથી અને એ દાવો કરવાની મંજૂરી આપી શકતી નથી કે તે સર્વસત્તાધારી હોવાથી કોઈ પણ રીતે કાર્ય કરવા હકદાર છે. સમાજમાં રચનાત્મક પરિવર્તન સાથે જાહેર હિતની કલ્પના બદલાઈ ગઈ છે. આજે કોઈ પણ કાનૂની અથવા રાજકીય વ્યવસ્થા રાજ્યને કાયદા કરતાં ઉપર સ્થાન આપી શકતી નથી, કારણ કે રાજ્યના અધિકારીઓના બેદરકારીભર્યા કૃત્યથી, કોઈ પણ ઉપાય વિના, નાગરિકને તેની મિલકતમાંથી ગેરકાયદેસર રીતે વંચિત કરવો અન્યાયી અને અયોગ્ય છે. ઓગણીસમી સદીમાં રાજ્યની પ્રતિરક્ષા માટે સશક્ત સમાજશાસ્ત્રીય આધાર તરીકે પ્રતિપાદિત, કાનૂની વ્યક્તિત્વ ધરાવતા રાજ્યની નિષ્ઠા, કાર્યક્ષમતા અને ગૌરવ પરથી

વિચારવર્તુળ ફરીને હવે સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને કાયદાના શાસન પર વધુ ભાર મૂકવામાં આવે છે. પ્રગતિશીલ સમાજોના આધુનિક સામાજિક વિચાર અને ન્યાયિક અભિગમ એવો છે કે પ્રાચીન રાજ્યરક્ષણનો અંત લાવવામાં આવે અને રાજ્ય અથવા સરકારને અન્ય કોઈપણ કાનૂની વ્યક્તિત્વ ધરાવતી એકમની સમકક્ષ સ્થાન આપવામાં આવે. રાજ્યના કાર્યોને ‘સર્વસત્તાધારી અને અસર્વસત્તાધારી’ અથવા ‘શાસકીય અથવા અશાસકીય’ તરીકે કડક રીતે જુદા વિભાગોમાં વહેંચવાની કોઈપણ જળરોધક વર્ગીકરણ પદ્ધતિ યુક્તિસંગત નથી. તે આધુનિક ન્યાયશાસ્ત્રીય વિચારસરણીના વિરુદ્ધ છે. રાજ્યને અસાધારણ સત્તાઓ હોવાની આવશ્યકતા વિષે શંકા હોઈ શકતી નથી. પરંતુ સમાજ અને લોકોના હિતાર્થે કાયદેસરની સત્તા એ કાયદેસર ફરજ છે એવી ધારણામાં આવેલા પરિવર્તનને ધ્યાનમાં લેતાં, સામાન્ય માનવી અથવા સામાન્ય નાગરિકનો દાવો ફક્ત એટલા માટે ફગાવી શકાય નહીં કે તે કૃત્ય રાજ્યના અધિકારી દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું, ભલે તે કાયદાના વિરુદ્ધ અને બેદરકારીપૂર્વક કરવામાં આવ્યું હોય. રાજ્યની જરૂરિયાતો, તેના અધિકારીઓની ફરજ અને નાગરિકોના અધિકારો વચ્ચે સમન્વય સ્થાપવો આવશ્યક છે જેથી કલ્યાણકારી રાજ્યમાં કાયદાનું શાસન ડગમગી ન જાય. અમેરિકા માં પણ, જ્યાં સર્વસત્તાધિકારના આ સિદ્ધાંતને સ્થાન મળ્યું, ભલે તે ‘શિશુ અવસ્થામાં રહેલા અમેરિકન રાજ્યોની આર્થિક અસ્થિરતા, સિદ્ધાંતના સિદ્ધાંતાત્મક આધારની સ્થિરતાને બદલે’ હોવાથી

હોય, અથવા ‘તાર્કિક અને વ્યવહારુ આધાર’ને કારણે હોય, અથવા એ કારણે કે ‘કાયદો બનાવનાર રાજ્ય વિરુદ્ધ કોઈ કાનૂની હક હોઈ શકતો નથી’, ત્યાં પણ ધીમે ધીમે ‘રાજ્યની બેદરકારીમુક્તિથી રાજ્યની જવાબદારી’ તરફના પ્રવાહને માર્ગ મળ્યો. કલ્યાણકારી રાજ્યમાં રાજ્યના કાર્યો માત્ર દેશની રક્ષા, ન્યાયના વહીવટ અથવા કાયદો અને વ્યવસ્થાની જાળવણી પૂરતા મર્યાદિત નથી, પરંતુ તે શિક્ષણ, વેપાર, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને વૈવાહિક ક્ષેત્ર સહિત લગભગ દરેક ક્ષેત્રમાં લોકોની પ્રવૃત્તિઓના નિયમન અને નિયંત્રણ સુધી વિસ્તરે છે. સર્વસત્તાધારી અને અસર્વસત્તાધારી સત્તાઓ વચ્ચેની ભેદરેખા, જેના માટે હવે કોઈ ચુક્તિસંગત આધાર બચ્યો નથી, મોટા ભાગે લુપ્ત થઈ ગઈ છે. તેથી, ન્યાયના વહીવટ, કાયદો અને વ્યવસ્થાની જાળવણી તથા ગુનાના દમન વગેરે જેવા, જે સંવિધાનિક સરકારના પ્રાથમિક અને અહસ્તાંતરણીય કાર્યોમાં આવે છે, એવા કાર્યોને બાદ કરતાં રાજ્ય કોઈ પ્રતિરક્ષાનો દાવો કરી શકતું નથી.

સર્વોચ્ચ અદાલતે અંતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું છે:—

આ અદાલતે, નિર્ણયો ની એક શ્રેણી દ્વારા, સરકારના અધિકારીઓ, જેમાં પોલીસ અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેમના દુષ્કૃત્યપૂર્ણ કૃત્યના કારણે વ્યક્તિગત ઈજાઓ ભોગવનાર વ્યક્તિઓને

વળતર પહેલેથી જ આપ્યું છે. તેમ છતાં આમાંથી મોટા ભાગના કેસો જાહેર કાયદાના ક્ષેત્ર હેઠળ નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા, તદાપિ તેનાથી કોઈ ફરક પડતો નથી, કારણ કે વર્તમાન કેસમાં બે મહત્વપૂર્ણ પરિબલો, એટલે કે પોલીસની બેદરકારી તેમજ સબ-ઇન્સ્પેક્ટર ષડયંત્રમાં સંકળાયેલ હોવાનો તથ્ય તરીકે સ્થાપિત થયા છે.

વધુમાં, આ નિર્ણયો, ઉદાહરણરૂપે, નીલાબતિ બહેરા વિ. ઓરિસ્સા રાજ્ય, (૧૯૯૩) ૨ એસસીસી ૭૪૬: (૧૯૯૩) ૨ એસસીઆર ૫૮૧: એઆઈઆર ૧૯૯૩ એસસી ૧૯૬૦: (૧૯૯૩ એઆઈઆર એસસીડબ્લ્યુ ૨૩૬૬): ઇન રે: સવિંદર સિંહ ગ્રોવરનું મૃત્યુ, (૧૯૯૫) સપ્લિ. (૪) એસસીસી ૪૫૦: (૧૯૯૨) ૬ જેટી (એસસી) ૨૭૧: ૧૯૯૨(૩) સ્કેલ ૩૪(૨); અને ડી.કે. બાસુ વિ. પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય, (૧૯૯૭) ૧ એસસીસી ૪૧૬: એઆઈઆર ૧૯૯૭ એસસી ૬૧૦: (૧૯૯૭ એઆઈઆર એસસીડબ્લ્યુ ૨૩૩), દર્શાવે છે કે જ્યાં સુધી મૂળભૂત અધિકારો અને માનવ અધિકારો અથવા માનવીય ગૌરવનો પ્રશ્ન છે, ત્યાં સુધી કાયદો પેગાસસની માફક ઘણો આગળ વધી ગયો છે, પરંતુ સરકારનો વલણ હજુ પણ રૂઢિવાદી જ રહ્યું છે અને તે પોતાના કૃત્યનું અથવા તેના અધિકારીઓના અપકૃત્યપૂર્ણ કૃત્યોનું રક્ષણ કરવા માટે સાર્વભૌમ કૃત્યો અથવા રાજ્યકૃત્યો અંગેની મુક્તિનો બચાવ ઉપસ્થિત કરે છે, જે નિષ્ફળ જ જવો જોઈએ.”

પર મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય વિ. સુશ્રી શાંતિબાઈ અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૨૦૦૫ એમ.પી. ૬૬] કેસમાં, રાજ્ય સરકાર સાર્વભૌમ મુક્તિના સિદ્ધાંતને કારણે નુકસાનભરપાઈ ચૂકવવા માટે જવાબદાર નથી કે કેમ, તે પ્રશ્ન અંગે નીચે મુજબ ઠરાવવામાં આવ્યું છે:—

“..... કલ્યાણકારી રાજ્યમાં, રાજ્યના કાર્ય માત્ર દેશની રક્ષા કરવાના અથવા ન્યાયના પ્રશાસનના અથવા કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાના જ નથી, પરંતુ તે શૈક્ષણિક, વ્યાપારી, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને અત્રે સુધી કે વૈવાહિક ક્ષેત્ર સહિત લગભગ દરેક ક્ષેત્રમાં લોકોની પ્રવૃત્તિઓનું નિયમન અને નિયંત્રણ કરવા સુધી વિસ્તરે છે. સાર્વભૌમ અને બિન-સાર્વભૌમ સત્તાઓ વચ્ચેની વિભાગરેખા, જેના માટે હવે કોઈ ચુકિતસંગત આધાર અવશેષ રહ્યો નથી, મોટા પાયે લુપ્ત થઈ ગઈ છે. તેથી, ન્યાયના પ્રશાસન, કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવણી અને અપરાધના દમન વગેરે જેવા કાર્યો, જે બંધારણીય સરકારના પ્રાથમિક અને અપરિહાર્ય કાર્યોમાં આવે છે, તે સિવાય રાજ્ય કોઈ મુક્તિનો દાવો કરી શકતું નથી. કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવણી અથવા અપરાધનું દમન અપરિહાર્ય કાર્ય હોઈ શકે, જેના યોગ્ય નિર્વહ માટે રાજ્ય કાયદો બનાવી શકે અને પોતાના કાર્યો સોંપી પણ શકે, જેના ભંગ બદલ અપકૃત્ય કાયદા હેઠળ દાવો ચલાવી શકાય તેમ ન હોઈ શકે, જો સુધી કે તે બંધારણ દ્વારા બાંધધરાયેલ જીવન અને સ્વાતંત્ર્યના મૂળભૂત અધિકારોમાં હસ્તક્ષેપ કરી

તેમનું અતિક્રમણ ન કરે. પરંતુ જ્યાં સમાન સત્તાઓ એવા અધિકારીઓને સોંપવામાં આવી હોય કે જે અધિકારીઓ આધુનિક અર્થમાં સમજાતી સાર્વભૌમ સત્તાઓથી ભિન્ન એવી કાનૂની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરે છે, ત્યાં તે સિદ્ધાંત આકર્ષિત થતો નથી. રાજ્યના અધિકારીઓ દ્વારા કાનૂની ફરજ બજાવતા સમયે થયેલી બેદરકારી બદલ વળતરની દાવા-અરજી ટકાઉ છે, અને તે બાબતને અનુરૂપે ૩૦૦ પાણી સમર્થન આપે છે.

ઉપરોક્ત કાનૂની સ્થિતિને ધ્યાનમાં લેતાં, વર્તમાન મામલામાં પ્રતિવાદીઓ માટે રાજ્યસત્તાકીય મુક્તિની દલીલ ઉપલબ્ધ નથી. પોલીસ અધિકારીઓના હાથે, ભલે અજાણતાં જ હોય, અરજદારોને ઈજાઓ પહોંચી હતી. તેઓને થયેલ નુકસાનની ભરપાઈ કરવા રાજ્ય તરફથી થોડું વળતર મળવું જોઈએ. તેઓ નિર્દોષ પીડિતો હતા. નીચલી અદાલતનો ચુકાદો અને હુકમનામું નિર્વિવાદ છે."

પ૩આર.એફ.એ. નં. ૯૨/ ૨૦૦૧ સાથે કોસ-ઓબ્જેક્શન નં. ૯૩/૨૦૦૧, સ્ટેટ ઓફ એચ.પી. અને અન્ય વિ. કે.એલ. મલ્હોત્રા અને અન્ય, જેમાં ૨૯મી ઓગસ્ટ ૨૦૦૮ ના રોજ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો, તેમાં મંડી નગરમાં તા. ૨૭મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૦ ની એ જ ગોળીબારની ઘટના પ્રશ્નાધીન હતી. ચુકાદાના અનુરૂપે ૨૬ માં નીચે મુજબ ઠરાવવામાં આવ્યું છે:-

ફાયરિંગ શરૂ કરવામાં પોલીસ અને વહીવટીતંત્ર બેદરકાર રહ્યા હતા, જેના પરિણામે કરણ મલ્હોત્રાનું મૃત્યુ થયું હતું. બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧નું ઘોર ઉલ્લંઘન થયું હતું. રાજ્યને કાયદાની યોગ્ય પ્રક્રિયાનું પાલન કર્યા સિવાય કોઈ નાગરિકનું જીવન છીનવી લેવાનો કોઈ અધિકાર નથી. રાજ્યના સેવકો જો કાયદો પોતાના હાથમાં લે અને બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧નું ઉલ્લંઘન કરે, તો રાજ્ય પોતાના સેવકોના કૃત્યો માટે જવાબદાર બને છે અને તેવી પરિસ્થિતિમાં તે સાર્વભૌમ મુક્તિનો દાવો કરીને રક્ષણ માગી શકતું નથી. રાજ્યના સેવકો પાસેથી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે તેઓ જનતા સાથે કાળજી અને સાવધાનીપૂર્વક વર્તે. તેઓએ ટોળાને ચુકિતપૂર્વક સંભાળવું જોઈએ અને બળનો આશ્રય સાવચેત મૂલવણી કર્યા બાદ જ લેવો જોઈએ; ફાયરિંગ કાયદા અનુસાર કડક રીતે અને તે પણ અંતિમ ઉપાય તરીકે જ થવું જોઈએ. રાજ્યના સેવકોને સાર્વભૌમ મુક્તિના આશ્રય હેઠળ કાયદો પોતાના હાથમાં લેવાની મંજૂરી આપી શકાતી નથી. વર્તમાન કેસના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લેતાં, પોલીસએ પ્રતિવાદી નં. ૧ અને ૨ના પુત્ર કરણ મલ્હોત્રાની, મૃતક તરફથી કોઈપણ ઉશ્કેરણી વિના, હત્યા કરી હતી. નોંધ પર એવું સાબિત થયું નથી કે કરણ મલ્હોત્રાએ કોઈ એવું કૃત્ય કર્યું હતું જેના કારણે પોલીસે તેના ઉપર ગોળીબાર કર્યો અને તેનું મૃત્યુ નીપજ્યું. આ પરિસ્થિતિઓમાં, અપીલકર્તાઓ પોતાનો કેસ સાર્વભૌમ મુક્તિના વ્યાપમાં આવે છે તે

સ્થાપિત કરવામાં નિષ્ફળ ગયા છે; હકીકતમાં, રાજ્યએ સાર્વભૌમ મુકિત માટેનો કોઈ કેસ જ સ્થાપિત કર્યો નથી.

પરંતુ રાજ્ય દ્વારા તેના સાર્વભૌમ કૃત્યો માટેની પ્રતિરક્ષા એ જૂના અંગ્રેજી મહાવાક્યના આધારે દાવો કરવામાં આવે છે કે રાજા કોઈ ખોટું કરી શકતો નથી. પરંતુ ઇંગ્લેન્ડમાં પણ, કાઉન પ્રોસીડિંગ્સ અધિનિયમ, ૧૯૪૭ ના અમલીકરણથી પ્રતિરક્ષાને લગતા કાયદામાં પરિવર્તન આવ્યું છે. આ અધિનિયમના પ્રભાવને ધ્યાનમાં લેતા, રત્ન લાલના "લો ઓફ ટોર્સ" (૨૩મી આવૃત્તિ) માં નીચે મુજબ જણાવ્યું છે:

"અધિનિયમમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે કાઉન અપકૃત્ય સંબંધિત તે બધી જવાબદારીઓ માટે આધીન રહેશે, જેઓ માટે, જો તે પૂર્ણવયસ્ક અને ક્ષમતાસંપન્ન વ્યક્તિ હોત, તો તે આધીન રહેત, (૧) તેના સેવકો અથવા પ્રતિનિધિઓ દ્વારા કરવામાં આવેલા અપકૃત્યો અંગે, શરતે કે સેવક અથવા પ્રતિનિધિનું કૃત્ય અથવા ઉપેક્ષા, આ અધિનિયમ સિવાય, તે સેવક અથવા પ્રતિનિધિ વિરુદ્ધ અથવા તેની મિલ્કત વિરુદ્ધ અપકૃત્યમાં દાવાનો હક ઉત્પન્ન કરતી હોત; (૨) તે ફરજોના કોઈપણ ભંગ અંગે, જે સામાન્ય કાયદા અનુસાર કોઈ વ્યક્તિ પોતાના સેવકો અથવા પ્રતિનિધિઓ પ્રત્યે, તેમના નિયોજક હોવાના કારણે, બજાવે છે; (૩) સંપત્તિના માલિકીહક, કબજો, ધારણ અથવા નિયંત્રણ સાથે

સામાન્ય કાયદા મુજબ સંલગ્ન ફરજોના કોઈપણ ભંગ અંગે. અપકૃત્ય સંબંધિત જવાબદારીમાં કાઉન દ્વારા કાયદેસરની ફરજના ભંગનો પણ સમાવેશ થાય છે. કાઉન માટે એ પણ કોઈ બચાવ નથી કે અપકૃત્ય તેના સેવકો દ્વારા તેમને સામાન્ય કાયદાના કોઈ નિયમ હેઠળ અથવા કાયદા દ્વારા સોંપવામાં આવેલા કાર્યોનું પાલન કરતાં અથવા તેમ કરવાનું દર્શાવતા સમયે કરવામાં આવ્યું હતું. સંયુક્ત અપકૃત્યકારો વચ્ચે વળતર અને ફાળાકીય યોગદાન સંબંધિત કાયદો કાઉન દ્વારા અથવા કાઉન વિરુદ્ધ અમલમાં મૂકી શકાશે અને લો રિફોર્મ (કન્ટ્રીબ્યૂટરી નેગિલિજન્સ) અધિનિયમ, ૧૯૪૫ કાઉનને બાંધે છે. જોકે કાઉન પ્રોસીડિંગ્સ અધિનિયમમાં સમ્રાટની વ્યક્તિગત મુક્તિ અશુભ રાખવામાં આવી છે અને કાઉનની વિશેષાધિકારી તથા વૈધાનિક સત્તાઓ અંગે બચાવ જોગવાઈઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે; તેમ છતાં, અન્ય બાબતોમાં આ અધિનિયમનો પ્રભાવ, સામાન્ય રીતે કહીએ તો, અપકૃત્ય સંબંધિત દાયિત્વમાં કાઉનની મુક્તિનો અંત લાવવાનો છે અને અપકૃત્યજન્ય જવાબદારીના પ્રશ્નોમાં કાઉનને ખાનગી નાગરિક સમકક્ષ ગણવાનો છે.”

પપ તેથી, ઇંગ્લેન્ડમાં કાઉનને હવે પરિપૂર્ણ મુક્તિ પ્રાપ્ત નથી અને તેના અધિકારીઓ તથા નોકરોના અપકૃત્યજન્ય કૃત્યો માટે તેને પરોક્ષ જવાબદારી હેઠળ જવાબદાર ઠેરવવામાં આવી શકે છે.

૫૬ રાજા કોઈ ખોટું કરી શકે નહીં અથવા રાજ્યસત્તા અપકૃત્યમાં જવાબદાર નથી એવો સૂત્ર ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રમાં કોઈ સ્થાન ધરાવતો નથી, જ્યાં સત્તા રાજ્યસત્તામાં નહીં પરંતુ સરકાર ચલાવવા માટે પોતાના પ્રતિનિધિઓનું ચૂંટણી દ્વારા નિર્વાચન કરનાર લોકોમાં નિહિત છે, અને તેવી સરકારને બંધારણની જોગવાઈઓ અનુસાર કાર્ય કરવું પડે છે તથા તેની કોઈપણ ઉલ્લંઘના માટે તે લોકો પ્રત્યે જવાબદાર રહેશે.

૫૭ જીવનનો અધિકાર મૂળભૂત માનવ અધિકારોમાંનો એક છે. બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ દ્વારા તે દરેક વ્યક્તિને બાંહેધરી આપવામાં આવ્યો છે અને રાજ્યને પણ તે અધિકારનો ભંગ કરવાની સત્તા નથી.

૫૮ મારા લાભમાં આ મુદ્દે આ અદાલતની વિભાગીય પીઠ દ્વારા સ્ટેટ ઓફ ગુજરાત વિ. ગોવિંદભાઈ જાખુભાઈ અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૯૯ ગુજરાત ૩૧૬] કેસમાં આપવામાં આવેલ અત્યંત વિદ્વતાપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ ચુકાદો ઉપલબ્ધ છે. ઉક્ત કેસમાં, વાદીએ રાજેન્દ્રનગર બંધના બાંધકામ માટે કોન્ટ્રાક્ટર તરીકે કામ હાથ ધર્યું હતું. આ અદાલત સમક્ષના પ્રતિવાદી નં. ૨, જે મૂળ પ્રતિવાદી નં. ૨ હતા, તેઓ રાયગઢ આઉટપોસ્ટ ખાતે પોલીસ કોન્સ્ટેબલ તરીકે ફરજ બજાવતા હતા અને અપીલકર્તા – સ્ટેટ ઓફ ગુજરાત, જે મૂળ પ્રતિવાદી નં. ૧ હતા, તેમની સેવામાં હતા. તા. ૨૨મી એપ્રિલ ૧૯૭૬ના રોજ, દિવસનું કામ પૂરું થયા પછી, વાદી પોતાના નુકસાનગ્રસ્ત ટ્રક માટે કિંગપિન

ખરીદવા હિંમતનગર જઈ રહ્યા હતા અને જ્યારે તેઓ હાઈવે પર આવેલ રાયગઢ પોલીસ આઉટપોસ્ટ પાસેથી પસાર થઈ રહ્યા હતા, ત્યારે તેમને ખબર પડી કે ટ્રક ડ્રાઈવર પોતાના ટ્રકમાં તેમના કેટલાક મજૂરોને લઈ જઈ રહ્યો હતો. તેમને જાણ થઈ કે તેમનો ટ્રક ડ્રાઈવર આઉટપોસ્ટમાં અટકાયત હેઠળ રાખવામાં આવ્યો હતો અને તેની મારપીટ કરવામાં આવી રહી હતી. તેથી વાદી પોલીસ આઉટપોસ્ટની અંદર ગયા અને કૉન્સ્ટેબલ, પ્રતિવાદી નં. ૨ને ડ્રાઈવર પર માર મારવાથી વિરમવા વિનંતી કરી, તથા જણાવ્યું કે કાયદેસરની જે કાર્યવાહી યોગ્ય હોય તે તેઓ કરે, પરંતુ કાયદો પોતાના હાથમાં ન લે. પ્રતિવાદી નં. ૨ – કૉન્સ્ટેબલ ગુસ્સે ભરાયા અને ઉશ્કેરાઈ ગયા. તેમણે વાદીને ગાળો આપવાનું શરૂ કર્યું અને ધમકીઓ આપી. તેમણે બીજા એક પોલીસકર્મીને બાજુના ખંડમાંથી તેમની રાઈફલ લાવવા કહ્યું, અને રાઈફલ મળતા તેમણે વાદી પ્રત્યેનો શત્રુભાવ યથાવત્ રાખ્યો અને વાદી ભાગી શકે તે પહેલાં જ તેમની ઉપર ગોળી ચલાવી, જે વાદીની જમણી જાંઘમાં ઘૂંટણની ઢાંકણીના ઉપરના ભાગે વાગી. સિવિલ હોસ્પિટલમાં સારવાર છતાં ઘા સાજો ન થતાં, વાદીને ઘૂંટણની ઢાંકણીના ઉપરથી પોતાનો જમણો પગ કપાવવો પડ્યો. વાદીએ હર્જનાની દાવેદારી આ આધાર પર દાખલ કરી કે પ્રતિવાદી નં. ૨નું કૃત્ય અપકૃત્યજન્ય હતું, જેના માટે રાજ્ય પરોક્ષ રીતે જવાબદાર હતું. નીચલી અદાલતે નોંધાયેલ પુરાવાના આધારે, રાજ્ય તેના માટે પરોક્ષ રીતે જવાબદાર નથી, કારણ કે તે કૃત્ય રાજ્યની સાર્વભૌમ સત્તાઓ સાથે સંબંધિત હતું, એવો બચાવ નકારી કાઢીને દાવાને મંજૂરી આપી. નીચલી અદાલતે પસાર કરેલી હુકમનામાથી અસંતુષ્ટ થઈ સ્ટેટ ઓફ

ગુજરાતે આ અદાલતમાં અપીલ દાખલ કરી. નીચલી અદાલત દ્વારા આપવામાં આવેલા ચુકાદા અને હુકમનામાની પુષ્ટિ કરતા તથા સ્ટેટ ઓફ ગુજરાત દ્વારા દાખલ કરાયેલી પ્રથમ અપીલ નામંજૂર કરતા, આ અદાલતની વિભાગીય પીઠે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

“૧૧.૧. મનુષ્યના શરીરની સુરક્ષા નાગરિક અધિકારોમાં સૌથી મૂળભૂત અધિકાર છે. કોઈપણ કોન્સ્ટેબલ પણ, અન્ય કોઈ નાગરિકની જેમ જ, અન્ય વ્યક્તિના શરીર અથવા સ્વતંત્રતામાં કોઈ ગેરકાનૂની હસ્તક્ષેપ માટે અપકૃત્ય કાયદા હેઠળ જવાબદાર બનશે. વ્યક્તિ પર કરાયેલી વાસ્તવિક હિંસાના પરિણામે જીવનના મૂળભૂત અધિકારથી વંચિત થવાનું થાય છે, જે બંધારણની અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ મૂળભૂત અધિકાર તરીકે ખાતરી આપવામાં આવેલ છે. અન્ય વ્યક્તિ પર, કોઈપણ હથિયાર અથવા ફેંકાતી વસ્તુ વડે કરવામાં આવેલ હોય કે ન હોય, શારીરિક બળનો સીધો પ્રયોગ, જો તે જાનીજોઈને અથવા બેદરકારીથી કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે પ્રહાર ગણાય છે. પ્રહાર વ્યક્તિ વિરુદ્ધના અતિક્રમણ તરીકે ઓળખાતા અપકૃત્યની શ્રેણીમાં આવે છે; અને તે શ્રેણીના અન્ય બે પ્રકાર આક્રમણ અને ખોટી કેદ છે. વ્યક્તિ વિરુદ્ધના અતિક્રમણ સંબંધિત દાવામાં, એકવાર અતિક્રમણ સ્વીકારવામાં આવે અથવા સાબિત થાય, ત્યારબાદ તે અતિક્રમણનું સમર્થન કરવાનું ભાર પ્રતિવાદી પર રહેશે, જો તે કાયદા હેઠળ તેને ઉપલબ્ધ બચાવો આધારે એવું કરી શકે, જેમ કે પ્રતિવાદી

પોતાના શરીર અથવા સંપત્તિના રક્ષણમાં કાર્યરત હતો, અથવા ગુનો અટકાવવા, અથવા શાંતિભંગ રોકવા, અથવા કાયદેસર ધરપકડ અમલમાં મૂકવા, અથવા કાયદા હેઠળ અનુમત્ય બળનો ઉપયોગ કરતો હતો.

૧૧.૨. અમારાં સમક્ષ ઉદ્ભવતો પ્રશ્ન એ છે કે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિને પોલીસ દ્વારા કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા મુજબ સિવાય તેના જીવન અથવા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના મૂળભૂત અધિકારથી વંચિત કરવામાં આવે અને કરવામાં આવેલ અન્યાય માટે કાનૂની કાર્યવાહી સંભવ હોય, ત્યારે શું પોલીસ દળના સભ્ય દ્વારા કરવામાં આવેલ ગેરકાયદેસર કૃત્યથી થયેલી આવી વંચિતતા માટે રાજ્ય જવાબદાર ગણાય.

૧૧.૩. કાનૂનની એક સ્થાપિત વિધિ એ છે કે નોકરીદાતા પોતે કોઈ દોષનો દોષિત ન હોવા છતાં, તેની નોકરીના કાર્યપ્રવાહ દરમિયાન કાર્યરત તેના સેવકના દોષ અથવા બેદરકારીથી થયેલ નુકસાન માટે જવાબદાર બને છે (સ્ટેપલી આયર્ન એન્ડ કેમિકલ કો. વિ. જોન્સ, (૧૯૫૬) એસી ૬૨૭ ના પાનું ૬૪૩ પર લોર્ડ રીડ મુજબ). બીજી તરફ, જો એવું સ્થાપિત થાય કે માલિક પોતે વાદી પ્રત્યે કોઈ ફરજ બાધ્ય હતો અને તે ફરજ સેવકના કૃત્યથી ભંગ કરવામાં આવી છે, તો માલિક તેની પ્રાથમિક જવાબદારી માટે જવાબદાર રહેશે, પ્રતિનિધિક જવાબદારી માટે નહીં. ઇંગ્લેન્ડમાં, અપકૃત્ય સંબંધિત કાઉનની મુક્તિનો અંત કાઉન પ્રોસીડિંગ્સ અધિનિયમ, ૧૯૪૭ દ્વારા લાવવામાં આવ્યો, જેના કલમ ૨

દ્વારા ક્રાઉનને અપકૃત્ય સંબંધિત એવી બધી જવાબદારીઓ હેઠળ રાખવામાં આવ્યો કે, જો તે પૂર્ણ વય અને ક્ષમતા ધરાવતો ખાનગી વ્યક્તિ હોત, તો તે જેને આધીન હોત; તેના સેવકો અથવા પ્રતિનિધિઓ દ્વારા કરાયેલા અપકૃત્યો બાબતે; સામાન્ય કાનૂન અનુસાર વ્યક્તિ પોતાના સેવક અથવા પ્રતિનિધિઓ પ્રત્યે, તેમના નોકરીદાતા હોવાના કારણે, જે ફરજો બાધ્ય હોય છે તેના કોઈપણ ભંગ બાબતે; અને મિલ્કતના માલિકીહક, કબજો, ધારણ અથવા નિયંત્રણ સાથે સામાન્ય કાનૂન મુજબ જોડાયેલી ફરજોના કોઈપણ ભંગ બાબતે. તેથી, જો એવી પરિસ્થિતિમાં તેના સેવકો દ્વારા તેમની નોકરીના કાર્યપ્રવાહ દરમિયાન અપકૃત્ય કરવામાં આવ્યું હોય કે જેમાં ખાનગી નોકરીદાતા જવાબદાર બનતો, તો ક્રાઉનને તૃતીય પક્ષો પ્રત્યે પ્રતિનિધિક રીતે જવાબદાર બનાવવામાં આવ્યો છે. આ પણ જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી કે, જ્યાં સુધી પ્રશ્નમાં રહેલું કૃત્ય અથવા ચૂક, અધિનિયમથી ભિન્ન રીતે જોવામાં આવે, સેવક અથવા પ્રતિનિધિ વિરુદ્ધ અપકૃત્યમાં દાવા માટેનું કારણ ઉદ્ભવિત ન કરતી હોય, ત્યાં સુધી ક્રાઉન જવાબદાર રહેશે નહીં. આથી રાજ્યકૃત્યો તથા કાનૂની અથવા રાજાધિકારી સત્તાઓના પ્રયોગ જેવી બચાવો અશ્વુણ રહે છે, પરંતુ જે સત્તાઓ હેઠળ કૃત્ય કરાયેલ હોવાનું દર્શાવવામાં આવે છે તે સત્તાઓ સર્જતા કાનૂનથી પરંતુ તેના સેવકનું અપકૃત્યજન્ય કૃત્ય હોય ત્યારે તે માટેની જવાબદારીમાંથી ક્રાઉનને સુરક્ષા મળતી નથી, તેમજ આવી સત્તાઓનો તેના સેવક દ્વારા બેદરકારીપૂર્વક કરાયેલ પ્રયોગ

હોય ત્યારે પણ ક્રાઉન સુરક્ષિત થતો નથી. (કલાર્ક એન્ડ લિન્ડસેલ ઓન ટોર્સ, ચૌદમી આવૃત્તિ, પરિચ્છેદ ૧૫૩, પાનું ૮૭ જુઓ).

૧૧.૪. ઇંગ્લેન્ડમાં પોલીસ અધિનિયમ, ૧૯૪૪ ની કલમ ૪૮ દ્વારા, કોઈપણ પોલીસ વિસ્તાર માટેના પોલીસના મુખ્ય અધિકારીને, કોન્સ્ટેબલો દ્વારા તેમની નોકરીના પ્રવર્તમાન દરમિયાન કરાયેલા અપકૃત્યો બાબતે, જેમ માલિક પોતાના સેવકો દ્વારા તેમની નોકરીના પ્રવર્તમાન દરમિયાન કરાયેલા અપકૃત્યો માટે જવાબદાર બને છે તે જ રીતે જવાબદાર બનાવવામાં આવે છે.

૧૨. કોઈપણ પોલીસ અત્યાચાર, તે અટકાયતમાં થયેલો હોય કે અન્ય રીતે, જેનાથી કોઈ વ્યક્તિને ઇજા થાય અથવા તેનું મૃત્યુ થાય, તે પોતાની જાતે જ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ દ્વારા ખાતરી અપાયેલા મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન છે. આવા કેસોમાં રાજ્યમુક્તિનો બચાવ જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના મૂળભૂત અધિકારની ખાતરીના તત્વથી અસંગત ગણાશે. જ્યારે રાજ્યની એજન્સી દ્વારા હુમલો અથવા મારપીટ કરવામાં આવે, ત્યારે તે અનુચ્છેદ ૨૧ દ્વારા ખાતરી અપાયેલા જીવનના મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન ગણાશે. રાજ્યની રાજ્યમુક્તિનો સિદ્ધાંત બંધારણીય આદેશાધિકારને આધીન રહેશે, જે રાજ્ય પર એવો કર્તવ્ય નિર્ધારિત કરે છે કે કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયાનો અનુસરણ કર્યા વિના કોઈપણ વ્યક્તિને તેના જીવન અથવા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત ન રાખવી. પોલીસના અતિરેકોથી ઇજા પહોંચાડવી

અથવા મૃત્યુ નિપજાવવું આવા અધિકારનું સ્પષ્ટ ઉદ્દેશન ગણાશે અને આવા ગેરકાયદેસર કૃત્યો, ભલે તેઓ કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાના રાજ્યના સાર્વભૌમ કાર્યોને અનુસંધાન રાખતા હોય, છતાં જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના મૂળભૂત અધિકારના ઉદ્દેશનથી ઉદ્ભવતી રાજ્યની કડક જવાબદારીમાંથી રાજ્યને મુક્તિ આપશે નહીં. આવા કેસોમાં રાજ્યએ થયેલા અયોગ્ય કૃત્ય બદલ પૂરતું વળતર આપવું જ પડશે, ભલે તે કર્મચારી દ્વારા નોકરી દરમિયાન કરવામાં આવ્યું હોય અને તે કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા જેવા રાજ્યના સાર્વભૌમ કાર્યો સાથે સંબંધિત હોય.

૧૩. રાજ્યના કર્મચારી દ્વારા કરવામાં આવેલ અપકૃત્યના પરિણામે મૂળભૂત અધિકારનું ઉદ્દેશન થાય તો તે દાવાપાત્ર અન્યાય ગણાશે, જેના માટે પીડિતને વળતરરૂપ હર્જના મેળવવા નાગરિક અદાલતમાં ઉપાય ઉપલબ્ધ રહે છે. જીવનના મૂળભૂત અધિકારનું અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ ઉદ્દેશન થતું હોય ત્યારે પોલીસ દ્વારા કરવામાં આવેલા અપકૃત્યો બાબતે, જેમાં કડક જવાબદારીના સિદ્ધાંતના આધારે રાજ્ય જવાબદાર બને છે, બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨ અને ૨૨૬ હેઠળ ઉચ્ચ અદાલતો સમક્ષ જાહેર કાયદા મુજબનો ઉપાય ઉપલબ્ધ છે, એટલા માત્રથી આવા અપકૃત્ય દ્વારા રાજ્ય સંસ્થા દ્વારા થયેલા મૂળભૂત અધિકારોના ઉદ્દેશન માટે હર્જનારૂપ રાહત આપવા નાગરિક અદાલતની સત્તા હટી જતી નથી. સામાન્ય નાગરિક અદાલતોને નાગરિક સ્વરૂપની તમામ બાબતોમાં અધિકારક્ષેત્ર છે. દીવાની પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૮માં જોગવાઈ મુજબ,

સંહિતામાં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓને આધીન રહીને, જે દાવાઓ અંગે તેમની સંજ્ઞાન શક્તિ સ્પષ્ટપણે અથવા અનુમાનિત રીતે પ્રતિબંધિત કરવામાં આવી નથી તેવા નાગરિક સ્વરૂપના બધા દાવાઓનો વિચાર કરવા અદાલતોને અધિકારક્ષેત્ર રહેશે. તેથી, અપકૃત્ય કરીને જીવનના મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન થવું નાગરિક અદાલતમાં નિવારણ મેળવવા માટે માન્ય દાવાકારણ રચશે. પોલીસના અપકૃત્યપૂર્ણ કૃત્ય દ્વારા થયેલું એવું ઉલ્લંઘન દાવાપાત્ર અન્યાય હોવાથી તેની સુનાવણી નાગરિક અદાલતમાં થઈ શકે છે અને આ વિશાળ દેશમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારોની જનસંખ્યાનો મોટો હિસ્સો અસાધારણ રિટ સત્તાનો આશ્રય લેવા માટે વડી અદાલત અથવા સર્વોચ્ચ અદાલત તરફ દોડી જવાને બદલે પોતાના સ્થાનિક વિસ્તારમાં આવેલી નાગરિક અદાલતોનો આશ્રય લેવો વધુ સુલભ ગણશે. રાજ્ય સરકાર વિરુદ્ધ વળતર માટેના દાવાઓ નાગરિક અદાલતના અધિકારક્ષેત્રમાંથી બહાર રાખવામાં આવ્યા નથી. તેથી, રાજ્યના કર્મચારી દ્વારા કરાયેલા અપકૃત્ય બદલ હર્જનાના દાવામાં, જ્યાં રાજ્યની જવાબદારી ઊભી થાય છે, ત્યાં નાગરિક અદાલતને રાજ્ય વિરુદ્ધ હર્જનાની ડિકી પસાર કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર છે. મૂળભૂત અધિકારોના સ્થાપિત ભંગની પરિસ્થિતિમાં રાજ્યની જવાબદારી કડક જવાબદારી હોય છે અને રાજ્ય પર તે અધિકારોનું ઉલ્લંઘન ન કરવાની ફરજ મૂકતા બંધારણીય સંરક્ષણ સમક્ષ હવે સાર્વભૌમ કાર્યોના બચાવનો દાવો ઉઠાવવાનો કોઈ પ્રશ્ન રહેતો નથી. તેથી, જ્યારે મૂળભૂત અધિકારોના

સ્થાપિત ભંગના સંદર્ભમાં એવો બચાવ ઉપલબ્ધ નથી, ત્યારે પોલીસ દ્વારા નોકરીના પ્રવાહમાં કરાયેલા અપકૃત્ય માટે, ભલે કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાનું કાર્ય રાજ્યના સાર્વભૌમ કાર્યોના સ્વરૂપનું હોય, તોય નાગરિક અદાલત રાજ્ય વિરુદ્ધ આવા ઉદ્વેગન માટે હર્જનો આપી શકે છે.

૧૩.૨. રાજ્યના કર્મચારી દ્વારા કરવામાં આવેલ પ્રશ્નાસ્પદ અપકૃત્યથી સંબંધિત વ્યક્તિના મૂળભૂત અધિકારનો ભંગ થયો છે કે કેમ, તેનો નિર્ધારણ દિવાળી અદાલતે સ્પષ્ટપણે કરવો રહે છે. જ્યારે વાદી એ સ્થાપિત કરે છે કે પોલીસ કર્મચારી પોતાની નોકરીના પ્રવાહ દરમિયાન મારપીટ જેવી શારીરિક હાનિ પહોંચાડી છે, ત્યારે માત્ર એટલું જ જીવનના મૂળભૂત અધિકારના ભંગનો પૂરતો પુરાવો બને છે, ભલે તેવી હાનિ અંગે ‘મૂળભૂત અધિકાર’ એવો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો ન હોય. મૂળભૂત અધિકારો સર્વવ્યાપક છે અને તેઓને તે રીતે વર્ણવવામાં આવ્યા છે કે નહીં તેના પર આધાર રાખતા નથી. જ્યારે રાજ્યચંત્ર દ્વારા ગેરકાયદેસર રીતે શારીરિક હાનિ પહોંચાડવામાં આવે છે, ત્યારે તે જીવનના અધિકારના ભંગ સમાન બને છે અને તેવો ભંગ ગણાવવા માટે કોઈ લેબલની આવશ્યકતા રહેતી નથી. તેથી, દલીલપત્રોમાં અનુચ્છેદ ૨૧ નો માત્ર ઉલ્લેખ ન કરાયો હોય તે કારણે એવો દાવો નિષ્ફળ નહીં જાય, જ્યાં સાબિત થયેલ હકીકતો સ્પષ્ટપણે સ્થાપિત કરે છે કે જીવનનો મૂળભૂત અધિકાર વાસ્તવમાં ભંગ થયો છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ દલીલ કરે અને સાબિત કરે કે તેને પોલીસ દ્વારા ગેરકાયદેસર રીતે

યાતના આપવામાં આવી, અપંગ બનાવવામાં આવ્યો અથવા હુમલો કરવામાં આવ્યો, ત્યારે આવી સ્થાપિત હકીકત પોતે જ દર્શાવે છે કે તે વ્યક્તિનો જીવન સંબંધિત મૂળભૂત અધિકાર ભંગ થયો છે અને ભલે તેણે વધારાના શબ્દો ઉમેરીને એવો ઉદ્દેશ ન કર્યો હોય કે: "આથી અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળનો મારો મૂળભૂત અધિકાર ભંગ થયો છે", તેમ છતાં તે અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળના તેના મૂળભૂત અધિકારનો ભંગ જ રહે છે અને તે બાબતે દલીલ અથવા મુદ્દો નથી એવા આધાર પર તેના દાવાને નામંજૂર કરી શકાશે નહીં.

૧૪. ઉપરોક્ત અમારા નિષ્કર્ષોને માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલતના ડી. કે. બસુ વિ. સ્ટેટ ઓફ ડબ્લ્યુ. બી. કેસના નિર્ણયમાંથી આધાર મળે છે, જે (૧૯૯૭) ૧ એસ.સી.સી. ૪૧૬ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૯૭ એસ.સી. ૬૧૦) માં અહેવાલિત છે, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે અટકાયત દરમિયાનની હિંસા, જેમાં લોકઅપમાં થતા યાતના અને મૃત્યુનો સમાવેશ થાય છે, કાનૂનના શાસન પર પ્રહાર કરે છે, અને કાનૂનનું શાસન એ માંગે છે કે કાર્યપાલિકાની સત્તાઓ માત્ર કાનૂનમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી હોવી જોઈએ એટલું જ નહીં, પરંતુ તે જ સત્તાઓ કાનૂન દ્વારા મર્યાદિત પણ હોવી જોઈએ. અટકાયત દરમિયાનની હિંસા ચિંતાનો વિષય છે. તે બાબતથી વધુ ગંભીર બને છે કે તે એવા વ્યક્તિઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે જેઓ નાગરિકોના રક્ષક હોવા જોઈએ. પોલીસ તથા કાનૂન અમલમાં મુકતા અન્ય અધિકારીઓ દ્વારા કોઈ વ્યક્તિને યાતના

અને દુર્વ્યવહારથી રક્ષણ આપવું એક સ્વતંત્ર સમાજમાં ગહન ચિંતાનો વિષય છે, એમ સર્વોચ્ચ અદાલતે અવલોકન કર્યું. સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષનો પ્રશ્ન એવો હતો કે ભારતના બંધારણની કલમ ૨૧ અને ૨૨ હેઠળ ખાતરી આપવામાં આવેલા મૂળભૂત અધિકારોના સ્થાપિત ઉદ્ધંધન માટે નાણાકીય વળતર આપવું જોઈએ કે નહીં. એમ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું: "પોલીસ કસ્ટડીમાં શારીરિક હુમલો હોય કે બળાત્કાર, કોઈ વ્યક્તિ જે આઘાત અનુભવે છે તેની વ્યાપકતા કાનૂનની પરિધિની બહાર છે." "અટકાયત દરમિયાનની યાતના" માનવ ગૌરવના નિર્લજ્જ ઉદ્ધંધન અને અપમાનરૂપ ગણાવવામાં આવી છે, જે વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં નષ્ટ કરે છે. એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે કલમ ૨૧ માં આવેલ "જીવન અથવા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા" અભિવ્યક્તિમાં માનવ ગૌરવ સાથે જીવવાનો અધિકાર સમાવિષ્ટ છે અને તેથી તેમાં રાજ્ય અથવા તેના કર્મચારીઓ દ્વારા થતી યાતના અને હુમલા સામેની ખાતરી પણ સમાયેલ ગણાશે. કલમ ૨૧ દ્વારા ખાતરી આપવામાં આવેલ આ મૂલ્યવાન અધિકાર દોષિત ઠરાવાયેલા, અંડરટ્રાયલ, અટકાયતમાં રહેલા વ્યક્તિઓ તથા કસ્ટડીમાં રહેલા અન્ય કેદીઓને કાનૂન દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા મુજબ અને કાનૂન પરવાનગી આપે તેવી વાજબી મર્યાદાઓ મૂકી શકાય તે સિવાય નકારી શકાય નહીં. એમ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે એવું કહી શકાય નહીં કે કોઈ નાગરિકને પોલીસ અધિકારી ધરપકડ કરે તે ક્ષણે જ તે પોતાનો જીવનનો મૂળભૂત અધિકાર 'ઉતારી નાખે' છે.

ચાતનાનું કોઈપણ સ્વરૂપ અથવા ફૂર, અમાનવીય અથવા અપમાનજનક વર્તન, તપાસ દરમિયાન, પૂછપરછ દરમિયાન અથવા અન્યથા જ્યારે પણ થાય, તે કલમ ૨૧ ના પ્રતિબંધના ક્ષેત્રમાં આવશે. આગળ એમ પણ અવલોકન કરવામાં આવ્યું કે ગુનાની પૂછપરછ અને તપાસ વાસ્તવિક અર્થમાં હેતુપૂર્ણ હોવી જોઈએ જેથી તપાસ અસરકારક બને. કોઈ વ્યક્તિને ચાતના આપી અને થર્ડ ડિગ્રી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરીને, પોલીસ બંધ બારણાં પાછળ એવું હાંસલ કરતી હોય છે જે અમારી કાનૂની વ્યવસ્થાની માંગણીઓ મનાઈ કરે છે. કસ્તુરીલાલના કેસ (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૧૦૩૯) (ઉપરોક્ત) નો ઉલ્લેખ કરતાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે નીલાબતિ બહેરા વિ. સ્ટેટ ઓફ ઓરિસ્સા, જે (૧૯૯૩) ૨ એસ.સી.સી. ૭૪૬ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ એસ.સી. ૧૯૬૦) માં અહેવાલિત છે, તેમાં જે કહ્યું હતું તે પુનરાવર્તિત કર્યું હતું અને અહેવાલના પાનું ૭૬૧ (એ.આઈ.આર.ના પાનું ૧૯૬૭) પર આવેલ નીચેના અવલોકનો પુનઃઉત્પાદિત કર્યા હતા :

આ સંદર્ભમાં, એટલું કહેવું પૂરતું છે કે કસ્તુરીલાલ (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૧૦૩૯) મામલામાં આ અદાલતનો, રાજ્યના કર્મચારીઓ દ્વારા કરાયેલા અપકૃત્યજન્ય કૃત્યો માટે રાજ્યની સર્વભૌમ રક્ષણસુવિધાની દલીલને માન્ય રાખતો નિર્ણય, અપકૃત્યમાં જવાબદારીના ક્ષેત્ર સુધી મર્યાદિત છે; જે મૂળભૂત અધિકારોના ભંગ બદલ રાજ્યની જવાબદારીથી ભિન્ન છે, અને જેને સંવિધાનિક યોજનામાં

સર્વભૌમ રક્ષણસુવિધાના સિદ્ધાંતનો કોઈ અમલ નથી, તેમજ સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૩૨ અને ૨૨૬ હેઠળ ઉપલબ્ધ સંવિધાનિક ઉપચાર સામે તે કોઈ બચાવરૂપ નથી; કારણ કે જ્યાં મૂળભૂત અધિકારોના અમલીકરણનો એકમાત્ર વ્યવહારુ ઉપાય વળતર આપવાનો હોઈ શકે, ત્યાં મૂળભૂત અધિકારોના ભંગ બદલ વળતર ફટકારવાનું સક્ષમ બને છે. રુદુલ સાહ (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૩ એસ.સી. ૧૦૮૬) તથા તે જ શ્રેણીના અન્ય મામલાઓમાં આ અદાલતના નિર્ણયો, સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૩૨ અને ૨૨૬ હેઠળના સંવિધાનિક ઉપચારમાં મૂળભૂત અધિકારોના ભંગ બદલ વળતર આપવાના વિષય સાથે સંબંધિત છે. બીજી તરફ, કસ્તુરીલાલ મામલો જમ કરાયેલ અને સરકારી કર્મચારીઓની ભૂલને કારણે માલિકને પરત ન કરાયેલ માલસામાનની કિંમત સાથે સંબંધિત હતો; દાવો સામાન્ય પ્રક્રિયા હેઠળ રૂપાંતરણરૂપ અપકૃત્ય માટે નુકસાનભરપાઈનો હતો, મૂળભૂત અધિકારોના ભંગ બદલ વળતરનો નહીં. તેથી, કસ્તુરીલાલ આ સંદર્ભમાં લાગુ પડતો નથી અને ભિન્ન ઠરે છે.

ત્યારબાદ સર્વોચ્ચ અદાલતે નિર્ધારિત કર્યું કે, બંધારણ હેઠળ જેનું રક્ષણ બાંધધરી આપેલું છે એવા જીવન અને સ્વાતંત્ર્યના મૂળભૂત અધિકારથી અસંવિધાનિક રીતે વંચિત કરવામાં આવવા બદલ વળતર માટે જાહેર કાયદા હેઠળનો દાવો કડક જવાબદારી પર આધારિત દાવો છે અને તે જાહેર સેવકોના અપકૃત્યજન્ય કૃત્યો માટે નુકસાનભરપાઈ અંગે ખાનગી

કાયદા હેઠળ ઉપલબ્ધ દાવા ઉપરાંતનો દાવો છે. એવો નિર્ધાર કરવામાં આવ્યો કે :

બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ ખાતરી આપેલા અખંડનીય અધિકારોના સ્થાપિત ઉદ્ધંધન બદલ વળતરની ફાળવણી જાહેર કાયદામાં ઉપલબ્ધ ઉપાય છે, કારણ કે જાહેર કાયદાનો હેતુ માત્ર જાહેર સત્તાને સંસ્કારી બનાવવાનો જ નથી, પરંતુ નાગરિકોને એ બાબતની ખાતરી આપવાનો પણ છે કે તેઓ એવી કાનૂની વ્યવસ્થામાં જીવે છે જેમાં તેમના અધિકારો અને હિતોનું રક્ષણ અને સંરક્ષણ કરવામાં આવશે.

આગળ વધુમાં નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું :

માત્ર નાગરિક કાયદામાં ઉપલબ્ધ ઉપચારો તરફ જ પીડિત પક્ષકારને દોરી મૂકવાની જૂની સિદ્ધાંત નાગરિકોના અપિનાશ્ય અધિકારોના સંરક્ષક અને અભિરક્ષક તરીકે અદાલતોની ભૂમિકાને અત્યંત મર્યાદિત કરે છે.

અદાલતે નીલાબતી બેહેરાના મામલામાં જે જણાવાયું હતું તે પુનરોચ્ચાર્યું કે કસ્ટોડિયલ મોતના ભોગ બનેલા વ્યક્તિના વારસદારોને નુકસાનભરપાઈ મેળવવા માટે માત્ર દીવાની દાવાની સામાન્ય ઉપચારપદ્ધતિ સુધી જ દોરી મૂકવું હંમેશા પૂરતું નથી, યદ્યપિ ખાનગી કાયદામાં એવો ઉપાય હાનિગ્રસ્ત પક્ષકારને ખરેખર ઉપલબ્ધ છે. સ્વાયત્ત રક્ષણનો બચાવ લાગુ પડતો નથી અને મૂળભૂત અધિકારોની ખાતરીના સિદ્ધાંતથી પરાયો હોવાથી, બંધારણીય ઉપચારમાં એવો બચાવ ઉપલબ્ધ હોવાનો પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી, જેમ કે સર્વોચ્ચ અદાલતે નીલાબતી

બેહેરાના મામલામાં (એ.આઈ.આર. ૧૯૯૩ એસ.સી. ૧૯૬૦)
(ઉપરોક્ત) ઠરાવ્યું છે. ત્યારબાદ અમે અહીં નીચે ચુકાદાના પરિચ્છેદ
પજનું પુનરોત્પાદન કરીએ છીએ, જે અમારા મત મુજબ સ્પષ્ટ રીતે
નિર્ધારિત કરે છે કે રાજ્ય તેના જાહેર સેવકોના તેવા કૃત્યો માટે પરોક્ષ રીતે
જવાબદાર છે, જે જીવનના મૂળભૂત અધિકારના સ્થાપિત ભંગ સમાન
હોય, અને નાગરિકનો દાવો કડક જવાબદારીના સિદ્ધાંત પર આધારિત
છે, જેના સામે સ્વાયત્ત રક્ષણનો બચાવ ઉપલબ્ધ નથી, અને નાગરિકે
રાજ્ય પાસેથી વળતરની રકમ પ્રાપ્ત કરવી જ જોઈએ; તેમજ જાહેર
કાયદાના અધિકારક્ષેત્રમાં આવું વળતર આપવાનો આદેશ, તે જ મુદ્દા
સંદર્ભે, નુકસાનભરપાઈ માટેના દીવાની દાવા જેવી કાયદેસર રીતે
ઉપલબ્ધ અન્ય કોઈ કાર્યવાહી પર, જે ભોગ બનનાર અથવા મૃત્યુ
પામેલા ભોગ બનનારના વારસદારોને ઉપલબ્ધ હોય, કોઈ પ્રતિકૂળ અસર
કર્યા વગરનો છે।

“પજ. આ રીતે, સારાંશરૂપે કહીએ તો, હવે મોટાભાગના અધિકારક્ષેત્રોમાં
એ એક સુસ્થાપિત અને વ્યાપકપણે સ્વીકૃત સિદ્ધાંત છે કે જાહેર સેવકો
દ્વારા નાગરિકના જીવનના મૂળભૂત અધિકારના સ્થાપિત ભંગ બદલ
નાણાકીય અથવા આર્થિક વળતર આપવું યોગ્ય અને વાસ્તવમાં
અસરકારક તથા ક્યારેક કદાચ એકમાત્ર યોગ્ય ઉપચાર છે, અને રાજ્ય
તેમના કૃત્યો માટે પરોક્ષ રીતે જવાબદાર છે. નાગરિકનો દાવો કડક
જવાબદારીના સિદ્ધાંત પર આધારિત છે, જેના સામે સાર્વભૌમ

પ્રતિરક્ષણનો બચાવ ઉપલબ્ધ નથી, અને નાગરિકે રાજ્ય પાસેથી વળતરની રકમ મેળવવી જ જોઈએ; જોકે રાજ્યને દોષકર્તા પાસેથી વળતરરૂપે તે રકમ વસૂલ કરવાની હકદારી રહેશે. વળતરનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે ભાર દંડાત્મક તત્ત્વ પર નહીં પરંતુ પ્રતિપૂર્તિકારક તત્ત્વ પર હોવો જોઈએ. હેતુ ઘાઓ પર મલમ મૂકવાનો છે, ભંગકર્તા અથવા અપરાધીને દંડવાનો નહીં, કારણ કે અપરાધ માટે યોગ્ય સજા ફટકારવાનો પ્રશ્ન (વળતરથી નિર્વિશેષે) ફોજદારી અદાલતો પર છોડવો જોઈએ, જેમાં અપરાધી સામે ફરિયાદ ચલાવવામાં આવે છે, અને કાયદેસર રીતે એવું કરવું રાજ્યનું ફરજિયાત કર્તવ્ય છે. જાહેર કાયદાના અધિકારક્ષેત્રમાં વળતર આપવાનો આદેશ, નુકસાનભરપાઈ માટેના દિવાની દાવા જેવી અન્ય કોઈ કાર્યવાહી સામે પણ અપ્રતિકૂળતા વિના છે, જે કાયદેસર રીતે પીડિતને અથવા મૃત્યુ પામેલા પીડિતના વારસદારોને, રાજ્યના કાર્યકર્તાઓ દ્વારા કરવામાં આવેલા અપકૃત્ય સંબંધે, તે જ વિષયમાં ઉપલબ્ધ હોય. વળતરની રકમનું પ્રમાણ, નિશ્ચિતપણે, દરેક કેસના વિશિષ્ટ તથ્યો પર આધારિત રહેશે અને તે બાબતમાં કોઈ કઠોર બંધારિત સૂત્ર વિકસાવી શકાય તેમ નથી. તેથી, જાહેર કાયદાના અધિકારક્ષેત્ર હેઠળ નાગરિકના મૂળભૂત અધિકારોમાં થયેલ સ્થાપિત અતિક્રમણથી ઉપજેલા અન્યાયના નિવારણ માટે આપાતી રાહત, પરંપરાગત ઉપચારોની વધારાની છે અને તેમની હાનિરૂપ નથી. અદાલત દ્વારા નિર્ધારિત અને રાજ્ય દ્વારા થયેલા અન્યાયના નિવારણ માટે ચૂકવાયેલ

વળતરની રકમ, યોગ્ય કેસમાં, દિવાની દાવામાં દાવેદારને ગુકસાનભરપાઈ તરીકે અપાતી કોઈપણ રકમ સામે સમાયોજિત કરી શકાય છે.” (ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

૧૫. નોંધનીય છે કે સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એવો નિર્ધાર કર્યો હતો કે જાહેર કાયદા સંબંધિત પોતાના અધિકારક્ષેત્ર હેઠળ અદાલતે આપેલું અને થયેલા અન્યાયના નિવારણ માટે રાજ્ય દ્વારા ચૂકવાયેલ વળતરની રકમ, યોગ્ય કિસ્સામાં, દાવેદારને દીવાની દાવામાં ગુકસાનભરપાઈ સ્વરૂપે આપવામાં આવનાર કોઈ પણ રકમ સામે સમાયોજિત કરી શકાય છે. ડી. કે. બાસુના કેસમાં (એ.આઈ.આર. ૧૯૯૭ એસ.સી. ૬૧૦) (ઉપરોક્ત) સર્વોચ્ચ અદાલતના ઉપરોક્ત નિર્ધાર પરથી અમને આ કહેવામાં બળ મળે છે કે જાહેર સેવક દ્વારા કરવામાં આવેલો એવો અપકૃત્ય, જે જીવનના મૂળભૂત અધિકારનું ઉદ્ધંધન કરે છે, તે અંગેની કાર્યવાહી દીવાની અદાલતમાં ચલાવી શકાય અને જ્યારે જીવનના મૂળભૂત અધિકારનું ભંગ થવું સ્થાપિત થાય, ત્યારે રાજ્ય માટે બચાવરૂપે સાર્વભૌમ મુક્તિનો દાવો કરવો ખુલ્લો રહેશે નહીં અને રાજ્ય તેના કાર્યકરો દ્વારા કરાયેલા એવા અપકૃત્ય માટે પરોક્ષ રીતે જવાબદાર રહેશે, જેના પરિણામે જીવનના મૂળભૂત અધિકારનું એવું ઉદ્ધંધન થયું હોય. મૂળભૂત અધિકારોના ઉદ્ધંધનથી ઊભી થતી જવાબદારીનું સ્વરૂપ, અમારા મતે, ભોગ બનેલા વ્યક્તિ અથવા મૃત્યુ પામેલા ભોગબનનારના વારસદારો કયા મંચ પરથી ઉપચાર માગે છે તે

બાબતથી પર, એકસરખું જ રહેવાનું છે. એવું કહી શકાય નહીં કે રાજ્યના કર્મચારીના અપકૃત્યપૂર્ણ કૃત્યો દ્વારા જીવનના મૂળભૂત અધિકારના ઉલ્લંઘન માટે ઉચ્ચ અદાલત, વૈકલ્પિક મંચ ઉપલબ્ધ હોવા છતાં, પોતાની અસાધારણ સત્તાઓ હેઠળ વળતર આપી શકે, પરંતુ જ્યારે ઉપચાર દીવાની અદાલતમાં માગવામાં આવે ત્યારે તે જવાબદારી પોતાનો રંગ બદલી દે છે. બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨ અને ૨૨૬ હેઠળ વળતરનો ઉપચાર એક વધારાના અને ઝડપી ઉપચાર તરીકે વિકસાવવામાં આવ્યો છે અને સામાન્ય દીવાની અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલતમાં જીવનના મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરનાર રાજ્યના સેવકના અપકૃત્ય માટે નુકસાનભરપાઈનો દાવો કરવાની ઉપલબ્ધ ઉપચારપદ્ધતિથી ઉપર અને વધારાનો રહેશે. આવા ઉલ્લંઘન માટે રાજ્યની કડક જવાબદારી, જ્યારે જીવનના મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન થયેલું હોય, ત્યારે દીવાની અદાલતમાં પણ અમલમાં મૂકી શકાય છે. તેમ છતાં, જ્યારે ભોગ બનેલો વ્યક્તિ દીવાની અદાલતનો આશરો લે છે, ત્યારે તેને પ્રક્રિયાત્મક કાયદાઓની જટિલ વિધિઓમાંથી પસાર થવું પડશે અને યોગ્ય પુરાવા રજૂ કરીને જીવનના મૂળભૂત અધિકારના ભંગ અંગે પોતાનો કેસ સ્થાપિત કરવો પડશે તેમજ થયેલા અન્યાય બદલ વળતરની પોતાની માંગ અંગે પણ પોતાનો કેસ સ્થાપિત કરવો પડશે. સર્વોચ્ચ અદાલત અથવા વડી અદાલત પોતાની અસાધારણ સત્તાઓનો ઉપયોગ કરે ત્યારે આ પ્રકારના વિગતવાર બાંધછોડ કાર્યરત થતા નથી. પરંતુ તેમ છતાં, સર્વોચ્ચ

અદાલતે નિરીક્ષણ કર્યું છે તેમ, રાજ્ય પર કડક જવાબદારી ઊભી કરવા માટે જાહેર સેવકના ગેરકાયદેસર કૃત્ય દ્વારા જીવનના મૂળભૂત અધિકારનો ભંગ સ્થાપિત થયેલો હોવો જ જરૂરી છે.

૧૬. અહીં અમારે આંધ્ર પ્રદેશ વડી અદાલતના ચક્ષુ રામકોન્ડા રેડ્ડી વિ. એ. પી. રાજ્ય, જિલ્લા કલેક્ટર, કુર્નૂલ દ્વારા, એ.આઈ.આર. ૧૯૮૯ એ.પી. ૨૩૫માં અહેવાલિત, એવા નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે, જેમાં એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો કે સર્વભૌમ કાર્યના સિદ્ધાંતથી રાજ્યને બંધારણની કલમ ૨૧ દ્વારા બાંધધરાયેલ જીવન અને સ્વતંત્રતાના મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરવાનો હક પ્રાપ્ત થતો નથી અને કલમ ૩૦૦(૧)ના સંદર્ભથી તેમાં એવો કોઈ અપવાદ વાંચી શકાતો નથી. એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો કે જ્યાં કોઈ નાગરિકને કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત પ્રક્રિયા અનુસાર સિવાય તેના જીવન અથવા સ્વતંત્રતાથી વંચિત કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં માત્ર એટલું કહેવું પૂરતું ઉત્તર ગણાઈ શકતું નથી કે ઉક્ત વંચિતતા તે સમયે થઈ હતી જ્યારે રાજ્યના અધિકારીઓ રાજ્યના સર્વભૌમ કાર્યોના નિર્વહમાં કાર્યરત હતા અને તેથી એવા કેસોમાં રાજ્ય વિરુદ્ધ વળતર માટેનો દાવો ચલાવી શકાય એવો હતો. એ પણ નોંધવામાં આવ્યું હતું કે કલમ ૨૧ દ્વારા બાંધધરાયેલ જીવનના અધિકારનો અમલ કરાવવાનો આ એકમાત્ર ઉપાય હતો. અમે તે નિર્ણયના અનુપાત સાથે આદરપૂર્વક સંમત છીએ.

૧૭. આ કેસમાં સ્થાપિત થયેલ હકીકતો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે પ્રતિવાદી ક્રમાંક ૨ એ, કોન્સ્ટેબલ તરીકેની પોતાની નોકરી દરમિયાન, ૨૨-૪-૧૯૭૬ના રોજ, જ્યારે પ્રતિવાદી ક્રમાંક ૧ પોલીસ આઉટપોસ્ટ ખાતે આવ્યો હતો, ત્યારે ગેરકાયદેસર રીતે અને કોઈપણ પ્રકારના ન્યાયસંગત કારણ વિના, તેને બંદૂકની ગોળી મારીને ઇજા પહોંચાડી હતી, જેના પરિણામે તેના જમણા પગનું છેદન કરવું પડ્યું હતું. આ અપરાધિક કૃત્ય, કારણ કે તે રાજ્યના સેવક દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું, તેથી તે પ્રતિવાદી ક્રમાંક ૧ ના જીવનના મૂળભૂત અધિકારના, જે અનુચ્છેદ ૨૧ દ્વારા ખાતરીકૃત છે, ઉલ્લંઘન સમાન હતું, અને તેના પરિણામે રાજ્ય પર કડક દાવિત્વ ઊભું થયું હતું, જેના માટે નાગરિક અદાલતમાં વળતર આપીને ઉપચાર કરી શકાય, આ આધારે કે રાજ્ય આવા કૃત્ય માટે પરોક્ષ રીતે જવાબદાર છે.”

પદ બક્ષી અમરિક સિંહ વિ. ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૭૪ એસીજે ૧૦૫) (એફબી) માં, પંજાબ અને હરિયાણાની વડી અદાલતના પાંચ ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે આ પ્રશ્ન સંબંધિત તમામ નિર્ણયોનું વિગતવાર વિચારણ કર્યું હતું અને અંતે ૧૧ કસોટીઓ નિર્ધારિત કરી હતી :

“રાજ્યના સર્વભોમ કાર્યોની ક્યાંય સંપૂર્ણ રીતે ગણતરી કરવામાં આવી નથી અને વિવિધ અધિકૃત નિર્ણયો, જેઓનો ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં

આવ્યો છે, તેમાં રહેલા નિર્ણયાનુપાતના અવલોકન પરથી પણ કંઈ બાબતો સર્વભૌમ કાર્યો બને છે તેની કોઈ અધિકૃત વ્યાખ્યા ઉપલબ્ધ નથી; તથાપિ, માર્ગદર્શનરૂપ કેટલીક બાબતો, જે સુસ્થાપિત જણાય છે, ઉદ્ભવે છે અને તેને આ રીતે દર્શાવી શકાય :

૧. ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૦૦(૧) હેઠળ, અમારા પ્રજાસત્તાકમાં ભારત સંઘ અને રાજ્યો પર તેમના કર્મચારીઓ દ્વારા આચરવામાં આવેલા અપકૃત્યો અંગે દાવો ચલાવવામાં આવે તે બાબતમાં તેવી જ જવાબદારી છે જેવી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પર હતી.

૨. પી. એન્ડ ઓ. સ્ટીમ નેવિગેશન કંપનીના કેસમાં જણાવ્યા મુજબ અને કસ્તુરી લાલના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના લોર્ડશીપ્સ દ્વારા અધિકૃત રીતે નિશ્ચિત કરવામાં આવેલ મુજબ, આ જવાબદારીનું સ્વરૂપ અને વ્યાપ એવું છે કે જો બેદરકારી એવી હોય કે જેના કારણે સામાન્ય નિયોક્તા જવાબદાર બને, તો ભારત સંઘ અને રાજ્યો સરકારની સેવામાં રહેલા સેવકોની બેદરકારીથી થયેલા નુકસાન માટે જવાબદાર બને છે.

૩. ઉપર દર્શાવેલ નિયમને ધ્યાનમાં લેતાં, જે અન્યાયિક કૃત્ય અંગે ફરિયાદ કરવામાં આવી હોય તે સરકારના સેવકે સરકારની સર્વસત્તાધિકારી સત્તાઓના પ્રયોગમાં કર્યું હોય તો સરકાર જવાબદાર બનતી નથી; અહીં સર્વસત્તાધિકારી સત્તાઓથી અમારો અર્થ એવી સત્તાઓ છે, જેઓનો

કાયદેસર પ્રયોગ સર્વસત્તાધિકારી અથવા સર્વસત્તાધિકારી હકોના પ્રતિનિધિ સોંપણાના બળે સત્તાધિકૃત વ્યક્તિ સિવાય અન્ય કોઈ કરી શકતું નથી.

જ. સરકાર તેના સેવકો અથવા પ્રતિનિધિઓ દ્વારા કરવામાં આવેલા અપકૃત્યજન્ય કૃત્યો માટે પરોક્ષ રીતે જવાબદાર છે, જો એવું સાબિત ન થયું હોય કે તે કૃત્યો તેની સર્વભૌમ ફરજોનું પાલન કરતાં અથવા આવા જાહેર સેવકોને સોંપવામાં આવેલી સર્વભૌમ સત્તાઓનો ઉપયોગ કરતાં કરવામાં આવ્યા હતા.

પ. માત્ર એટલા કારણે કે જે કૃત્ય અંગે ફરિયાદ કરવામાં આવી છે તે જાહેર સેવકે પોતાની નોકરીના પ્રવાહમાં કર્યું હતું, તે કારણે જ તેવા કૃત્યથી થયેલ નુકસાન માટે વળતર ચૂકવવાની જવાબદારીમાંથી સરકારને મુક્ત કરી શકાય નહીં.

ડ. જ્યારે રાજ્ય તેના કર્મચારીઓની બેદરકારીભરી ક્રિયાથી થયેલ ઇજાના પરિણામે વળતરના દાવા સામે પ્રતિરક્ષા હોવાનો દાવો કરે છે, ત્યારે સાર્વભૌમ સત્તાઓને સંબંધિત રોજગારક્ષેત્રનું કડકપણે નિર્ધારણ કરવું આવશ્યક છે. આવો દાવો સ્વીકારવામાં આવે તે પહેલાં, અદાલતે હંમેશા એવો નિષ્કર્ષ નોંધવો જોઈએ કે પડકારાયેલ કૃત્ય એવા ઉપક્રમ અથવા

રોજગારીના પ્રવાહમાં કરવામાં આવ્યું હતું, જે સોંપવામાં આવેલી સાર્વભૌમ સત્તાઓના પ્રયોગને સંબંધિત હોય.

૭. સરકારના સર્વભૌમ કાર્યો અને જે સર્વભૌમ નથી એવા કાર્યો વચ્ચે વાસ્તવિક અને સ્પષ્ટ ભેદ છે અને છેલ્લી શ્રેણીમાં આવતાં કેટલાક કાર્યોમાં વેપાર, વાણિજ્ય, ધંધા અને ઔદ્યોગિક ઉપક્રમો સાથે સંબંધિત કાર્યોનો સમાવેશ થાય છે.

૮. જ્યાં તેવો રોજગાર, જેના અનુસંધાનમાં અપકૃત્યજન્ય કૃત્ય કરવામાં આવ્યું છે, એવો હોય કે જેમાં ખાનગી વ્યક્તિ પણ સંલગ્ન થઈ શકે, ત્યાં તેને રાજ્યના સાર્વભૌમ કૃત્ય તરીકે અથવા રાજ્યને સોંપાયેલા પ્રત્યાયોજિત સાર્વભૌમ કાર્યોના અનુસંધાનમાં કરવામાં આવેલ કૃત્ય તરીકે ગણાવી શકાય નહીં.

૯. અકસ્માતમાં સંકળાયેલું વાહન સરકારની માલિકીનું છે અને તેના નોકર દ્વારા ચલાવવામાં આવતું હતું, માત્ર આ હકીકતથી તેના બેફામ અને બેદરકાર હાંકવાના કૃત્ય માટે સરકારને જવાબદારીમાંથી મુક્તિ મળતી નથી. વધુમાં, એ પણ સાબિત થવું આવશ્યક છે કે અકસ્માત બન્યો તે સમયે વાહન ચલાવનાર વ્યક્તિ રાજ્યના સાર્વભૌમ કાર્યના નિર્વહમાં કાર્યરત હતી, અથવા તેવી સોંપવામાં આવેલી સત્તાના અમલમાં હતી.”

૬૦ જોકે સેનાનું જાળવણી કાર્ય ભારત સંઘનું એક સર્વભૌમ કાર્ય છે, તેમ છતાં તેમાંથી એવો નિષ્કર્ષ નીકળતો નથી કે સેનાના કોઈ કર્મચારી દ્વારા કરવામાં આવેલા કોઈપણ અપકૃત્યજન્ય કૃત્ય માટે ભારત સંઘ તમામ જવાબદારીમાંથી મુક્ત છે. મુકિતનો દાવો મંજૂર કરવો કે ન કરવો તે નક્કી કરતી વખતે, કૃત્યનું સ્વરૂપ, જે વ્યવહારના પ્રવાહમાં તે કરવામાં આવ્યું હોય તેનું સ્વરૂપ, તે કરનાર વ્યક્તિના રોજગારનું સ્વરૂપ અને તે માટેનો પ્રસંગ, આ બધાં પર વિચારણા કરવી આવશ્યક છે.

૬૧ રાજ્યસર્વભૌમ પ્રતિરક્ષા અંગેની જૂની અને જર્જરિત કલ્પના કે “રાજા કોઈ ખોટું કરી શકતો નથી” આજે પણ આપણને હેરાન કરે છે, જેમાં રાજ્ય પોતાના અપકૃત્યજન્ય કૃત્યો માટે પ્રતિરક્ષાનો દાવો કરે છે અને પીડિત પક્ષને વળતર નકારે છે. અંતે, પરંતુ એટલું જ મહત્વપૂર્ણ એ નોંધવું રસપ્રદ રહેશે કે ઓસ્ટ્રેલિયામાં પણ રાજ્યસર્વભૌમ પ્રતિરક્ષાના આ સિદ્ધાંતને અવગણવામાં આવ્યો છે, જે પાર્કર વિ. ધ કોમનવેલ્થ ઓફ ઓસ્ટ્રેલિયા [૧૧૨ સીએલઆર ૨૯૫ (ઓસ)] ના નિર્ણયમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે, જેમાં રોયલ ઓસ્ટ્રેલિયન નેવીના બે જહાજો, અર્થાત્ મેલબોર્ન અને વોયેજર, ઓસ્ટ્રેલિયાના કિનારા પરથી અંદાજે ૨૦ માઈલ દૂર ઊંચા સમુદ્ર વિસ્તારમાં પરસ્પર અથડાયા હતા. મેલબોર્ન વોયેજર સાથે અથડાયું અને તે તેમાં રહેલા કેટલાક માણસો સાથે ડૂબી ગયું, જેના પરિણામે એક પાર્કરનું મૃત્યુ થયું. તેની વિધવાએ કોમનવેલ્થ વિરુદ્ધ હાનિપૂર્તિ

માટે દાવો આ ધોરણે કર્યો કે તેના પતિનું મૃત્યુ કોમનવેલ્થના જહાજોના અધિકારીઓ અને કર્મચારીદળની બેદરકારીને કારણે થયું હતું. મૃત્યુ પામેલ પાર્કર નેવી વિભાગમાં તકનિકી હોદ્દામાં કાર્યરત એક નાગરિક હતો. તેવા તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓમાં, ઓસ્ટ્રેલિયાની વડી અદાલતના ન્યાયમૂર્તિ વિન્ડેચરે ઠરાવ્યું કે કોમનવેલ્થ અપકૃત્ય માટે હાનિપૂર્તિ ચૂકવવા જવાબદાર હતું અને પાર્કરની વિધવા રોયલ ઓસ્ટ્રેલિયન નેવીના સભ્યોના બેદરકારીભર્યા કૃત્યો અથવા ચૂક માટે હાનિપૂર્તિનો દાવો દાખલ કરી શકતી હતી. ઔપનિવેશિક શાસનકાળ દરમિયાન પ્રચલિત બ્રિટિશ ન્યાયશાસ્ત્રમાંથી લીધેલી રાજ્યસર્વભૌમ પ્રતિરક્ષાની જૂની અને જર્જરિત કલ્પના આધારિત બચાવની દલીલ ન્યાયની જૂની સામંતશાહી માન્યતાઓ પર આધારિત છે, એટલે કે “રાજા કોઈ ખોટું કરી શકતો નથી”. કલ્યાણકારી રાજ્યના ક્ષેત્રમાં આવી સામાન્ય કાનૂની પ્રતિરક્ષા અસ્તિત્વમાં નથી અને તે આધુનિક ન્યાયશાસ્ત્રના વિરુદ્ધ છે, જેમાં રાજ્યસર્વભૌમ અથવા અ-રાજ્યસર્વભૌમ સત્તા વચ્ચેનો ભેદ અસ્તિત્વમાં નથી અને રાજ્ય પણ કોઈ સામાન્ય નાગરિકની જેમ પોતાના કર્મચારીઓ દ્વારા કરાયેલા કૃત્યો માટે જવાબદાર છે, જેમ કે માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલત તથા વિવિધ વડી અદાલતો દ્વારા તેમના વિવિધ ન્યાયિક ઉચ્ચારણોમાં ઠરાવવામાં આવ્યું છે.

૬૨ નિઃસંદેહ, પોલીસ દ્વારા કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાનું કાર્ય રાજ્યની સર્વભૌમ અને રાજકીય સત્તાઓના પ્રયોગરૂપ છે અને તે રાજ્યકૃત્ય સમાન છે.

સંબંધિત સમયે હુલ્લડખોર ભેગાને નિયંત્રિત કરવા માટે સેના કર્મચારીઓ દ્વારા કરવામાં આવેલ ગોળીબારની કાનૂની ચુકિત હકીકતનો એવો પ્રશ્ન છે, જે પુરાવા દ્વારા સ્થાપિત થવાનો છે. નિર્વિવાદ રીતે, પ્રતિવાદીઓએ લેખિત જવાબ રજૂ કરવા સિવાય એવો કોઈ પુરાવો રજૂ કર્યો નથી કે ગોળીબારમાં સંકળાયેલા સંબંધિત સેના કર્મચારીઓનું વર્તન પરિસ્થિતિઓથી સમર્થિત હતું અને યોગ્ય કાળજીપૂર્વક કરવામાં આવ્યું હતું. બીજી તરફ, વાદી દ્વારા અદાલત સમક્ષ મૂકાયેલ પુરાવાથી ખુદ્દું પડે છે કે મૃતક પોતાના પડોશીના મકાનની છત પર સુકવવા માટે મુકાશેલી રજાઈ લેવા ગયો હતો. મૃતકને તો જરાય પણ એવો ખ્યાલ નહોતો કે સેના અચાનક ગોળીબાર શરૂ કરશે અને તેને ગોળી વાગશે. રાજ્યના વાદ મુજબ, પથ્થરમારો થતો હોવાથી ગોળીબારનો આશ્રય લેવો પડ્યો હતો. પ્રતિવાદીઓનો એવો કેસ પણ નથી કે મૃતક પથ્થરમારો કરી રહ્યો હતો અથવા કોઈપણ રીતે ઉશ્કેરાટ કે ગડબડ ઉભી કરવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો. જો બેકાબૂ ભીડને છૂટાછવાયા કરવા માટે ગોળીબારનો આશ્રય લેવો જરૂરી હતો, તો હકીકતમાં મકાનની અંદર રહેલા મૃતકને ગોળી વાગવાની કોઈ શક્યતા નહોતી.

૬૩ હવે હું ચર્ચા કરીશ કે પ્રતિવાદીઓ ગોળીબાર કઈ પરિસ્થિતિઓમાં થયો હતો તે પરિસ્થિતિઓ, તેમજ જવાબદારીથી બચવા રાજ્યકૃત્યની દલીલનો સફળતાપૂર્વક આશ્રય લેવા માટે સૈન્ય કર્મચારીઓ દ્વારા ગોળીબાર કેવી રીતે અને કયા ઢબે કરવામાં આવ્યો હતો તે સાબિત કરવામાં કેવી રીતે નિષ્ફળ ગયા છે.

૬૪ હાલના કેસમાં, પ્રતિવાદીઓએ કોઈ મૌખિક પુરાવો રજૂ કરવો યોગ્ય માન્યો ન હતો. જે કંઈ કરવામાં આવ્યું હતું તે માત્ર ગોળીબારને તથા રાજ્યસત્તાજન્ય મુક્તિની દાવેદારીને યોગ્ય ઠેરવવાનો પ્રયાસ કરતું લેખિત નિવેદન દાખલ કરવાનું હતું.

૬૫ વાદપત્ર અને લેખિત જવાબ પક્ષકારોના “અભિવચનો” છે અને તેઓ ભિન્ન આધારે ઊભા રહે છે. પુરાવા અધિનિયમ મુજબ અભિવચનો પુરાવાનું સ્થાન લઈ શકતા નથી. જો અભિવચનોને પુરાવા તરીકે ગણવામાં આવે, તો પુરાવા અધિનિયમની કાર્યક્ષમતા તથા અભિવચનમાં કરેલ તથ્યોને સાબિત કરવાનો ભાર નષ્ટ થઈ જશે. ઉપરોક્ત બાબતમાં એટલો અપવાદ છે કે વાદપત્ર પછી જો લેખિત જવાબમાં કબૂલાત હોય, તો અદાલત પુરાવા માટે આગ્રહ ન પણ રાખે, પરંતુ તેથી એવું કહી શકાતું નથી કે માત્ર કબૂલાતના આધારે પુરાવા માટે આગ્રહ રાખવાની અદાલતની સત્તા અસ્તિત્વમાં નથી; પરંતુ આવી સત્તા અદાલતને કબૂલાતોના આધારે કાર્ય કરવાનું વિવેકાધિકાર આપે છે. દિવાની પ્રક્રિયા સંહિતાના આદેશ ૬ નિયમ ૧માં જોગવાઈ છે કે અભિવચનોનો અર્થ વાદપત્ર અથવા લેખિત જવાબ એવો થશે.” આદેશ ૬ નિયમ ૨, ઉપનિયમ (૧), નીચે મુજબ છે:

(૧) દરેક દાવાપત્રમાં, જે પક્ષ પોતાના દાવા અથવા બચાવના આધાર માટે, પરિસ્થિતિ મુજબ, જેના પર નિર્ભર રહે છે તે મૂળભૂત તથ્યોનું

સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં નિવેદન જ સમાવિષ્ટ હોવું જોઈએ અને માત્ર તે જ હોવું જોઈએ, પરંતુ જે પુરાવાથી તે સાબિત કરવાના છે તે નહીં.

ઉપરોક્ત બાબત તે દલીલો અને તેમને સાબિત કરવા માટે રજૂ થનારા પુરાવા વચ્ચે સૂક્ષ્મ ભેદ દર્શાવે છે. પ્રતિવાદીના લેખિત નિવેદનમાં વાદપત્રમાં દર્શાવેલ આક્ષેપોની કબૂલાત ન હોય ત્યાં સુધી દલીલોને પુરાવા તરીકે ગણાવી શકાય નહીં.

૬૬ શ્રી નાણાવટી, ગુજરાત રાજ્ય તરફથી હાજર થયેલા વિદ્વાન એ.જી.પી., એ સૌપ્રથમ એવી દલીલ કરી કે હાલનો મામલો એવો છે જેમાં રેસ ઈપ્સા લોકિવટર ના સિદ્ધાંતો લાગુ પડતા નથી, કારણ કે ફરીયાદીઓએ પોતે જ અકસ્માતનું કારણ નિર્ધારિત કર્યું છે; તેથી ફરીયાદીઓએ હકારાત્મક રીતે એ સાબિત કરવું જોઈએ હતું કે મૃતકનું મૃત્યુ સેના કર્મચારીઓની બેદરકારીને કારણે થયું હતું; માત્ર એટલા માટે કે રાજ્ય અકસ્માત વિશે સ્પષ્ટીકરણ આપવામાં નિષ્ફળ ગયું, તેથી ફરીયાદીઓને સફળતા મળી શકતી નથી: કે જો આ સિદ્ધાંત લાગુ પડતો હોય તો પણ પ્રતિવાદી પર રહેલો ભાર બેદરકારીનું ખંડન કરવાનો ભાર ન હતો, પરંતુ પોતાની તરફથી કોઈ બેદરકારી વિના અકસ્માત કેવી રીતે બન્યો હોઈ શકે તેનો વાજબી ખુલાસો આપવો પૂરતો હતો; અને તેમણે એ દર્શાવીને તે કર્યું હતું કે ઘટનાના દિવસે, ગુજરાત રાજ્યમાં પ્રચલિત રીતે “રથ યાત્રા” તરીકે ઓળખાતી લોર્ડ જગન્નાથની એક શોભાયાત્રા નીકળી રહી હતી, અને જ્યારે રથ એક નિશ્ચિત

વિસ્તારમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હતો ત્યારે બંને સમુદાયોની તરફથી પથ્થરમારો થઈ રહ્યો હતો; કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા માટે ગુજરાત રાજ્યએ જેમની મદદ લીધી હતી એવા સૈનિક કર્મચારીઓ પર પણ પથ્થરમારો કરવામાં આવ્યો હતો; અધિકારીઓએ ચેતવણી આપ્યા છતાં પથ્થરમારો બંધ થયો ન હતો; એકિઝક્યુટિવ મેજિસ્ટ્રેટની મંજૂરી હેઠળ ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો હતો, તે કોઈપણ પ્રકારની વ્યક્તિગત વેરઝેરથી પ્રેરિત ન હતો અને રાજ્ય અથવા તેના અધિકારીઓની કોઈ બેદરકારી ન હતી, પરંતુ કાયદો અને વ્યવસ્થાની સ્થિતિ જાળવવાના હેતુથી કરવામાં આવેલો હતો, જે રાજ્યનું એક સાર્વભૌમ કૃત્ય છે.

૬૭ રાજ્ય તરફથી રજૂ કરવામાં આવેલ ઉપરોક્ત દલીલને કારણે મારા માટે રેસ ઈપ્સા લોકવીટર ના સિદ્ધાંતનો અર્થ અને વ્યાપનું પરીક્ષણ કરવું આવશ્યક બને છે. ‘રેસ ઈપ્સા લોકવીટર’ અભિવ્યક્તિનો માત્ર એટલો જ અર્થ થાય છે કે “વસ્તુ પોતે જ પોતાના માટે બોલે છે.” બેદરકારીના પ્રકરણો સાથે તેનો ઉપયોગ થાય ત્યારે તેનો આશય એવો થાય છે કે અકસ્માત સાથે સંલગ્ન પરિસ્થિતિઓ પોતે જ પૂરતી હોય છે અને તેવી સ્વભાવની હોય છે કે જેનાથી એ અકસ્માતનું કારણ બેદરકારી હતું એવો અનુમાન ન્યાયસંગત રીતે કાઢી શકાય. જેમ એરલ સી.જે. એ ‘સ્કોટ વિ. લન્ડન ડોક કો.’, (૧૮૬૫) ૩ એચ એન્ડ સી ૫૯૬ (એ) માં જણાવ્યું હતું :

જ્યાં કોઈ વસ્તુ પ્રતિવાદી અથવા તેના સેવકોના નિયંત્રણ હેઠળ હોવાનું દર્શાવવામાં આવે છે, અને અકસ્માત એવો હોય છે કે સામાન્ય પ્રવાહમાં, જેઓનું તેના પર નિયંત્રણ હોય તેઓએ યોગ્ય કાળજી લીધી હોય તો એવો અકસ્માત બનતો નથી, ત્યાં પ્રતિવાદીઓ તરફથી કોઈ સ્પષ્ટીકરણના અભાવે, તે અકસ્માત કાળજીના અભાવથી થયો હોવાનું વાજબી પુરાવું પ્રાપ્ત થાય છે.

૬૮ આથી, આ સિદ્ધાંત સમજૂતીના અભાવ પર આધારિત છે અને તે માત્ર પુરાવાનો એવો નિયમ છે, જે પુરાવાનો ભાર કોના પર છે તેને અસર કરે છે. તેનો અર્થ એવો થાય છે કે દાવેદારે કાર્યવાહીયોગ્ય બેદરકારીનો કોઈ સીધો પુરાવો આપ્યા વિના પ્રથમદ્રષ્ટ્યે કેસ સ્થાપિત કર્યો છે, અને જો પ્રતિવાદી પોતાનો બચાવ કરવા ઈચ્છે, તો અકસ્માતનું કારણ શું હતું તેની યોગ્ય સમજૂતી આપવાનો પુરાવાનો ભાર તેના પર ખસેડવા માટે એટલું પૂરતું છે. 'સ્કોટ્સ કેસ (એ)' પછી એવા અનેક કેસો આવ્યા છે, જેમાં પ્રતિવાદી પાસેથી અપેક્ષિત "સમજૂતી" વિષયક પ્રશ્નની ચર્ચા કરવામાં આવી છે; તે કેસોની અહીં તપાસ કરવી જરૂરી નથી. એક મત એવો છે કે રેસ ઈપ્સા લોકિવટરનો સિદ્ધાંત બેદરકારી અંગે કાનૂની અનુમાન ઊભું કરતો નિયમ છે, અને આ અનુમાનને દૂર કરવા માટે પ્રતિવાદીની સમજૂતીએ બેદરકારીને બહાર કાઢવી જોઈએ અને તેના પુરાવાથી બેદરકારીનો ઇનકાર સાબિત થવો જોઈએ. 'વુડ્સ વિ. ડન્કન', (૧૯૪૬) એસી ૪૦૧ (બી) નો કેસ ક્યારેક આ મત માટે પ્રમાણરૂપ માનવામાં આવે છે.

બેદરકારીના અનુમાનનો સિદ્ધાંત અસ્થિતિ એલ.જે. દ્વારા પણ, 'બાર્કવે વિ. સાઉથ વેલ્સ ટ્રાન્સપોર્ટ કો.' ૧૯૪૮-૨ ઓલ ઈ.આર. ૪૬૦ (સી) ના કેસમાં, અપીલી અદાલતમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. બીજો મત એવો છે કે આ સિદ્ધાંત માત્ર પુરાવાનો એવો નિયમ છે કે જેના દ્વારા પુરાવાનો ભાર પ્રતિવાદી પર ખસે છે, પરંતુ બેદરકારી સાબિત કરવાનો અંતિમ ભાર દાવેદાર પર જ રહે છે, અને પોતાના પર આવેલો ભાર ઉતારવા માટે પ્રતિવાદી માટે બેદરકારીનો સંપૂર્ણ ઇનકાર સાબિત કરે એટલી કઠોર સમજૂતી આપવી આવશ્યક નથી; યોગ્ય અને વાજબી સમજૂતી પૂરતી છે. 'મેકગોવાન વિ. સ્કોટ', (૧૯૨૩) ૯૯ એલ.જે. (કેબી) ૩૫૭એન (ડી) માં લોર્ડ એટકિને આ સિદ્ધાંતને એવી કથન સમાન ગણાવ્યો હતો કે પુરાવામાં આવેલા તથ્યોના આધારે દાવેદારે એટલો પુરાવાનો ભાર ઉતારી દીધો છે કે હવે તે પ્રતિવાદી પર ખસે છે. જ્યારે 'બાર્કવે વિ. સાઉથ વેલ્સ ટ્રાન્સપોર્ટ કંપની' નો કેસ અપીલમાં હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ સમક્ષ ગયો, ૧૯૫૦-૧ ઓલ ઈ.આર. ૩૯૨ (ઈ), ત્યારે લોર્ડ નોર્મન્ડે કહ્યું હતું કે "આ સૂત્ર પુરાવાનો ભાર અસર કરતો નિયમ એટલો જ છે. તે સામાન્ય બુદ્ધિ પર આધારિત છે, અને તેનો હેતુ એવો છે કે જ્યારે કારણસંબંધિત તથ્યો અને પ્રતિવાદીએ રાખેલી કાળજી અંગેની બાબતો શરૂઆતમાં દાવેદારને અજાણી હોય અને તે પ્રતિવાદીના જ્ઞાનમાં હોય અથવા હોવી જોઈએ, ત્યારે ન્યાય થઈ શકે." લોર્ડ રેડકિલફે આ સૂત્રને પુરાવાના નિયમથી વધુ કંઈ ગણ્યું નહોતું, "જેનો સાર એવો છે કે જે ઘટના સામાન્ય પ્રવાહમાં બેદરકારીના કારણે થઈ હોવાની શક્યતા વધુ હોય, તે પોતે જ બેદરકારીનો પુરાવો બને છે." તેમણે આગળ એવું પણ

અવલોકન કર્યું હતું કે "સાચો પ્રશ્ન એ નથી કે અપીલકર્તાએ બેદરકારીનો થોડોક પુરાવો રજૂ કર્યો કે નહિ, પરંતુ એ છે કે સમગ્ર પુરાવાના આધારે તેણે સાબિત કર્યું કે પ્રતિવાદીઓ સંબંધિત કોઈ મુદ્દામાં બેદરકારીના દોષી હતા કે નહિ." સર્વસામાન્ય રીતે જોવામાં આવે તો, મને એવું જણાય છે કે સત્તાધિક નિર્ણયોનું પ્રાબલ્ય આ મતના પક્ષમાં છે કે રેસ ઈપ્સા લોકિવટરનો સૂત્ર જ્યારે બેદરકારી માટેના દાવામાં લાગુ પડે છે, ત્યારે તે માત્ર પુરાવાનો એવો નિયમ છે, જે પુરાવાના ભારને અસર કરે છે. તે આ સામાન્ય નિયમમાં કોઈ ફેરફાર કરતું નથી કે આક્ષેપિત બેદરકારી સાબિત કરવાનો ભાર દાવેદાર પર જ રહે છે. તેનો અર્થ એવો છે કે દાવેદારે સાબિત કરેલી વસ્તુ અથવા અકસ્માતના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓ, બેદરકારીનો કોઈ સીધો પુરાવો ન હોવા છતાં, પોતે જ એવા પ્રથમદ્રષ્ટ્યે પૂરતા પુરાવા છે, જેમાંથી બેદરકારી અંગેનો અનુમાન વાજબી રીતે કાઢી શકાય. આ અનુમાનને પ્રતિવાદી એ રીતે ખંડિત કરી શકે છે કે અકસ્માતનું એવું વિશિષ્ટ કારણ સાબિત કરે, જેના માટે તે જવાબદાર ન હતો, અથવા તે હકીકતમાં બેદરકાર ન હતો તે સાબિત કરે, અથવા વાજબી સમજૂતી આપી અને તેને સાબિત કરે કે અકસ્માત બનવો બેદરકારીની હાજરી સાથે જેટલો સુસંગત હતો, એટલો જ બેદરકારીના અભાવ સાથે પણ સુસંગત હતો. જ્યારે પ્રતિવાદી આવું કરે છે, ત્યારે ભાર ફરી દાવેદાર પર ખસી જાય છે. જો પ્રતિવાદી આવો કોઈ પુરાવો રજૂ કરવામાં નિષ્ફળ જાય, તો દાવેદાર એટલા માટે સફળ થતો નથી કે બેદરકારીનો ઇનકાર સાબિત કરવાનો ભાર પ્રતિવાદી પર છે, પરંતુ એટલા માટે કે સાબિત થયેલી વસ્તુ અથવા અકસ્માતના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓના કારણે

તેણે બેદરકારીનો પોતાનો કેસ સ્થાપિત કરવાનો ભાર ઉતારી દીધો છે. ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે તેમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યારે બધા તથ્યો જાણીતા હોય અને અકસ્માતનું કારણ નિર્ધારિત થઈ ચૂક્યું હોય ત્યારે રેસ ઈપ્સા લોકિવટરનો સિદ્ધાંત કાર્યરત થવા માટે કોઈ અવકાશ રહેતો નથી. જેમ લોર્ડ પોટ્ટરે ૧૯૫૦-૧૧ ઓલ ઈ.આર. ૩૯૨ ના પૃષ્ઠ ૩૯૩ પર (ઈ) કહ્યું હતું, "જો તથ્યો પૂરતા પ્રમાણમાં જાણીતા હોય, તો પ્રશ્ન એવો રહેતો નથી કે જ્યાં તથ્યો પોતે બોલે છે, અને ઉકેલ એ નક્કી કરીને મેળવવાનો રહે છે કે સ્થાપિત થયેલા તથ્યોના આધારે બેદરકારીનો અનુમાન કાઢવો કે નહિ." પરંતુ મારા મત મુજબ, એવું કહેવું યોગ્ય નથી કે જો દાવેદાર અકસ્માતનું સંભવિત કારણ સૂચવે અને એવો પુરાવો રજૂ કરે કે જે અકસ્માતને સંપૂર્ણ રીતે સમજાવી ન શકતો હોય, તો રેસ ઈપ્સા લોકિવટરનો સિદ્ધાંત લાગુ પડતો જ બંધ થઈ જાય. જો માત્ર ઘટના બનવાનું તથ્ય જ પ્રથમદ્રષ્ટ્યે બેદરકારીનો પુરાવો હોય, અને રેસ ઈપ્સા લોકિવટર માત્ર સાબિત થયેલી વસ્તુ અથવા અકસ્માતની પરિસ્થિતિઓમાંથી બેદરકારીનો અનુમાન કાઢવાનો નિયમ હોય, તો સહેલાઈથી સમજાય છે કે દાવેદારે અકસ્માતનું કારણ દર્શાવવાથી અને તેને સમજાવવા માટે થોડોક પુરાવો રજૂ કરવાથી માત્ર એટલો જ પ્રભાવ પડે કે અકસ્માત બન્યાના તથ્યમાંથી ઊભી થતી પ્રથમદ્રષ્ટ્યે બેદરકારીની અનુમાનશક્તિ મજબૂત બને અથવા નબળી પડે. આવા કેસમાં, સમગ્ર પુરાવાનું વજન અને તેની પ્રબળતા જ બેદરકારી અંગેનું અનુમાન નક્કી કરશે. એ સમજવું મુશ્કેલ છે કે દાવેદાર માત્ર અકસ્માતનું કારણ દર્શાવે છે અને એવો પુરાવો આપે છે કે જે અકસ્માતને સંપૂર્ણ રીતે સમજાવે પણ શકે અને

નહીં પણ સમજાવે, એટલા માત્રથી અકસ્માતના તથ્યની પોતાની પ્રબળતા ગાયબ કેવી રીતે થઈ શકે. આવી પ્રબળતા માત્ર દાવેદારે રજૂ કરેલા પુરાવાની મૂલવણીથી જ ગાયબ થઈ શકે, અથવા મજબૂત કે નબળી પડી શકે. પરંતુ આ વાતથી એ સંપૂર્ણ ભિન્ન છે કે દાવેદાર કારણ દર્શાવે અને પુરાવો આપે ત્યારે રેસ ઈપ્સા લોકિવટરનો સિદ્ધાંત જ અપવર્જિત થઈ જાય.

૬૯ ઉપરોક્ત સંદર્ભમાં, હું કલકત્તા વડી અદાલતના દ્વિ-ન્યાયાધીશીય ખંડપીઠના પ્રણબદ્ધ સાબા અને અન્ય વિ. સુશ્રી તુલસીબાલા દાસી અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૫૮ કલકત્તા ૭૧૩] ના કેસમાં આપેલા નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરું છું અને તેના પર આધાર રાખું છું. ઉક્ત કેસમાં મુદ્દો એ હતો કે અમુક પરિસરની ભાડે આપણી વેશ્યાવૃત્તિ ચલાવવાના અનૈતિક હેતુસર અને વેશ્યાગૃહ ચલાવવા માટે કરવામાં આવી હતી કે કેમ. દાવાપત્રમાં એવો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હતો કે રાણુબાલા દાસીએ તે પરિસર પ્રતિવાદીને વેશ્યાગૃહ ચલાવવા માટે ભાડે આપ્યું હતું. દાવાપત્રમાં અવ્યવસ્થા, ઉપદ્રવ અને તકલીફનો કેસ પણ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રશ્નગત પરિસરના કાર્યસંચાલકો અને ટ્રસ્ટીઓ તરીકે વાદીઓએ કબજા માટે પ્રાર્થના કરી હતી. પ્રતિવાદીએ લેખિત જવાબ દાખલ કર્યો અને એવી દલીલ કરી કે તે પોતાના કુટુંબ અને બાળકો સાથે ત્યાં રહેતી હતી. ઉક્ત કેસમાં, હાલના કેસની જેમ જ, પ્રતિવાદી સાક્ષીપેટીમાં ઉપસ્થિત થવામાં અને પોતાના લેખિત જવાબમાં કરવામાં આવેલી દલીલોને સમર્થન આપતા કોઈ

પુરાવા રજૂ કરવામાં નિષ્ફળ ગઈ હતી. ઢિ-ન્યાયાધીશીય ખંડપીઠે પરિચ્છેદ ૧૪ માં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

તથ્યના આ પ્રશ્નને છોડતા પહેલાં, પ્રતિવાદીની સાક્ષીપેટીમાંથી ગેરહાજરી અને આવી ગેરહાજરીનો તથ્યના મુદ્દા પર કેવો પ્રભાવ પડે છે તે વિશેષ રીતે ઉદ્દેખ કરવો જરૂરી છે. વાસ્તવમાં, માત્ર પ્રતિવાદી જ નહીં પરંતુ તેની તરફેથી કોઈ પણ સાક્ષીએ નીચલી અદાલતમાં કોઈ પુરાવો આપ્યો નહોતો. વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયમૂર્તિ આ મુદ્દે આ પ્રમાણે કહે છે:

વાદી પક્ષના વકીલે પ્રતિવાદીની સાક્ષીપેટીમાંથી ગેરહાજરી અંગે કઠોર ટિપ્પણી કરી અને દલીલ કરી કે આવી ગેરહાજરીને કારણે મને એવો અનુમાન કરવો જોઈએ કે તેણીએ પોતાના જ મુખેથી સત્ય બહાર ન આવે તે હેતુથી પોતાને સાક્ષીપેટીથી દૂર રાખી હતી. અદાલતને આવા પ્રકારનું કોઈ અનુમાન કરવા માટે કહેવામાં આવે તે પહેલાં, વાદીઓએ અદાલતને પ્રથમ દ્રષ્ટિએ સંતોષ આપવો જરૂરી છે કે તેમણે પોતાનો કેસ સ્થાપિત કર્યો છે.

પછીનો પ્રશ્ન એ છે કે પ્રથમદ્રષ્ટિએ કેસ એટલે શું. કુટુંબના વૈધ, વસીયતના અમલદારો, ટ્રસ્ટીઓ અને સ્થાનિક રહેવાસીઓ તરફથી પ્રતિષ્ઠા સંબંધિત તમામ પુરાવા ઉપલબ્ધ છે. તે નિશ્ચિતરૂપે પ્રથમદ્રષ્ટિએ પુરાવો છે. સાક્ષીપેટીમાંથી આવેલા પુરાવામાં સ્પષ્ટ આક્ષેપ એ છે કે (૧) પ્રતિવાદી વેશ્યા છે અને વેશ્યાવૃત્તિ ચલાવે છે અને (૨) તેણે ત્યાં કુટણખાનું ચલાવવા માટે મકાન ભાડે લીધું હતું. એ જ પ્રથમદ્રષ્ટિએ કેસ છે. તે પોતે હાજર થતી નથી અને ન તો હકીકતના આ ગંભીર આક્ષેપોને નકારવા માટે કોઈ સાક્ષીને બોલાવે છે. આવા હકીકતોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં

ન્યાયાધીશે એક સાક્ષી પર વિશ્વાસ કરવો કે બીજા પર અથવા એક કેસ સ્વીકારવો કે બીજો, તે પછી પ્રથમદ્રષ્ટિએ કેસનો પ્રશ્ન રહેતો નથી. ત્યારબાદ તે પુરાવાના વજન અને તેની વિશ્વસનીયતાનો પ્રશ્ન બને છે. પ્રથમદ્રષ્ટિએ કેસ અંતિમરૂપે નિષ્કર્ષાત્મક કેસ નથી અને વિદ્વાન ન્યાયાધીશે પોતાના ચુકાદામાં એકને બીજા સમાન ગણીને ભૂલ કરી હતી. પ્રતિવાદી પોતે ન તો સાક્ષીપેટીમાં આવી અને ન તો તેની વિરુદ્ધ શપથપૂર્વક આપવામાં આવેલા પુરાવાનું ખંડન કરવા કોઈ સાક્ષીને બોલાવ્યો, એ જ હકીકત દર્શાવે છે કે આ તથ્યોનો ઇનકાર થઈ શકતો નથી. જે તેની વિરુદ્ધ પ્રથમદ્રષ્ટિએ હતું તે તેના દ્વારા ઇનકાર કરવામાં નિષ્ફળ જવાને કારણે નિષ્કર્ષાત્મક પુરાવો બની ગયું.”

૭૦ હું સરદાર ગુરબખ્શ સિંહ વિ. ગુર્દિયલ સિંહ અને અન્ય એક [એ.આઈ.આર. ૧૯૨૭ પ્રિવી કાઉન્સિલ ૨૩૦] ના કેસમાં પ્રિવી કાઉન્સિલના એક નિર્ણયનો પણ ઉલ્લેખ કરી શકું છું અને તેના પર આધાર રાખું છું. તેમાં નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે:

પક્ષકારને સાક્ષી તરીકે ન બોલાવવાની એવી પ્રથા કે જેથી બીજી પક્ષકારને તેને બોલાવવા માટે મજબૂર કરાય અને પરિણામે તેને તેની, (બીજી પક્ષકારની) પોતાની જ સાક્ષી તરીકે માનવામાં આવવાથી થતી અસુવિધા સહન કરવી પડે, એ એક દુષ્પ્રથા છે અને અવગણવા યોગ્ય પ્રથા છે. ૩૨ ઓલ. ૧૦૪ (પી.સી.) સંદર્ભિત. ન્યાયની અદાલત દ્વારા સિદ્ધ કરવાનું સાચું ઉદ્દેશ માત્ર ત્યારે જ યોગ્ય રીતે આગળ વધી શકે, જ્યારે કેસની તમામ પરિસ્થિતિઓનો વ્યક્તિગત પરિચય ધરાવતો પક્ષકાર પોતાનાં

સાક્ષ્ય દ્વારા તેના પર લાગેલી શંકાઓને દૂર કરી શકે. ત્યારબાદ તેની કથા તેના દરેક વિગતવાર પાસાંમાં ઊલટતપાસને આધીન કરી શકાય.

“પરંતુ કોઈ પણ દષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે તો, તે અદાલતમાં હાજર હોવા છતાં સાક્ષી તરીકે તેની ગેરહાજરી, તેના કેસની સત્યતાને અવિશ્વસનીય બનાવતી સૌથી શક્તિશાળી સંભાવ્ય પરિસ્થિતિ ગણાશે.

વડી અદાલતે આ બાબતે કેવી રીતે વ્યવહાર કર્યો? તેઓ કહે છે:—

એ સાચું છે કે તે સાક્ષીપેટીમાં ગઈ નથી, પરંતુ તેણે ચૌધરી કેસર રામ સમક્ષ સંપૂર્ણ નિવેદન આપ્યું હતું; ચૌધરી કિઅર રામ સહાયક કલેક્ટર હતા, જેઓ પંજાબમાં રેવન્યુ આસિસ્ટન્ટ તરીકે પણ ઓળખાતા હતા, અને એવું લાગતું નથી કે સબોર્ડિનેટ ન્યાયમૂર્તિ સમક્ષ તેની સાક્ષીએ તેણે પોતાના નિવેદનમાં જે કહ્યું હતું તેમાં કોઈ મહત્વપૂર્ણ વધારો કર્યો હોત.

લોર્ડશીપ્સ આવા તર્કને મંજૂરી આપતા નથી. ન્યાયની અદાલત દ્વારા સિદ્ધ કરવાનું યથાર્થ હેતુ તો માત્ર તે પક્ષકારની સાક્ષી દ્વારા જ યોગ્ય રીતે આગળ વધારી શકાય છે, જે કેસની સમસ્ત પરિસ્થિતિઓનો વ્યક્તિગત જ્ઞાન ધરાવતો હોય અને તેની સાથે સંકળાયેલી શંકાઓ દૂર કરી શકે. ત્યારબાદ તે કથનને તેની તમામ વિગતોમાં ઊલટતપાસને આધીન કરી શકાય.”

૭૧ વિદ્યાધર વિષ્ણુપંત રત્નપારખી વિ. મણિકરાવ બાબારાવ દેશમુખ
[એ.આઈ.આર. ૧૯૯૯ એસ.સી. ૧૪૪૧] ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે
દાવામાંનો કોઈ પક્ષકાર સાક્ષીપેટીમાં હાજર ન રહે અને શપથ પર પોતાનો કેસ
રજૂ ન કરે તેના પરિણામનો વિચાર કર્યો હતો. સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ
અવલોકન કર્યું હતું:

“૧૫...તેણે નીચલી અદાલતમાં સોગંદ ઉપર લેખિત નિવેદનમાં રજૂ
કરાયેલા તથ્યો જણાવ્યા નહોતા અને પોતાનું પ્રતિવચન લેવાય નહીં તે
હેતુથી સાક્ષીપેટીમાંથી દૂર રહ્યો હતો. આ બાબત એકલી જ એટલી પૂરતી
છે કે પ્રતિવાદી ક્રમાંક ૨ અને વાદી વચ્ચેનો વેચાણનો વ્યવહાર બોગસ
વ્યવહાર હતો એવો દાવો નામંજૂર કરવામાં આવે.

૧૬ જ્યાં દાવામાંનો કોઈ પક્ષકાર સાક્ષીપેટીમાં હાજર થતો નથી અને
સોગંદ ઉપર પોતાનો જ મામલો રજૂ કરતો નથી તથા પોતાની જાતને
સામા પક્ષ દ્વારા ઊલટતપાસ માટે રજૂ કરતો નથી, ત્યાં તેના દ્વારા ઊભો
કરાયેલો મામલો સાચો નથી એવો અનુમાન ઊભો થાય છે, એમ વિવિધ
વડી અદાલતો તથા પ્રિવી કાઉન્સિલ દ્વારા અપાયેલા નિર્ણયોની
શ્રેણીમાં, સરદાર ગુરબખ્શ સિંહ વિ. ગુરદિયલ સિંહ અને અન્ય
[એ.આઈ.આર. ૧૯૨૭ પી.સી. ૨૩૦] ના નિર્ણયથી આરંભ કરીને,
ઠરાવવામાં આવ્યું છે. ત્યારબાદ લાહોર વડી અદાલતે કિરપા સિંહ વિ.

અજૈપાલ સિંહ અને અન્ય [એ.આઈ.આર. (૧૯૩૦) લાહોર ૧] માં તથા બોમ્બે વડી અદાલતે માર્તંડ પંઢરીનાથ ચૌધરી વિ. રાધાબાઈ કૃષ્ણરાવ દેશમુખ [એ.આઈ.આર. (૧૯૩૧) બોમ્બે ૯૭] માં આ દૃષ્ટાંતને અનુસર્યો હતો. મધ્ય પ્રદેશ વડી અદાલતે ગુલ્લા ખરાગજિત કાર્પેન્ટર વિ. નરસિંહ નંદકિશોર રાવત [એ.આઈ.આર. ૧૯૭૦ મધ્ય પ્ર. ૨૨૫] માં પણ સરદાર ગુરબખ્શ સિંહના કેસમાં (ઉપરોક્ત) પ્રિવી કાઉન્સિલના નિર્ણયને અનુસર્યો હતો. અલાહાબાદ વડી અદાલતે અર્જુન સિંહ વિ. વીરેન્દ્ર નાથ અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૭૧ અલાહાબાદ ૨૯] માં ઠરાવ્યું હતું કે જો કોઈ પક્ષકાર સાક્ષીપેટીમાં પ્રવેશ કરવાથી દૂર રહે, તો તે તેની વિરુદ્ધ પ્રતિકૂળ અનુમાન ઊભું કરે છે. તે જ રીતે, પંજાબ અને હરિયાણા વડી અદાલતની વિભાગીય ખંડપીઠે ભગવાનદાસ વિ. ભીશન ચંદ અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૭૪ પંજાબ અને હરિયાણા ૭] માં, પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૧૪ હેઠળ એવા પક્ષકાર વિરુદ્ધ અનુમાન દોર્યું હતું, જેણે સાક્ષીપેટીમાં પ્રવેશ કર્યો ન હતો.”

૭૨ આમ, સરદાર ગુર બક્સ સિંહ વિ. ગુરુદયાલસિંહ [એ.આઈ.આર. ૧૯૨૭ પી.સી. ૨૩૦] માં, પ્રિવી કાઉન્સિલના લોર્ડશીપ્સે પાના ૨૩૩ અને ૨૩૪ કે કેસના તથ્યોની જાણકારી ધરાવતી પક્ષકારની પોતાના કેસના સમર્થનમાં પુરાવો આપવાની બંધનકારક ફરજ છે; તેમ કરવામાં નિષ્ફળતા તેના કેસની સત્યતાને અવિશ્વસનીય બનાવતી શક્ય તેટલી સૌથી પ્રબળ પરિસ્થિતિ ગણાશે.

૭૩ હું એ મતનો છું કે માત્ર લેખિત જવાબ રજૂ કરવાથી, જ્યાં સુધી તે જવાબમાં કાયદાનો સ્પષ્ટ પ્રશ્ન સમાયેલો ન હોય અથવા પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૫૬ અને ૫૭ ની જોગવાઈઓ અનુસાર અદાલત લેખિત જવાબમાં જણાવાયેલા તથ્યો અંગે ન્યાયિક નોંધ લઈ ન શકે, ત્યાં સુધી તે કાયદેસર પુરાવા રજૂ કર્યાનું ગણાશે નહીં. રાજ્ય વિરુદ્ધ વળતર માટે વાદીએ દાખલ કરેલા દાવામાં, લેખિત જવાબમાં માત્ર બચાવ લેવો પૂરતો નથી, જો તે બચાવને પુરાવાથી સાબિત કરવામાં આવ્યો ન હોય. માત્ર અવસાન પામેલ વ્યક્તિની પત્ની જ સાક્ષીપેટીમાં પ્રવેશી હતી અને તેણીની પી.ડબ્લ્યુ. ૧ તરીકે તપાસ કરવામાં આવી હતી.

૭૪ આ તબક્કે હું એક અત્યંત મહત્વપૂર્ણ પાસાની નોંધ લઉં. અરજદારોએ મુદ્દા નં. ૨ ને હકારાત્મક રીતે સાબિત કરવા માટે પોતાના ઉપરનો પુરાવાનો ભાર સંતોષકારક રીતે ઉતારી દીધો હોવાનું કહી શકાય. અરજદારે પોતાની મુખ્ય જહેરાત તથા પ્રતિપરીક્ષણમાં એ જણાવ્યું છે કે સેનાએ કેવી રીતે ઉતાવળભર્યા અને બેદરકારીપૂર્ણ ઢબે ગોળીબાર શરૂ કર્યો અને તેનાથી તેના પતિનું મૃત્યુ કેવી રીતે થયું. તેણીએ મૃતકના જીવનથી થયેલા ગેરકાયદેસર વંચિતકરણનો એવો કેસ સ્થાપિત કર્યો છે, જેના પરિણામે વળતર ચૂકવવાની જવાબદારી રાજ્ય પર આવતી થાય છે. જે મુદ્દાની હું નોંધ લેવા માંગું છું તે એ છે કે પ્રતિપરીક્ષણમાં માત્ર સૂચનો મૂકવા સિવાય, પ્રતિવાદીઓ અરજદારના પુરાવામાંથી એવું કશું દર્શાવી શક્યા નથી, જેના આધારે મુદ્દા નં. ૪ નો જવાબ હકારાત્મક રીતે આપી

શકાય. કાયદાની સ્થિર સ્થિતિ એવી છે કે માત્ર સૂચનો અરજદારના કેસને હટાવી દેવા અથવા ખોટો સાબિત કરવા માટે પૂરતા નથી. પ્રતિપરીક્ષણમાં આપવામાં આવેલા સૂચનોનું કોઈ પુરાવાત્મક મૂલ્ય નથી. તેના સમર્થનમાં કોઈ પુરાવો ન હોય અને પ્રતિપરીક્ષણમાંથી પણ કોઈ સામગ્રી પ્રાપ્ત ન થતી હોય ત્યારે, અત્યાર સુધીના નિષ્કર્ષોનો જવાબ નીચલી અદાલત તેમજ આ અદાલત દ્વારા પ્રથમ અપીલમાં હકારાત્મક રીતે આપી શકાય તેમ નહોતો.

૭૫ મુદ્દો ક્રમાંક ૧ એ બાબત અંગે હતો કે “શું વાદી સાબિત કરે છે કે મૃતક ગુલામ રસૂલ રાઠોડનું મૃત્યુ ૩૦મી જૂન ૧૯૮૫ના રોજ પોલીસ ફાયરિંગમાં થયું હતું” અને તે મુદ્દો હકારાત્મક ઠેરવવામાં આવ્યો છે. જ્યારે મુદ્દો ક્રમાંક ૨ એ બાબત અંગે હતો કે “શું વાદી સાબિત કરે છે કે કેસની પરિસ્થિતિમાં પોલીસ દ્વારા ગોળીબાર શરૂ કરવામાં બેદરકારી હતી”, તો તે મુદ્દાના સમર્થનમાં રજૂ કરાયેલા પુરાવાના સંદર્ભમાં તેની તપાસ કરવી હતી, અને તે માટેનો પૂરતો પુરાવો નીચલી અદાલત સમક્ષ મૃતકની પત્ની — જે વાદીઓમાંથી એક હતી — તેના સાક્ષ્ય દ્વારા ઉપલબ્ધ હતો; તેણીએ સાક્ષીપેટીમાં પ્રવેશીને પોતાની તપાસ માટે પોતાને રજૂ કરી હતી. મુદ્દો ક્રમાંક ૨નો ઉત્તર હકારાત્મક આપવો યોગ્ય હતો.

૭૬ રાજ્ય તરફથી રજૂ કરાયેલ આ દલીલથી પણ હું પ્રભાવિત થતો નથી કે ગોળીબાર કરનાર જવાબદાર અધિકારીને પ્રતિવાદીઓમાંના એક તરીકે જોડવામાં

આવ્યો ન હતો અને ભારત સંઘને પણ પ્રતિવાદીઓમાંના એક તરીકે જોડવામાં આવ્યું ન હતું, તેથી રાજ્ય સરકાર પર કોઈ જવાબદારી નિશ્ચિત કરી શકાતી નથી. વાદીના દાવાને નકારવાના હેતુસર આવી દલીલ સ્વીકારવા યોગ્ય બને તેટલી નબળી છે. ઘટના ગુજરાત રાજ્યમાં બની હતી. ઘટનાના સમયે કાર્યપાલક મેજિસ્ટ્રેટ સંપૂર્ણ રીતે હાજર હતા અને તેમની પરવાનગી હેઠળ જ ગોળીબારનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો હતો. રાજ્યએ એ બાબતનું તો દલીલરૂપે પણ કથન કર્યું નથી કે લોર્ડ જગન્નાથના રથયાત્રાના સરઘસના માર્ગનો સમગ્ર વિસ્તાર સેનાને સોંપવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ બચાવરૂપે લેખિત જવાબમાં રજૂ કરાયેલ કેસ એવો છે કે રાજ્યને સહાય કરવા માટે સેનાની તૈનાતી કરવામાં આવી હતી અને એ જ કારણસર કાર્યપાલક મેજિસ્ટ્રેટની પરવાનગી અંગે લેખિત જવાબમાં અરજીઓ કરવામાં આવી હતી. જો સમગ્ર વિસ્તાર સેનાને સોંપવામાં આવ્યો હોત, તો સંભવતઃ સેનાના કમાન્ડન્ટની પરવાનગી આવશ્યક બનત; પરંતુ જ્યાં રાજ્યએ રાજ્ય પોલીસને સહાય કરવા અથવા રાજ્યના ચોક્કસ વિસ્તારોમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા માટે સેનાની માંગણી કરી હોય, ત્યાં સેનાના અધિકારીઓ અથવા સશસ્ત્ર દળના સભ્યો, જેમણે સેનાની સેવાઓની એવી માંગણી કરી હોય તે રાજ્ય સરકાર તરફથી અને તેની વતી કાર્યરત ગણાય. મારા મત મુજબ, જ્યારે સશસ્ત્ર દળના સભ્યોએ કાર્યપાલક મેજિસ્ટ્રેટની પરવાનગી હેઠળ કાર્યવાહી કરી હોય, ત્યારે સંબંધિત સૈનિક અધિકારીને પક્ષકાર તરીકે જોડવામાં આવ્યો ન હતો અથવા અન્યથા એ આધાર પર દાવો ફગાવી શકાય તેમ નહોતો. બેદરકારીપૂર્ણ અને ઉતાવળભર્યા ગોળીબારના કૃત્ય માટે જવાબદાર કોઈ ચોક્કસ સૈનિક

કર્મચારીની ઓળખ વાદી પાસેથી રાજ્ય કેવી રીતે અપેક્ષા રાખે છે તે મારી સમજ બહાર છે. રાજ્ય વાદી પાસેથી કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિનું નામ આપવાની અપેક્ષા કેવી રીતે રાખે છે? લેખિત દલીલોમાં થયેલા સ્વીકારો આ મુજબ છે:

૧. “દાવાપત્રોમાં સ્વીકારોક્તિઓ :

૧. ઘટનાનો દિવસ રથયાત્રાનો દિવસ હતો, જે દિવસે હિંદુઓ દ્વારા ભગવાન જગન્નાથજીની શોભાયાત્રા કાઢવામાં આવે છે.

૨. કાયદો અને વ્યવસ્થાની પરિસ્થિતિને કારણે, લોર્ડ જગન્નાથજીના રથના સરઘસ માટે પરવાનગી આપવામાં આવી ન હતી.

૩. લોર્ડ જગન્નાથજીની યાત્રા માટે પરવાનગી મંજૂર ન કરવામાં આવી હોવા છતાં, હિંદુઓએ તે જ દિવસે લોર્ડ જગન્નાથજીની યાત્રા કાઢવાનો નિર્ણય કર્યો હતો અને લોર્ડ જગન્નાથજીના રથની યાત્રાનું હિંદુઓ દ્વારા આયોજન કરવામાં આવ્યું અને તે હાથ ધરવામાં આવી.

૪. રાજ્ય માટે લોર્ડ જગન્નાથજીની રથયાત્રા નીકળતી અટકાવવી શક્ય ન હોવાથી, કાયદો અને વ્યવસ્થાની પરિસ્થિતિ જાળવવા માટે કસ્ટૂ લાદવામાં આવ્યો હતો અને શહેરના કેટલાક વિસ્તારોમાં, જેમાં ઘટના બની તે વિસ્તારનો પણ સમાવેશ થતો હતો, રાજ્ય દ્વારા સેનાની મદદ લેવામાં આવી હતી. તે વિસ્તારમાં મૃતકનું નિવાસસ્થાન પણ હતું.

૫. જ્યારે રથ ચોક્કસ વિસ્તારમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે પોલીસેએ ગોળીબાર કર્યો. પોલીસના ગોળીબારમાં થયેલી ગોળી મૃતકને વાગી, જેનું ગોળી વાગવાથી થયેલી ઈજાના કારણે મૃત્યુ થયું.”

મૂળ પ્રતિવાદીઓના નીચે જણાવેલ લેખિત નિવેદનો પુરાવા વિના રહ્યા:

૨. “અપીલકર્તાઓ (મૂળ પ્રતિવાદીઓ) ના નિવેદનો પુરાવા વિના જ રહ્યા:

૧. રથ સાજન જમાદાર મહોદ્દામાંથી પસાર થતો હતો ત્યારે બંને સમુદાયોની તરફથી પથ્થરમારો કરવામાં આવ્યો હતો. કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા માટે રાજ્યએ જે સૈનિક દળોની મદદ લીધી હતી, તેમના ઉપર પણ પથ્થરમારો કરવામાં આવ્યો હતો.

૨. અધિકારીઓએ ટોળાને પથ્થરમારો બંધ કરવા ચેતવણી આપી, પરંતુ તેનો કોઈ પ્રતિસાદ મળ્યો નહીં અથવા તે બંધ કરવામાં આવ્યો નહીં.

૩. કાર્યપાલક મેજિસ્ટ્રેટની અનુમતિ હેઠળ ગોળીબાર શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

૪. પોલીસના ગોળીબારમાં પાંચ રાઉન્ડ ફાયર કરવામાં આવ્યા હતા.

૫. પોલીસ દ્વારા ગોળીબાર કોઈ વ્યક્તિગત વેરઝેરના કારણે કરવામાં આવ્યો ન હતો કે કોઈ વિશેષ સમુદાય પ્રત્યે વેરભાવ રાખીને

કરવામાં આવ્યો ન હતો.૬. રાજ્ય અથવા તેના અધિકારીઓની કોઈ બેદરકારી નહોતી, પરંતુ તે કાયદો અને વ્યવસ્થાની સ્થિતિ જાળવવાના હેતુસર કરવામાં આવેલ રાજ્યનું સર્વભૌમ કૃત્ય હતું.”

૭૭ આ કાનૂની સ્થિતિ હોવા પરથી, વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન એ છે કે સમગ્ર રીતે લીધેલા તથ્યોના આધારે, પ્રતિવાદીઓ તરફથી બેદરકારી અથવા ઉતાવળ હતી એવું અનુમાનિત કરી શકાય છે કે નહીં.

૭૮ "પુરાવાનો બોજ" નામનો પ્રયોગ બે અર્થોમાં વપરાય છે, અર્થે, કોઈ મુદ્દો અથવા મુદ્દાઓ સાબિત કરવાનો બોજ, જેને ક્યારેક 'કાનૂની બોજ' કહેવામાં આવે છે, અને નીચલી અદાલતમાં વિવિધ તબક્કાઓ દરમિયાન પુરાવો રજૂ કરવાની બાબત તરીકે પુરાવાનો બોજ. દાવાપત્ર પરનો જે પુરાવાનો બોજ કહેવાય છે તેને પુરાવો રજૂ કરવાની તે જવાબદારી સાથે ગૂંચવવો જોઈએ નહીં, જેને "ખસતો" તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે. જુઓ, નારાયણ વિ. ગોપાલ [એ.આઈ.આર. ૧૯૬૦ એસ.સી. ૧૦૦] માં કરાયેલા અવલોકનો; પિકઅપ વિ. થેમ્સ ઈન્શ્યોરન્સ કો., [(૧૮૭૮) ૩ ક્યુ.બી.ડી. ૫૯૪]; લક્ષ્મણા વિ. વેંકટેશ્વરુ, [૭૬ ઈન્ડ એપ ૨૦૨ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૪૯ પી.સી. ૨૭૮); ૧૫ હેલ્સબરી (સાઈમન્ડ) ૨૬૭]; હ્યુટન-વિથ-રોબી અર્બન ડિસ્ટ્રિક્ટ કાઉન્સિલ વિ. હન્ટર, [(૧૯૫૫) ૨ ઓલ ઈ. આર. ૩૯૮ પૃષ્ઠ ૪૦૦ પર] ડેનિંગ એલ. જે. અનુસાર. પુરાવાના બોજના આ બે પાસાઓ સાક્ષ્ય અધિનિયમની કલમો

૧૦૧ અને ૧૦૨ માં પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યા છે. કલમ ૧૦૧ દર્શાવે છે કે પોતાના પક્ષમાં પ્રથમદર્શનીય કેસ સાબિત કરવાનો પ્રારંભિક બોજ વાદી પર હોય છે. જ્યારે તે એવો પુરાવો આપે છે જે પ્રથમદર્શનીય કેસને ટેકો આપે, ત્યારે વાદી દ્વારા સ્થાપિત કરાયેલા કેસનો પ્રતિવાદ કરવા માટે ખંડનાત્મક પુરાવો રજૂ કરવાનો બોજ પ્રતિવાદી પર ખસી જાય છે. કેસનો વિકાસ આગળ વધતા, આ બોજ ફરીથી વાદી પર પાછો ખસી શકે છે.

૭૯ વર્તમાન સ્વરૂપના દાવાઓનો નિર્ણય જે સિદ્ધાંતોના આધારે કરવામાં આવે છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે. સામાન્ય નિયમ એવો છે કે બેદરકારી સાબિત કરવાની ફરજ વાદીની હોય છે અને તેનો ખંડન કરવાની ફરજ પ્રતિવાદીની હોય છે; તેમ છતાં, કેટલાક કેસોમાં આથી વાદીને નોંધપાત્ર કઠિનાઈ ઊભી થઈ શકે, કારણ કે અકસ્માતનું ખરું કારણ સંપૂર્ણપણે પ્રતિવાદીના જ જ્ઞાનક્ષેત્રમાં હોઈ શકે છે. વાદી અકસ્માત સાબિત કરી શકે, પરંતુ તે કેવી રીતે બન્યો તે એટલી હદે સાબિત કરી શકે એમ ન પણ હોય કે જેથી તેનો ઉદ્ભવ પ્રતિવાદીની બેદરકારીમાંથી થયો હતો તે દર્શાવી શકાય. ઉપર ચર્ચાયેલ રેસ ઈપ્સા લોકિવટર ના નિયમ દ્વારા આ કઠિનાઈ મોટા પ્રમાણમાં ટાળી શકાય છે. એવા કેસો હોય છે જેમાં અકસ્માત પોતે જ પોતાનું વર્ણન કરે છે; એટલે આવા કેસોમાં વાદી માટે અકસ્માત સાબિત કરવો પૂરતો બને છે અને તેથી વધુ કશું સાબિત કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ત્યારબાદ પ્રતિવાદીની ફરજ બને કે તે દર્શાવે કે અકસ્માત તેની કોઈ બેદરકારી વિના થયો હતો. રેસ ઈપ્સા લોકિવટર નો સૂત્ર ત્યારે લાગુ પડે છે જ્યારે આવી

ઘટના પ્રતિવાદીની બેદરકારી વિના બની હોઈ શકે તેવી સંભાવના એટલી અતિઅલ્પ હોય કે કોઈ વિવેકસંપન્ન જ્યુરી વધારાના પુરાવા વિના જ આ નિષ્કર્ષે આવી શકે કે ઘટના એ જ કારણસર બની હતી. આ સાચું છે કે બેદરકારી અંગે યુક્તિપૂર્ણ પુરાવો હોવો આવશ્યક છે; પરંતુ જ્યાં એવું દર્શાવવામાં આવે છે કે સંબંધિત વસ્તુ પ્રતિવાદી અથવા તેના નોકરોના નિયંત્રણ હેઠળ હતી, અને અકસ્માત એવો હોય છે કે જે સામાન્ય પરિસ્થિતિઓમાં ત્યારે બનતો નથી જ્યારે નિયંત્રણ ધરાવતા લોકો યોગ્ય કાળજી રાખે, ત્યાં પ્રતિવાદી તરફથી કોઈ સમજૂતીના અભાવે, આ વાતનો યુક્તિપૂર્ણ પુરાવો મળે છે કે અકસ્માત કાળજીના અભાવને કારણે થયો હતો. બીજી તરફ, જો પ્રતિવાદી એવી યુક્તિપૂર્ણ સમજૂતી રજૂ કરે જે બેદરકારી સાથે પણ અને બેદરકારીના અભાવ સાથે પણ સમાનરૂપે સુસંગત હોય, તો હકારાત્મક રીતે આ સાબિત કરવાનો ભાર કે પ્રતિવાદી બેદરકાર હતો અને તેની બેદરકારીને કારણે અકસ્માત થયો હતો, તે હજી પણ વાદી પર જ રહેશે.

૮૦ હું આ નિષ્કર્ષે પહોંચ્યો છું કે રાજ્યની તરફેથી તેના કોઈ અધિકારી અથવા અન્ય કોઈ સાક્ષીની તપાસ દ્વારા રજૂ કરાયેલ કોઈપણ પ્રકારનો પુરાવો ન હોવા પર, લેખિત જવાબમાં રાજ્યની તરફેથી ઉપસ્થિત કરાયેલ બચાવના કથનો સાબિત થયા છે એવું કહી શકાય તેમ નહોતું. જો રાજ્યએ આ સાબિત કરવાનું હોય કે પોલીસ અથવા સેનાપર પથ્થરમારો થવાને કારણે ગોળીબાર જ એકમાત્ર વિકલ્પ હતો, તો રાજ્ય માટે પ્રથમ એ સાબિત કરવું આવશ્યક હતું કે પથ્થરમારો

થયો હતો. રાજ્ય માટે એ સાબિત કરવું પણ આવશ્યક હતું કે પથ્થરમારો શરૂ થતાં જ ટોળાને યોગ્ય ચેતવણી આપવામાં આવી હતી. રાજ્ય માટે એ સ્થાપિત કરી સાબિત કરવું પણ આવશ્યક હતું કે ચેતવણી છતાં પથ્થરમારો ચાલુ રહ્યો હતો. રાજ્ય માટે એ સાબિત કરવું પણ આવશ્યક હતું કે ત્યારબાદ પોલીસ ગોળીબારનો આશ્રય લેવા માટે કાર્યપાલક મેજિસ્ટ્રેટની પરવાનગી મેળવવામાં આવી હતી, અને સાથે સાથે રાજ્ય માટે એ સાબિત કરવું પણ આવશ્યક હતું કે પોલીસ ગોળીબારનો આશ્રય ટોળાને પથ્થરમારો કરતા અટકાવવા માટે લેવો પડ્યો હતો, કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિને નિશાન બનાવી તેનું જીવન હરણ કરવા માટે નહીં. નિર્વિવાદ રીતે, આ બાબતમાં ન તો કોઈ દસ્તાવેજી પુરાવો રજૂ કરવામાં આવ્યો છે અને ન તો કોઈ મૌખિક પુરાવો રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. આવી પરિસ્થિતિમાં, માત્ર લેખિત જવાબ દાખલ કરવાથી જ નીચલી અદાલતે દાવો ફગાવી દેવું જોઈએ ન હતું, ખાસ કરીને ત્યારે, જ્યારે વાદી સાક્ષીપેટીમાં પ્રવેશી હતી અને દાવાપત્રમાં વર્ણવાયેલા કથનોને તેણીએ સમર્થન આપ્યું હતું. પ્રથમ અપીલ ફગાવતા સમયે વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશે આ પાસાનું વિચારણું કર્યું નથી. આ તબક્કે, હવે હું કલકત્તા વડી અદાલતના ખંડપીઠના ફત્તેહ ચંદ મુરલીધર વિ. જુગીલાલ કમલાપા [એ.આઈ.આર. ૧૯૫૫ કલકત્તા ૪૬૫] ના કેસના નિર્ણય પર નજર કરું, જેના પર રાજ્ય તરફથી હાજર રહેલ વિદ્વાન એ.જી.પી.એ ભારે નિર્ભરતા મૂકી છે. ઉક્ત કેસમાં, ખંડપીઠે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“૧૭. હું માત્ર બે જૂના મામલાઓનો ઉલ્લેખ કરીશ, જેમાં સર બાર્ન્સ પીકોકે કાયદો સંપૂર્ણ સ્પષ્ટતા અને સંક્ષિપ્તતાથી પ્રતિપાદિત કર્યો હતો. બંને નિર્ણયો વીકલી રિપોર્ટરનાં વોલ્યુમ ૯ માં અહેવાલિત છે. તેમાંથી પ્રથમ મામલો ‘સૂલતાન અલી વિ. ચંદ બિબી’, ૯ સૂથ ડબલ્યુ.આર. ૧૩૦ (એ) નો છે. આ મામલાની હેડનોટ, જે નિર્ણયનો યોગ્ય સંક્ષેપ આપે છે, નીચેના શબ્દોમાં છે:

લેખિત નિવેદન એ કબૂલાત અને પરિહારના આવા અભિવ્યક્ત સમાન નથી, જેમાં પ્રતિવાદી કબૂલાતથી બંધાયેલ ગણાય અને પરિહાર સાબિત કરવા માટે બાધ્ય બને: જો તેને પ્રતિવાદી વિરુદ્ધ પુરાવા તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય, તો સમગ્ર નિવેદનને એકસાથે ધ્યાનમાં લેવું આવશ્યક છે.

૧૮. તે કેસમાં માનનીય મુખ્ય ન્યાયાધીશે, ઝ્ઝારકાનાથ મિત્તર જે.ની સહમતિ સાથે, જે ઠરાવ્યું હતું તે બાદમાં ન્યાયિક સમિતિના અનેક નિર્ણયોમાં, ખાસ કરીને ‘મોતાભોય મુલ્લા એસાભોય વિ. મુલજી હરિદાસ’, એ.આઈ.આર. ૧૯૧૫ પી.સી. ૨ (બી), માં પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે. સિદ્ધાંત એ છે કે કાયદાની અદાલતને સાક્ષીની સાક્ષીનો એક ભાગ સ્વીકારવાનો અને બીજો ભાગ નકારી કાઢવાનો હક હોય છે, પરંતુ દાવો—જવાબને આ રીતે વિભાજિત કરી શકાતો નથી; તેને તો અથવા સંપૂર્ણરૂપે સ્વીકારવો પડે અથવા સંપૂર્ણપણે અવગણવો પડે. અન્ય શબ્દોમાં, જો લેખિત જવાબમાં અમુક તથ્યો અંગે એવી સ્વીકારોક્તિ હોય જે વાદી માટે અનુકૂળ હોય, પરંતુ તેમાં તેના માટે

અનુકૂળ અન્ય તથ્યોનો ઇનકાર કરવામાં આવ્યો હોય અથવા એવા અન્ય તથ્યોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હોય જે તેના માટે પ્રતિકૂળ હોય, તો વાદીએ, જો તેને તે સ્વીકારોક્તિનો લાભ લેવો હોય, તો માત્ર પ્રથમ સમૂહના તથ્યોને જ સાચા તરીકે સ્વીકારવાના નહીં, પરંતુ બીજા સમૂહના તથ્યોને પણ સ્વીકારવાના રહે. આ સિદ્ધાંતને વર્તમાન કેસમાં લાગુ કરતાં, પ્રતિવાદીઓ જો અપીલકર્તાઓના નિવેદનનો લાભ લેવા ઇચ્છતા હોય, તો તેઓ માત્ર તેમની આ સ્વીકારોક્તિ સુધી મર્યાદિત રહી શકતા નહોતાં કે રૂપિયા ૫,૦૦૦/- ની રકમ ચૂકવવામાં આવી હતી અને તે સમાધાનના એક પ્રકારના આધારે ચૂકવવામાં આવી હતી, પરંતુ તેમના આ વધુ નિવેદનને પણ સ્વીકારવા બાધ્ય હતા કે તેમને બળજબરીથી તે સમાધાનને સ્વીકારવા મજબૂર કરવામાં આવ્યા હતા. મેં જે કેસનો ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાં સર બાર્ન્સ પીકોકે આ સિદ્ધાંતને એક કલ્પિત ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવ્યો હતો. "માની લો", માનનીય મુખ્ય ન્યાયાધીશે અવલોકન કર્યું, "કે કોઈ વ્યક્તિ વિરુદ્ધ વેચી અને પહોંચાડવામાં આવેલા માલ માટે દાવો કરવામાં આવે અને તે પોતાના નિવેદનમાં કહે તથા શપથપૂર્વક જાહેર કરે કે તે માલ તેણે એક દુકાનમાં એવા વ્યક્તિ પાસેથી ખરીદ્યો અને મેળવ્યો હતો જેને તે ઓળખતો ન હતો અને તેણે તે માટે તે જ સમયે ચૂકવણી કરી દીધી હતી." જો તે નિવેદન સત્ય હોય, તો તે પ્રામાણિકપણે એવું કહી શકતો ન હોત કે તેણે ક્યારેય તે માલ ખરીદ્યો જ ન હતો; અને જો તેણે માલ ખરીદ્યો હતો તે અંગેનું નિવેદન તેના વિરુદ્ધ

એવું સ્વીકારવામાં આવે કે સાથે સાથે તેણે તે જ સમયે તેની ચૂકવણી કરી દીધી હતી તે અંગેનું તેનું નિવેદન સ્વીકારવામાં ન આવે, તો ભારે અન્યાય થઈ શકે, કારણ કે જે વ્યક્તિએ માલ વેચ્યો હતો તેની હાજરી ફરજિયાત કરાવવા તે અસમર્થ રહે, કેમ કે તે વ્યક્તિ તેને અજાણી હતી; પરંતુ જો વાદી, પ્રતિવાદી વિરુદ્ધ પુરાવા તરીકે તેના નિવેદનનો એક ભાગ તેના પક્ષમાં તેણે ચૂકવણી અંગે જે કહ્યું હતું તે વાંચ્યા વિના વાંચી શકતો ન હોય, તો વાદીને પોતાનો કેસ સાબિત કરવા માટે માલ વેચનાર વ્યક્તિને હાજર કરવો પડે, અને ત્યારબાદ જો તે સાક્ષી સત્ય કહે, તો પ્રતિવાદી જરાખત દરમિયાન તે સાક્ષી પાસેથી આ હકીકત બહાર લાવીને કે પ્રતિવાદીએ તે જ સમયે માલની ચૂકવણી કરી દીધી હતી, પોતાનો બચાવ સાબિત કરી શકે. ”

૮૧ ઉપર ઉલ્લેખિત વિભાગીય ખંડપીઠ દ્વારા સમજાવવામાં આવેલા સિદ્ધાંતો, મારા મત મુજબ, વર્તમાન કેસના તથ્યોમાં કોઈ રીતે લાગુ પડતા નથી. તે સિદ્ધાંત તે કેસના તથ્યો પર લાગુ કરવામાં આવ્યો હતો જેમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે જો પ્રતિવાદીઓ અપીલકર્તાઓના નિવેદનનો લાભ લેવા માંગતા હોય, તો તેઓ માટે માત્ર રૂ. ૫,૦૦૦/- ચૂકવવામાં આવ્યા હતા અને તે સમાધાનના એક સ્વરૂપના અનુસંધાને ચૂકવવામાં આવ્યા હતા એવી કબૂલાત સ્વીકારવી પૂરતી નથી, પરંતુ તેમનું આગળનું એ નિવેદન પણ સ્વીકારવું જરૂરી છે કે તેઓને દબાણ દ્વારા તે સમાધાન મંજૂર કરવા મજબૂર કરવામાં આવ્યા હતા.

એવું કહી શકાય નહીં કે અરજદારે માત્ર લેખિત જવાબમાં પોલીસ ફાયરિંગનો આશરો લેવાયો હતો તે બાબત રાજ્યની કબૂલાતના આધારે જ પોતાનો કેસ સ્થાપિત કરવામાં સફળતા મેળવી છે. સંભાવ્ય રીતે, રાજ્ય તરફથી જે દલીલ કરવાનું ઇચ્છવામાં આવે છે તે એ છે કે લેખિત જવાબમાં ફાયરિંગ થયાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, પરંતુ સાથે સાથે તેનું ન્યાયસંગત કારણ પણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે, તો આવી પરિસ્થિતિમાં અરજદાર માટે ફાયરિંગ થયાની કબૂલાતનો જ નહીં પરંતુ ફાયરિંગનો આશરો લેવા માટે દર્શાવાયેલા ન્યાયસંગત કારણનો પણ લાભ લેવાનું બાધ્યક છે. કલકત્તા વડી અદાલતના વિભાગીય ખંડપીઠના નિર્ણયથી, મારા મત મુજબ, એવું સૂચિત થાય છે કે જ્યારે કબૂલાતરૂપ નિવેદન દલીલમાં કરવામાં આવે અને તે સાથે એવું આગળનું નિવેદન કરવામાં આવે જે તે કબૂલાતને કેન્દ્રમાં રાખીને, તેના પર આધારિત, તેના પર સ્થિત અને તેના પર શરતી હોય, ત્યારે આવી દલીલ સંબંધિત તમામ નિવેદનોને એકસાથે સ્વીકારી અને વિચારવા પડે. પરંતુ જો કબૂલાતરૂપ નિવેદન નિર્વિવાદ રીતે કરવામાં આવે અને ત્યારબાદ વધુ એક કબૂલાત કરવામાં આવે જે આવી પહેલાની કબૂલાત પર શરતી કે આધારિત ન હોય, પરંતુ પહેલાની કબૂલાત પર નિર્ભર કે શરતી ન હોય એવો વિશિષ્ટ કેસનો દાવો હોય, તો ઉપરોક્ત સિદ્ધાંત લાગુ પડશે નહીં. હસ્તગત કેસમાં, અરજદારે સ્વતંત્ર રીતે સ્થાપિત કર્યું છે કે સેનાએ કોઈ યોગ્ય કારણ વિના અને તે પણ કોઈ પૂર્વચેતવણી આપ્યા વગર અંધાધૂંધી ફાયરિંગ કર્યું હતું. આ ઉતાવળભર્યા અને બેદરકારીભર્યા કૃત્યના પરિણામે મૃતકનું મૃત્યુ થયું, અને તેથી ભારતના

બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧નું ઉદ્દેશન થયું. મૃતકની પત્ની, અત્રે અરજદારોમાંથી એક, દ્વારા આપવામાં આવેલા મૌખિક પુરાવાથી સાબિત થયેલ પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લેતાં, બેદરકારીનો અભાવ હતો અથવા ફાયરિંગનો આશરો લેવા માટે ન્યાયસંગત કારણ હતું તે સાબિત કરવાનો ભાર પ્રતિવાદીઓ પર હતો. હેલ્સબરીઝ લૉઝ ઓફ ઇંગ્લેન્ડ, ખંડ: ૩૫, ૩૭ આવૃત્તિ, પાનું ૬૮૮ પર આ રીતે જણાવવામાં આવ્યું છે:

અમુક પરિસ્થિતિઓ રજૂ કરીને વાદી પ્રતિવાદી ઉપર પુરાવાનો ભાર સ્થાનાંતરિત કરી શકે છે. તેથી, જ્યાં દિવસના પ્રકાશમાં અને સ્વચ્છ સ્થિતિમાં માર્ગમાં ચાલતું જહાજ લંગર પર ઊભેલા જહાજ સાથે અથડાય છે, ત્યાં લંગર પર ઊભેલા જહાજના માલિકો પરનો પુરાવાનો ભાર, જ્યારે તેણે દર્શાવ્યું હોય કે તેના જહાજ પર યોગ્ય પ્રકાશ હતો, ત્યારે પ્રથમદર્શી રીતે તેનો કેસ સ્થાપિત થઈ જાય છે.

જુઓ: જાલીમ રામ મદ્દાહ વિ. ધ આર.એસ.એન. કો. લિ. [૧૯૬૯ ૧ યુ.જે. ૬૩ એસ.સી.].

૮૨ મારા અભિપ્રાય મુજબ, મુદ્દા ક્રમાંક ૪ ને હકારાત્મક રીતે સાબિત કરવાનો જે ભાર વાદી પર હતો તે તેણે સંતોષકારક રીતે ઉતાર્યો હોવાનું કહી શકાય અને મુદ્દા ક્રમાંક ૪ ને પોતાના પક્ષે સાબિત કરવાનો જે ભાર પ્રતિવાદી પર હતો તે ઉતારવામાં તે નિષ્ફળ ગયો હોવાનું કહી શકાય.

૮૩ વળતરની રકમના પરિમાણના પ્રશ્ન અંગે કોઈ રજૂઆતો કરવામાં આવી નહોતી અને ન તો બચાવમાં તેની દલીલ કરવામાં આવી હતી. વાદીની સાક્ષી મુજબ, તેના પતિ કોઈ નાનો ધંધો કરીને પ્રતિમાસ રૂપિયા ૭૦૦/- થી રૂપિયા ૭૫૦/- કમાતા હતા. મારા મત મુજબ, માંગણી મુજબ રૂપિયા ૯૦,૦૦૦/- (માત્ર રૂપિયા નેવું હજાર) વળતર અપાય તો તે ન્યાયના હિતોને પૂર્ણ કરશે.

૮૪ પરિણામે, આ અપીલ સફળ થાય છે અને તે મુજબ મંજૂર કરવામાં આવે છે. દાવો ફગાવતો ચુકાદો અને ડિક્રી તથા પ્રથમ અપીલમાં વિદ્વાન એકલ ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા તેની થયેલી પુષ્ટિ અત્રે રદ કરવામાં આવે છે. વર્ષ ૧૯૮૬ની નાગરિક દાવો ક્રમાંક ૩૬૦૫ વળતરરૂપે રૂ. ૯૦,૦૦૦/- (માત્ર રૂપિયા નેવું હજાર) ની ડિક્રી સાથે મંજૂર કરવામાં આવે છે, અને તેના પર દાવો દાખલ થયેલી તારીખથી રકમ વસૂલ થાય ત્યાં સુધી પ્રતિ વર્ષ ૭% ના દરે વ્યાજ ચૂકવવાનું રહેશે. તે મુજબ ડિક્રી તૈયાર કરવામાં આવે.

(જે.બી.પારડીવાલા, ન્યાયમૂર્તિ)

આગળનો આદેશ

ચુકાદો ઉચ્ચારવામાં આવ્યા પછી, શ્રી મૌલિક નાણાવટી, તે સમયના સરકારી વકીલે, એવી વિનંતી કરી કે હાલની તારીખે તેઓ હવે સરકારી વકીલ તરીકે રહ્યા નથી, તેથી હાલની તારીખે આ વિશિષ્ટ અદાલત સાથે સંકળાયેલા બે વિદ્વાન

સરકારી વકીલોના નામ હાજરીમાં દર્શાવવામાં આવે જેથી રાજ્યને આ અદાલત દ્વારા આપવામાં આવેલ ચુકાદા અને આદેશ વિશે જાણ થઈ શકે. સુશ્રી નિશા ઠાકોર અને શ્રી ઉત્કર્ષ શર્મા, વિદ્વાન સરકારી વકીલોના નામ હાજરીમાં દર્શાવવામાં આવે.

(જે.બી.પારડીવાલા, ન્યાયમૂર્તિ.)

This judgment has been translated using AI Tool - SUVAS.

=====

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.